

СТАНІСЛАВ РОСОВЕЦЬКИЙ

ЛОВО
О ПОЛКУ
ІГОРЕВІМ У
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКАХ
ІЗ
ФОЛЬКЛОРОМ

Станіслав Росовецький

Слово о полку Ігоревім
у взаємозв'язках
із фольклором

УДК 398:[94:821.161.2-1]»11»

P88

Росовецький С. «Слово о полку Ігоревім» у взаємозв'язках із фольклором. К.: ФОП Саломатін Сергій Миколайович, 2021. 404 с. 3 іл.

Новий метод дослідження фольклорних витоків «Слова о полку Ігоревім» допоміг розпізнати уснопоетичні прототипи твору в дружинній пісенності XII століття та за можливості відтворити їхню структуру. Автор дає відверті відповіді на деякі складні питання наукової та художньої рецепції пам'ятки. Подано реконструйований текст списку, за яким здійснювалося Першовидання, його ритмічний переклад та докладний коментар до них.

Для студентів і викладачів, для всіх, хто цікавиться «Словом о полку Ігоревім» і його сучасними дослідженнями.

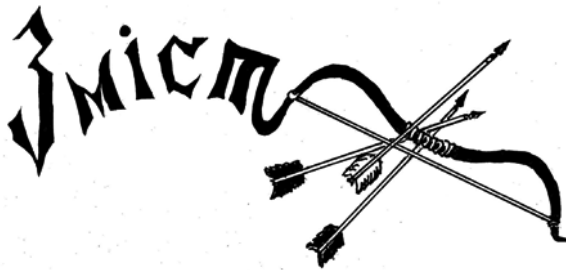
© Росовецький С. К. Текст, оформлення, 2021

© Саломатін С. М. Фото, 2021

© Дядищева-Росовецька Ю. Б. Іменний покажчик, 2021

© ФОП «Саломатін Сергій Миколайович», 2021

ISBN 978-617-95194-0-6

ВІД АВТОРА.....	5
СКОРОЧЕННЯ	6
ЗАМІСТЬ ВСТУПУ, АБО ПРО	
СУЧАСНИЙ СКЕПТИЦИЗМ	7
ПРО ФОЛЬКЛОРИЗМ «СЛОВА...»	17
Розділ 1. Кому воно належить, «Слово...»?	19
Екскурс 1. «Слово...» і Тарас Шевченко	27
Екскурс 2. Відміни в рецепціях	
«Слова...» у східних слов'ян	47
Екскурс 3. Мова «Слова...»	57
Розділ 2. Авторство «Слова...» з позиції фольклориста	65
Розділ 3. Твір літератури чи фольклорний запис?	81
Розділ 4. Усна Пісня та жанри давньоруського епосу	87
Розділ 5. Велесів онук Боян – онук і Трояна?	101
Розділ 6. Нове про дружинну поезію	111
Розділ 7. Фрагментарність «Слова...»	119
Розділ 8. Дружинна балада в структурі «Слова...»	131
Розділ 9. Пісні про втечу з полону та «Слово...»	147
Розділ 10. Християнська легенда як усне джерело	167

Розділ 11. Структура «Слова...»	
у вимірі його фольклоризму	185
Розділ 12. «Слово...» у фольклорі	203
РЕКОНСТРУКЦІЯ ТЕКСТУ.....	221
РИТМІЧНИЙ ПЕРЕКЛАД.....	235
КОМЕНТАР.....	259
ЛІТЕРАТУРА	343
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.	
(Склала Ю. Дядищева-Росовецька)	377
SUMMARY	395

Від автора

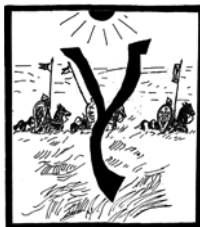

очинаючи цю книжку, що є певним підсумком багаторічного зацікавлення «Словом о полку Ігоревім», виконую приємний обов'язок подякувати фахівцям, без допомоги яких вона не з'явилася б на світ, – Є. Водолазкіну, Ю. Дядищевій-Росовецькій, Ю. Мосенкісу, К. Рахну, С. Саломатіну, М. Сулимі, А. Федорову, а надто тим, хто вже покинув нас, – Н. Демковій, Л. Дмитрієву, Д. Лихачову, В. Кречотню, В. Малишеву, О. Мишаничу, О. Назаревському, М. Назаревському, В. Стеллецькому, О. Творогову, М. Щепкіній.

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка
ИОЛЯ – Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка
ИОРЯС – Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук
ПВЛ – Повість врем'яних літ
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы

2020 році виповнилося 220 років публікації «Слова о полку Ігоревім» (далі – «Слово...»), 840 років – новгород-сіверському княжінню князя Ігоря Святославича, головного героя пам'ятки, а також 130 років – прем'єрі опери А. Бородіна «Князь Ігор». У молодості автор цих рядків обурювався ювілейним принципом стратифікації буденного плину вивчення й освоєння культурних явищ, а нині вбачає в ньому «сермяжну правду», певний прихований сенс. З одного боку, якщо вибирати між ідеологічно-політичними інтенціями та волею календаря, кращі вже неупереджені вказівки бібліотечних місяцесловів. З іншого боку, не слід забувати й про те, що саме ювілеї примусово змушують фахівців згадати про деякі факти літератури минулого, які здаються малозначними.

Однак хіба «Слово...» можна зараховувати до малозначних явищ? Так, певній групі славістів воно бачиться саме таким. Маю на увазі представників так званого скептицизму,

четверта чи то вже й п'ята хвиля якого в наш час, висловлюючись фігурально, намагається підмити фундамент слави пам'ятки. Ясно ж, коли вважати «Слово...» підрубкою кінця XVIII століття, його цінність і значення знижуються багаторазово. Можна навести такий приклад. Тільки поширення пліток про «відкриття» А. Зіміна призвело до того, що на Заході пам'ятка «подекуди вилучалася з університетських курсів, у німецькому видавництві призупинили підготовку видання “Слова”» [Соколова 2004, с. 386].

Проблема автентичності «Слова...» сама по собі складна й цікава, особливо якщо розглядати її в контексті вивчення безумовних підрубок, таких як, наприклад, «Влесова книга». Останнім по-справжньому серйозним «скептиком» був Александр Александрович Зімін (1920–1980), доктор історичних наук, авторитетний дослідник російської історії XVI століття. 27 лютого 1963 року, на хвилі хрущовської відлиги, він зробив у Пушкінському домі АН СРСР доповідь, де, вважаючи «Слово...» «чудовим літературним твором», атрибутував пам'ятку маловідомому українському й російському церковному діячу XVIII століття, архімандритові Іоїлю Биковському. Незалежно від бажання учасників обговорення справа набула політичного забарвлення. Звіт Л. Дмитрієва про це засідання Сектора давньоруської літератури, редагований довго й складно, із драматичними епізодами, із двома відсиленнями тексту на погодження А. Зіміна до Москви, так і не побачив тоді світ. За десять років Лев Александрович Дмитрієв (1921–1993), тодішній «ад'ютант» Д. Лихачова, виступив першим опонентом моєї кандидатської, а згодом учив мене перекладати тексти з давньоруської мови сучасною. Знаючи вдачу Л. Дмитрієва, я не дивуюся, що він стерпів лайливу телеграму А. Зіміна з приводу звіту й спромігся знову налагодити стосунки із цим своїм особистим приятелем. Для повторного обгово-

рення праці А. Зіміна, цього разу на закритому засіданні Відділення історії АН СРСР у Москві на початку травня 1964 року, її було надруковано на ротапринті накладом тільки 101 примірник, роздано учасникам обговорення з вимогою повернути, потім роздруківка відразу опинилася в архіві АН СРСР з обмеженням доступу до неї (див.: [Базанов, 2013, с. 203]). У книжковій формі ця праця, значно доповнена, з'явилася в друці лише за чверть століття після смерті автора [Зимин 2006]. Але й за радянської влади дослідник мав можливість друкувати статті та навіть книжку про «Задонщину», де обережно, інколи приховано висловлював свої погляди. Так, розглядаючи походження «Задонщини» та інших пам'яток Куліковського циклу, він ані словом не згадав про їхній генетичний зв'язок зі «Словом...» [Зимин, 1980 с. 13–17].

Ідеї А. Зіміна здобули широкий розголос в СРСР і за кордоном, і майже відразу з'явилися й послідовники. Так, у листі А. Зіміна Л. Дмитрієву від 17 липня 1963 року вчений з гордістю повідомляв: «От, розклеїв листа. Мало не забув: 26 червня 1963 року на кафедрі найдавніших мов МДУ Софія Серг. Кононович робила доповідь про Слово (я її не знаю, бачив тільки на кафедрі тези). Висновки: 1. Слово – стилізація кінця XVII ст., що склалася в середовищі києво-могилянських літераторів. 2. Автор – Дмитрій Ростовський (див. Селівановського). 3. Написано 1677 року і містило заклик до Дорошенка втекти з Москви на Дон і взяти Азов (Тьмутаракань)» [Соколова 2004, с. 407]. Московського книговидавця С. Селівановського О. Зімін згадав, бо той бачив рукопис «Слова...» і засвідчив, що його писано «білоруським письмом, не таким вже і давнім, подібним до почерку Дмитрія Ростовського» [Буланин 1995, с. 281]. Але ж і Софію Сергіївну Кононович (1900–1996) приятелі знали, без сумніву, як авторку статті 1959

року «Типографшик Селивановский» [Кононович 1959] у першому випуску щорічника «Книга. Исследования и материалы». Поетка та історик книги, вона відома також як авторка великого читацького листа з підтримкою, надісланого М. Булгакову 1929 року, за що, мабуть, і поплатилася в'язницею й таборами. У Російському державному архіві літератури та мистецтва зберігається 14 її рукописних матеріалів (ф. 2874, оп. 3). Походження С. Кононович була українського й у своїй парадоксальній доповіді намагалася ввести «Слово...» до українського історичного контексту.

В контексті теми нашої книжки важливо, що А. Зімін і з ним С. Азбелев, який один підтримав його на обговоренні у Відділенні історії АН СРСР на початку травня 1964 року [Соколова 2010, с. 314–330], в пошуках аргументів зверталися й до фольклору. А. Зімін у розвідці «“Слово о полку Игореве” и восточнославянский фольклор» виходив з уявлення, що «засоби художнього зображення (епітети, образи, ритміка), як правило, у ньому («Слові...». – С. Р.) глибоко народні й кореняться в скарбниці російського, українського і білоруського фольклору. Усі без винятку безсмертні місця цієї пам'ятки народні та не йдуть безпосередньо від якого-небудь писемного джерела» [Зимин 1968, с. 212]. Останнє твердження хибне, але А. Зімін, вважаючи «Слово...» створеним наприкінці XVIII століття, позірно уникав у цій праці справді безглуздої ситуації, про яку В. Перетц писав: «Вчені допускалися великої методологічної помилки, коли, бажаючи довести залежність “Сл.[ова]” од народньої поезії XII віку, порівнювали його до записаних пісень XVIII та XIX вв.» [Перетц 1926, с. 65]. Так або інакше, але цей «скептик» подав каталог усно-традиційних паралелей, корисний для вивчення фольклоризму пам'ятки. У свою чергу С. Азбелев порівнював епітети російського фольклору й пам'яток Куліковського циклу, взагалі не згадуючи про

«Слово...». Він будував своєрідний симулякр, розташовуючи за сюжетом Кирило-Білозерського списку «Задонщини» масив цитат із східнослов'янського фольклору, підібраних без урахування їхнього контексту у фольклорних творах [Азбелев 1976]. У 1981 році дослідник надрукував статтю «Фольклоризм “Задонщини” и “Слово о полку Игореве”», де стверджує, що «вивчення “Задонщини” ставилося в надмірну залежність від вивчення “Слова” авторами, які вбачають у самій “Задонщині” літературне наслідування. Визнавши уснопоетичне походження обох пам'яток, ми отримуємо набагато ширші перспективи подальшого дослідження» [Азбелев 1981, с. 57]. В умовах, коли суцільно фольклорне походження «Слова...» довести неможливо, ці ігри з фольклоризмом «Слова...» і «Задонщини» виглядають як ар'єргардні бої «скептиків».

Не є переконливою й аргументація новітніх «скептиків», американських славістів Е. Кінана і Дж. Грабовича. Важливий і загальний контекст появи робіт цих дослідників. На рахунку Е. Кінана відкриття російського водяного знака XVI століття [Лихачев 1972, с. 209], але йому не дає спокою слава Герострата щодо давньої російської літератури: то він намагається довести, що Іван Грозний не тільки не був письменником, а й писати не вмів [Кееран, 1971], а тепер ось вбачає такий же «апокриф» у «Слові...» [Кінан 2000; Кееран 2003], знайшовши Автора в чехові Й. Добровському, тобто навіть за межами східного слов'янства. Скептицизм, взагалі, для науки річ корисна і навіть необхідна, проте в писаннях Е. Кінана простежується тенденція, яку важко не назвати слов'яно- і руськофобською та яка, зрозуміло, не на честь йому. За всієї поваги до Е. Кінана українські дослідники О. Прицак [Прицак 2008] і Ю. Мосенкіс [Мосенкіс 2006] показали помилковість як окремих положень його монографії, так і загальної концепції.

Інша річ – позиція Дж. Грабовича. Цей славіст багато зробив для вивчення української літератури і, зокрема, її зв'язків із російською, проте саме давньою літературою фахово не займався. Крім того, важливий і психологічний аспект: про «Слово...» Дж. Грабович писав у найближчому полі своїх занять «Влесовою книгою» і загальної оцінки – здебільшого негативної – сучасного стану української філології [Грабович 2000; Грабович 2001].

Остання, п'ята, хвиля скептицизму стосовно «Слова...» піднялася в Росії на початку ХХІ століття, і сенсаційну тему підхопили вже не вчені, а журналісти та літератори-заробітчани. У серії «Секретні матеріали» вийшла пуста книжка В. Богданова і Н. Носова «“Слово о полку Игореве” – великая мистификация. Разгадка тайн великого памятника древнерусской письменности» (2005), де заголовок суперечить підзаголовку. Автори переповіли давно відомі факти й зробили дивовижні відкриття в тексті «Слова...», користуючись «шкільно-академічним перекладом». Насамкінець розшифровано й автора – В. Тредіаковського [Богданов 2005]. На цього поважного поета-філолога виходить і А. Костін у книжці «“Слово о полку Игореве” – подделка тысячелетия» (2014), яку надруковано в серії ще крутішій – «Найбільші історичні фальсифікації». Коли В. Богданов і Н. Носов користуються науковим дискурсом, хоч і пристосовують його для малоосвіченого читача, то А. Костін, відомий як скандальний «неопушкініст», змагається в деяких розділах з Агатою Крісті. У результаті карколомного розслідування виявляється, що «Слово...» написав... Троян, тобто Тредіаковський, архімандрит Іоїл і Мусін-Пушкін разом [Костин 2014].

Скептицизм стосовно давньоруського походження «Слова...» на сучасному рівні дослідження пам'ятки абсолютно безпідставний. Так, на тлі майже суцільно церковної

літератури XI–XIII століть цей світський, зі звертаннями до язичницьких богів твір виглядає дуже незвичним. Цього майже не помічають науковці моєї генерації, бо вчилися на радянських підручниках і хрестоматіях, де церковні тексти інтерпретувалися як світські та панувала світська модель давньої літератури. А ось В. Малишев, знавець і збирач давніх рукописів, а zarazом науковець, доктор філологічних наук, все життя мав справу із давньою літературою, якою вона є. Саме тому Володимир Іванович не опублікував після 1946 року жодного тексту про «Слово...», а учням радив жартома: «Шукайте чернетки в Ярославлі». Водночас на відміну від поем Оссіана або «Влесової книги», вивчення яких лише додає аргументів на користь скепсису, під час дослідження «Слова...» поступово розкривається його відповідність історичним фактам, безупинно роз'яснюються пов'язані з текстом непорозуміння, висвітлюються «темні місця», знаходяться або в інших пам'ятках, або в діалектах слова, що раніше вважалися гапаксами. Тож справдилося сказане про поему М. Максимовичем ще 1836 року: «Кращий доказ її давності є вона сама» [Максимович 1836, с. 11].

Варто стверджувати також, що «Слово...» насичено таким огромом історичної, лінгвістичної, фольклористичної та естетичної інформації, яким наприкінці XVIII століття аж ніяк не міг володіти гіпотетичний фальсифікатор. Можемо в цьому питанні послатися й на поетичну інтуїцію геніального Шевченка, який не мав жодних сумнівів стосовно автентичності «Слова...» та його давнього походження. Власне, жоден «скептик» не спромігся відповісти на запитання, поставлені колись іншим класиком, цього разу вже російським. А. Пушкін писав: «Справжність же самої пісні доводиться духом старовини, під який неможливо підлаштуватися. Хто з наших письменників у XVIII

столітті міг мати на те досить таланту? Карамзін? але Карамзін не поет. Державін? але Державін не знав і російської мови, не тільки мови “Пісні о полку Ігоревім”». Інші не мали всі разом стільки поезії, скільки знаходиться оної в плачі Ярославни, в описі битви та втечі. Кому спало б на думку взяти за предмет пісні темний похід невідомого князя? Хто з таким мистецтвом міг затьмарити деякі місця зі своєї пісні словами, відкритими згодом у старих літописах або знайденими в інших слов’янських говірках, де ще збереглися вони у всій свіжості вживання? Це передбачало б знання всіх говірок слов’янських. Припустимо, він ними б і володів, та невже така суміш є природною?» [Николаева 2005, с. 138].

Через більш ніж півтора століття лінгвіст А. Залізник, ґрунтуючись на дослідженні лише мови пам’ятки (він проаналізував співвідношення в тексті енклітик із повними формами), дійшов дуже схожих висновків: «Ті, хто бажають вірити в те, що десь у глибокій таємниці існують наукові генії, які в немислиме число разів перевершують відомих нам людей, які випередили у своїх наукових відкриттях все інше людство на століття або на два і при цьому побажали вічної абсолютної невідомості для себе і для всіх своїх відкриттів, можуть продовжувати вірити у свою романтичну ідею. Спростувати цю ідею з математичною непохитністю неможливо: імовірність того, що вона правильна, не дорівнює суворому нулю, вона всього лише зникаюче мала. Але безсумнівно слід попроситися з версією про те, що “Слово о полку Ігоревім” могло бути підроблено у XVIII столітті кимось зі звичайних людей, що не володіють цими надлюдськими властивостями» [Залізник 2004, с. 179]. Здавалося би, крапку поставлено. Проте і той же А. Костін прочитав ці міркування А. Залізника. Прочитав, учепився за слова, що ймовірність аномалії «не дорівнює суворому

нулю, вона всього лише зникаюче мала», а коли так, то А. Залізник «не виключає появи такого генія» [Костин 2014] – і гайда, шукати його! Цей епізод – ще один доказ, що такі новітні «скептики» оперують уже за межами науки.

Що ж до точнішого датування пам'ятки, навколо якого дослідники поламали немало списів, то, виходячи з показань тексту, його створено після поїздки Ігоря Святославича до Києва невдовзі після втечі з полону й до того, як Автор дізнався про смерть 1 жовтня 1187 року князя Ярослава Володимировича Галицького, бо до нього звертається як до живого. Оскільки ж твір, що поетизує та підносить винуватця невдалого походу й zarazом закликає до спільної відсічі половцям, мав політичну актуальність лише восени 1185 року, коли ще залишалася загроза значного половецького наступу, ці місяці й слід визнати вірогіднішим часом його постання.

ПРО ФРОЛЬКЛОРИЗМ "Слова
о полку Ігоревім"

Кому воно належить, "Слово...?"

Ще чверть століття тому доводилося захищати можливість інтерпретації «Слова...» як твору української літератури. Зокрема, автор цих рядків робив це в примітках до перевидання в Україні другого тому «Історії української літератури» М. Грушевського [Грушевський 1993а, с. 247–248]. Передивившись ці сторінки, я зрозумів, що вони не застаріли й нині, особливо присвячені концепції України-Русі та її протистоянню радянській теорії «спільної колиски» трьох братніх народів. Тоді я писав, що критикована М. Грушевським практика «роздрібного "обласного" вивчення літератури XII–XIII ст. знайшла своє продовження в структурі першої частини другого тому десятитомної академічної «Истории русской литературы» (М.; Ленинград], 1945), де розділ «Областные литературы периода феодальной раздробленности (1220-е – 1370-е гг.)» починає «Глава 1. Литература Галицко-Волынского княжества XIII в.» (История 1945), яка, таким чином, прикрасила собою історію російської літератури».

Далі я писав, що М. Грушевський «стисло викладає полеміку І. Франка з В. М. Істріним про національну приналежність літератури Київської Русі, рішуче підтримує І. Франка і ще раз формулює свою концепцію, згідно з якою доба “першого київського розцвіту” (до 1030 р.) дала літературу “загальноруську”, а з середини XI століття на території Південної Русі маємо літературу українську, або “південноруську”.

Ця концепція, наукові підвалини якої були закладені І. Франком, перетворена партійними ідеологами на справжнє “буржуазно-націоналістичне” опудало та вже в такій іпостасі піддана нищівній критиці в постанові ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. (згодом її відмінили)». Тепер я зацікавився: а навіщо відмінили? Невже комуністи хотіли адаптувати ідеї націоналістів? А далі я писав: «Місце концепції Грушевського зайняла інша, згідно з якою культура і література Київської Русі є спільним надбанням культур трьох братніх східнослов'янських народів – російського, українського і білоруського. Ця концепція, незважаючи на її, так би мовити, своєрідне походження, приваблива своїм прагненням історичної справедливості й бажанням встановити рівні права на старокиївську спадщину всіх трьох спадкоємців – і українців, чиї предки зробили, мабуть, найбільший внесок у створення її, і росіян, які, окрім свого вкладу – новгородського, псковського, володимиро-суздальського, – зберегли цю спадщину і широко її використали у XIV–XVII ст., і білорусів, предкам яких належить вельми скромна частка загального надбання, та й освоєння його в білоруській культурі почалося дуже пізно» [Грушевський 1993а, с. 234].

Тепер я вже бачу, що концепція «спільної колиски» була утопічною. Яка там «історична справедливість», які «рівні права» можливі у відносинах між літературами? Ось що я писав, вже порозумнішавши, про стосунки всередині світо-

вої літератури: «Конкретно-історичні зв'язки національної літератури усередині світової доволі жорстко детерміновані реаліями відповідної історичної епохи. Так, до XVI–XVII ст. літератури Південної Америки (насамперед, майя) і Далекого Сходу (в першу чергу китайська і японська) розвивалися цілком ізольовано одна від одної та від європейських. Але не тільки недостатній розвиток знань про світ і технічна неспроможність подолати простір, що пролягав між країнами й континентами, роз'єднували в минулому окремі складники об'єктивно існуючої світової літератури: може, ще більше негативне значення мали суб'єктивні фактори, як от релігійна нетерпимість, шовінізм та расизм, а також специфічна естетична глухість до етнічно та релігійно чужого. Та ж література майя дикунськи знищувалася іспанськими католиками-завойовниками, літературу Давнього Єгипту було “відкрито” в Європі лише в другій половині XIX століття, а красне письменство Далекого Сходу здобуло в європейців визнання тільки в минулому столітті. Взагалі ж розвиток світової літератури не є ідилічним: літератури націй, що виступають як державні, політичні та економічні гегемони, панують і на книжковому ринку, де діють жорстокі закони капіталістичної конкуренції, зокрема відбувається й класичне “перекачування мізків” (українець Микола Гоголь стає “класиком” російської літератури, а поляк Юзеф Коженевський – англійським письменником Джозефом Конрадом). І в XX столітті не краще: жодну Нобелівську премію з літератури не було присуджено без політичної мотивації, а всесвітня слава, яку здобули представники малих націй колумбієць Габріель Гарсія Маркес і серб Милорад Павич, є той виняток, що підтверджує правило» [Росовецький 2001, с. 29].

Тож і до концепції «спільної колиски» варто тепер придивитися більш об'єктивно. Такого перегляду потребує на-

самперед осмислення білоруського внеску. Мені завжди здавалося штучним зарахування білоруськими давниками до білоруської літератури ПВЛ або «Моління Данила Заточеника». «А де білоруські списки?» – запитував я подумки. Очевидно, більш науково було б обмежитися пам'ятками, створеними протобілорусами на терені теперішньої Білорусі. На цей шлях встали, зокрема, білоруські культурологи Е. Дорошевич і Вл. Конон [Дорошевич 1972, с. 26–29, 31–32 та ін.].

Ця пропозиція має прямий стосунок до «Слова...». Як зауважив білоруський історик літератури В. Чемерицький, у «Слові...» значна увага приділена «історії Полоцької землі, її войовничим князям», при цьому особливо яскраво зображено князя-волхва Всеслава Полоцького, згадано й невідомого історикам полоцького князя Ізяслава Васильковича [Чемерицький 1977, с. 35–36]. Але хіба ці особливості змісту визначають етнічну належність пам'ятки? За такою логікою «Гамлета» доведеться зарахувати до датської літератури, а «Ромео і Джульєтту» – до італійської...

За звичайною ж логікою і до російської літератури «Слово...» можна було би надійно і без натяжки зарахувати, (а) якщо прийняти концепцію «спільної колиски», (б) коли довести, що Автор був передросіянином, новгородцем, мешканцем Пскова або Рязані, та його твір постав на землях теперішньої Росії. Бажання дотриматися другої умови, свідоме або підсвідоме, чи не лежить у підтексті намагання Л. Творогова довести псковське походження виданого А. Мусін-Пушкіним списку «Слова...» [Творогов Л. 1949] і нещодавньої спроби А. Боброва довести, що він походить не зі Спасо-Ярославського монастиря [Бобров 2014], де його знайшов українець Іоїл Биковський, а з Кирило-Білозерського?

Між тим належність «Слова...» саме російській культурі виглядає настільки самоочевидною в Росії, що тільки фахівці там ще пам'ятають, що твір цей вважають своїм не тільки росіяни. Погану послугу тут зробила відсутність у російській мові термінологічного відповідника українському «руський», в той час як термін «давньоруський» прикладається рівнозначно і до літератури Київської Русі, і до пізнішої давньої російської літератури. Виступаючи в листопаді 1985 року в Києві на Загальних зборах Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР, Д. Лихачов визнавав цей недолік термінології російської медієвістики і пропонував запровадити до наукового обігу слово «руський». Але ця пропозиція так і не отримала практичної реалізації.

Не дивно тому, що заголовки типу «О стиле русской архитектуры эпохи “Слова о полку Игореве”», «“Слово о полку Игореве” и русское искусство XII–XIII вв.» або «“Слово о полку Игореве” – совершенное творение русской художественной мысли» (знайдені на двох сусідніх сторінках одного з бібліографічних посібників [Дробленкова 1991, № 866, 873, 878; с. 108–109]) викликають враження, що йдеться тільки про російську культуру. Хоча таке уявлення і несправедливе стосовно інших спадкоємців культури Київської Русі (серед яких не слід би забувати про тюркських і фінських), для нього існують серйозні суб'єктивні причини.

Хоча наприкінці XII століття на Русі фактично настала феодальна роздробленість, спогади про минулу політичну й культурну єдність багато важили в політичному житті того періоду й у світогляді автора «Слова...». Досить навести лише два приклади. Батько головного героя «Слова...», Святослав Ольгович Чернігівський, двічі (в 1136–1138 і в 1139–1141 роках) княжив у Новгороді Великому, на край-

ній півночі Київської Русі, і другим шлюбом був одружений з новгородкою [Яценко 1995, с. 278]. Патріотичний Автор «Слова...», як відомо, закликає князя Володимиро-Суздальського князівства «прилетіти» на Південну Русь, «отня злата стола поблюсти». Як не розуміти цей заклик (була спроба побачити тут іронію), ясно, що Автор аж ніяк не виводить князів земель, на яких розселилися предки великоросів, з пропагованого ним ополчення захисників «Руської землі». Корисно також відзначити, що передукраїнці-сіверяни жили й на території сучасної Росії, зокрема навколо Брянська, Рильська, Трубчевська.

Однак у першу чергу суб'єктивна належність «Слова...» російській культурі ґрунтується на вражаючій за обсягами його рецепції саме в російській давній писемності, у російській літературі, науці, образотворчому мистецтві та музиці. Так склалося, що діячам російської культури належать основні заслуги в справі збереження, відкриття для культури Нового часу, публікації та популяризації пам'ятки. Саме в книгозховищах на території сучасної Росії збереглося в татарщину кілька списків «Слова...», один із яких був у XV столітті використаний як зразок автором «Задонщини», пам'ятка відбилася і в інших творах давньої російської літератури [Дмитриев 1967, с. 69–72], тоді як у давній українській літературі XIV–XVII століть безпосередніх рефлексів твору виявити не вдалося [Росовецький 1985, с. 34]. Щодо відкриття «Слова...» в культурі Нового часу, то тут відіграли певну роль українські церковні інтелігенти Дмитро Туптало (св. Димитрій Ростовський) та Іоїл Биковський [Росовецький 1988, с. 80–83], однак це сталося тільки після їхнього переїзду до Росії, коли обидва вони виступали вже як діячі російської культури. Вирішальним же діянням тут стало, безперечно, видання пам'ятки 1800 року російським збирачем рукописів А. Мусінім-Пушкінім.

Слід зазначити, що в процесах подальших мовних інтерпретацій «Слова...» – у перекладах, переспівах і переповіданнях, у творчому освоєнні його письменниками, художниками, композиторами, у науковому осмисленні – інтелектуальний та естетично-креативний внесок представників російської культури перевершував і за масштабністю, і за інтенсивністю відповідну діяльність української та білоруської інтелігенції. Ця тенденція зберігалася й наприкінці минулого століття. Так, наприклад, в уже цитованому бібліографічному покажчику співвідношення робіт, надрукованих російською, українською та білоруською мовами в 1968–1987 роках, складає 1395:178:99.

Невтомна діяльність дослідників «Слова...» трьох східнослов'янських народів призвела до того, що воно посіло своє місце в ряду пам'яток світового книжного епосу. При цьому важливо, що пам'ятка сприймається не як тільки східнослов'янська, а як представниця культури всіх слов'ян (див.: [Кузьміна 1947, с. 19–20, 36]). Із цього погляду характерною є помилка в заголовку надрукованої на ротаторі доповіді С. К. Четтерджі, зробленої на IV З'їзді славістів: «Слово о полку Игоре́ве – образец старославянского героического эпоса». (Помилку фактично виправлено в англійському виданні статті, де йдеться вже про «давньослов'янську» («Old Slav») героїчну поезію: [Chatterjee 1958, p. 1]). З позиції індійського вченого, «Слово...», дійсно, «відображає справжні традиції слов'янської героїчної епохи, хоч і в пізнішій руській формі», однак головне для нього – генетичний зв'язок з епосом «стародавнього індоєвропейського світу». Звідси й переконання С. К. Четтерджі в тому, що «Слово...» є репрезентантом зниклої епічної поезії древніх слов'ян (Четтерджі 1958, с. 7, 2).

Тож на запитання, поставлене в заголовку, можна від-

повісти таким чином. Позиції українців як спадкоємців дуже міцні, однак твір належить як усьому слов'янству, так і світовому письменству загалом.

К оли перші видавці вважали «Слово...» «кироическою песнью», тобто записом усного твору, то й у Шевченкові часи цю пам'ятку пов'язували майже винятково з фольклором, а приятель поета М. Максимович давно вже вбачав у ній «початок тієї народної епопеї, яка потім звучала і звучить у думах бандуристів і в багатьох піснях українських» [Максимович 1833, с. 94]. Значно пізніше з'явилися перші інтерпретації «Слова...» як твору літературного (думки того ж М. Максимовича, праці П. В'яземського, В. Міллера), і лише у ХХ столітті дослідники виробили спільну думку про цей твір як літературний за своєю природою, але написаний під сильним впливом давньоруського фольклору.

Шевченко ознайомився з текстом «Слова...», найімовіріше, під час навчання в Академії мистецтв: про це свід-

чать ремінісценції з плачу Ярославни в одній з його «Думок» («Вітре буйний, вітре буйний») (1838). Свого часу О. Білецький обережно пов'язував Шевченкові рядки з «Гамалії» (1844) «Вилітали запорожці на лан жито жати, / Жито жали, в копи клали...» та «А курені килимами, / Оксамитом крити!» із враженнями від, сучасною науковою мовою, епічних тем «битви-бенкету» й лицарського «презирства до багатой здобичі», використаних у «Слові...» (Білецький 1959, с. 169).

Уже на засланні Шевченко оприлюднив свій задум повного перекладу «Слова...» рідною мовою. У листі від 14 квітня 1854 року він писав А. Козачковському: «Давно ворухиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язик “Слово о полку Игоря”. Так нема в мене подлинника, а перевода читать не втну» [Шевченко 2003б, с. 79]. З останнього речення випливає, що Шевченкові був доступний якийсь російський переклад пам'ятки, надрукований окремо, не поряд з оригіналом, як стало тоді вже традицією. Мова може йти лише про переклад Л. Мея [Мей 1850]. Відомо, що в іншому номері цього ж часопису за той же рік («Москвитянин», 1850, № 5 за березень) поет прочитав на засланні «Свои люди – сочтемся» А. Островського.

Ясно, що перекладати з російського перекладу було би справою безглуздою. Розуміючи обмеженість матеріальних можливостей викладача семінарії в Переяславі, поет запропонував А. Козачковському такий проєкт: «У вашій семінарській бібліотеці певне єсть издание Шишкова або Максимовича “Слово о полку Игореве”, перевод с текстом, то ти великої ради моєї любові попроси якого-небудь скорописца списать для меня один экземпляр з переводом текст сієї невеличкої, но премудрої книги...». За два тижні Шевченко звернувся з подібним проханням до О. Бодянсь-

кого, але просив уже друкований примірник видання тих же «Максимовича або Шишкова». Віддати таку книжку з власної бібліотеки О. Бодянський міг би й пожалкувати, але ж А. Козачковському не важко було зробити й надіслати рукописну копію. Немає сумніву, що обидва поетові приятелі не наважилися зайвий раз спілкуватися з небезпечним кореспондентом. Тому в повісті «Близнецы», написаній, як гадають, 1855 року, поет звертався до давньоруського тексту «Слова...» по пам'яті; в обох випадках це алюзії («начну старыми словесы повествование мое тако...»; «ударил по струнам, / И вещи зарокотали» [Шевченко 2003а, с. 16, 71] на Боянів заспів. У тексті повісті другу з них вирізнено, як цитату, окремим рядком, при цьому вона ближча до поетичного перекладу Л. Мея («Рокотали струны вещи»), тоді як у давній пам'ятці струни «живая», а «вѣщія прѣсты» – у Бояна. Але про свій задум Шевченко не забував, і вже з Нижнього Новгорода в листі до М. Щепкіна від 4–5 грудня 1857 року просив запитати в Максимовича, «чому він не шле мені своє “Слово о полку Игореве”?» [Шевченко 2003б, с. 147]. 20 грудня М. Максимович у Москві передав цю книжку, свій український переклад, виданий у Києві того ж року, М. Щепкіну, який і привіз її поетові до Нижнього Новгорода 24 грудня.

У Петербурзі Шевченко продовжив створювати джерельну базу для свого перекладу у власній книгозбірні, де мав видання тексту «Слова...» з російськими перекладами Н. Граматіна (1823), М. Максимовича (1837) і Н. Гербеля (1854). У цитованому листі до А. Козачковського він скаржився на завищену ціну книжки Н. Гербеля, що «продається 3 рублі сребром – а бодай він сказився і з своєю книжкою, і з рисунками, проче текста святого» [Шевченко 2003б, с. 79]. Видання справді розкішне: із золотим обрізом, текст у рамці, вклеєно гравюри з малюнків угорця М. Зічі на окре-

мих аркушах. Але ж згодом, як бачимо, поет його таки купив (в «Описи книгам, принадлежавшим Т. Г. Шевченко», не позначено, що книжка має автограф Н. Гербеля [Анісов 1976, с. 343]), і цей учинок ще раз підтверджує великий пієтет Шевченка до відтвореної видавцем «премудрої книги».

До власного ж перекладу руки в поета дійшли тільки 1860 року. У квітні-вересні він наполегливо працював, відтворюючи українською мовою два фрагменти пам'ятки, а саме картину битви й плач Ярославни. Цього разу збереглися деякі чернетки, і привід для цього був сумний: якщо зазвичай поет не зберігав своїх чорнових рукописів, то ці були зібрані друзями після його смерті. Із цими ж чернетками пов'язано й непорозуміння. П. Попов у взагалі ґрунтовній статі про Шевченкові переклади «Слова...» писав: «Один з тогочасних знайомих Шевченка М. Д. Новицький у своїх спогадах розповідає, що коли поет читав йому уривки з перекладу “Слова”: “З передсвіта до вечора”, тобто “Бій на Каялі”, то, як зауважує Новицький, ці вірші “дуже нерозбірливо було накидано на клаптиках паперу, а то прямо на стінах його квартири-келії”» [Попов 1950, с. 401]. При цьому П. Попов посилався на біографію О. Кониського, але ні в ній, ні в джерелі, на яке цей біограф посилався, в спогадах М. Новицького [Н. Д. Н 1889, с. 730–733], про переклад поетом «Слова...» не згадується.

Узагалі ж накидати чорнові уривки поезій на клаптиках паперу – це була давня звичка Шевченка. Видавець першого «Кобзаря» П. Мартос розповідав, як десь 1838 року він побував у квартирі поета, де на столі «разбросаны были в живописном беспорядке разные полуизорванные, исписанные бумаги; на полу валялись» такі ж папірці. На одному з них – це був «кусок исписанной карандашом бумажки» – мемуарист розібрав чотиривірш, у майбутньому надрукований у складі поеми «Тарасова ніч». Нарешті,

Шевченко «вытащил из-под кровати лубочный ящик, наполненный бумагами в кусках...» [Мартос 1988, с. 78–79]. У споминах, написаних майже на чверть століття пізніше від описаних подій, П. Мартос дещо перебільшив свою роль у виданні першої збірки поета (див.: [Бородін 1971, с. 32]), але навряд чи помилявся в наведених живих деталях.

Стосовно ж чернеток до перекладу «Слова...», то проблему становить відносно значна їхня кількість – шість чернеток до фрагмента «З передсвіта до вечора» і п'ять чорнових фіксацій попередніх стадій роботи над «Плачем Ярославни», при цьому можна припустити, що не всі авантексти дійшли до нас. Чи не свідчить це про творчі труднощі, що їх змушений був долати автор? Таку здогадку не варто відкидати. Можна думати, що проблеми виникли під час вироблення конкретного підходу до відтворення «Слова...» українською мовою. Поет вагався між двома концепціями – вільної творчої інтерпретації тексту давньої пам'ятки та ближчого до оригіналу, але теж поетичного перекладу. Він був знайомий із «перекладами», зробленими в дусі першої концепції: коли М. Максимович відтворював середньовічну пам'ятку в стилі українського пісенного фольклору ХІХ століття, то Л. Мей використовував як резервуар стилістичних зразків тогочасний російський фольклор. При цьому М. Максимович, передаючи наприкінці 1857 року поетові свій переклад, таким чином визначив його спрямованість: «Бач, і я на старості став віршівник і з письменного книжного Ігоря зробив співаку» [Пономарев 1884, с. 645]. На справді вдалі переклади «Слова...» за другою моделлю тоді ще не спромоглися ні українські, ні російські поети, Шевченкові довелося створювати цю модель самотужки. При цьому він відмовився від відвертої стилізації поеми під українську думу або історичну пісню і в межах згаданої другої моделі відтворення «Слова...»

вагався між двома формами поетичної рецепції пам'ятки, які в сучасному літературознавстві отримали назви «переспіву» й «перекладу». Самий акт переписування фрагментів «З передсвіта до вечора» і «Плачу Ярославни» до «Більшої книжки», де між ними опинилися інші поезії, свідчить, що поет, відмовившись (поки що?) від задуму повного перекладу, вважав їхні тексти за більш-менш самостійні та завершені поетичні твори. Оскільки першим Шевченко переніс до «Більшої книжки» фрагмент «З передсвіта до вечора», то з нього й почнемо конкретний аналіз.

Текстологічні спостереження П. Попова виявили в збережених часом рукописах Шевченка «сім авторських варіантів перекладу» [Попов 1950, с. 402]; за М. Павлюком, автором приміток до видання фрагмента в останньому академічному дванадцятитомнику, їх шість [Шевченко 2003, с. 739]. Фактично йдеться про чотири рукописи Шевченка (сучасні шифри: ІЛ, ф. 1, № 3, 15, 40, 67), один із них (№ 15) містить варіанти трьох уривків фрагмента і текст підрядкових приміток у виданні «Кобзаря...» 1876 року, що відбиває нині невідому чернетку. Із цих текстів, як це доводить М. Павлюк, ті, що зафіксовані на лицевій сторінці окремого аркуша (№ 15) в основній його площині, на березі та внизу, відтворюють початковий етап роботи поета над перекладом фрагмента, а над другою його частиною він працював уже в рукопису № 3; отриманий же текст переписав знову в рукопису № 15 уже на звороті. Чотири рядки, де змальовується реакція половецького «поля» на битву (№ 40), у подальшій роботі над перекладом не використовувались [Шевченко 2003, с. 739–740]. Варіанти, підведені у празькому «Кобзарі...» 1876 року, безсумнівно, відбивають якийсь середній етап роботи Шевченка над перекладом фрагмента.

У науковій літературі уривок «З передсвіта до вечо-

ра» називають то перекладом (І. Айзеншток, П. Попов, О. Білецький, Ю. Івакін, Є. Водолазкін), то переспівом (М. Павлюк). Навіть із найпростішого, здавалося б, кількісного боку остаточний текст фрагмента «З передсвіта до вечора» ближчий до перекладу, аніж до переспіву. У ньому 113 словоформ, тоді як у реконструкції С. Маслова за таким же сучасним українським поділом на слова відповідний фрагмент містить 100 словоформ [Маслов 1953, с. 19]. Для оцінки цього співвідношення корисно навести довжину відповідного фрагмента в перекладі М. Максимовича (1857) – 141 словоформа, та О.-Ю. Федьковича – 124. Коли ж придивитися до закономірностей, що виявились у процесі роботи Шевченка над текстом, то однією з них була тенденція відмови від художніх рішень, надто далеких від оригіналу; зокрема, поет не використав у подальшій праці яскраву, цілком самостійну за образністю картину:

Тихе поле аж крикнуло,
Аж заридало, потряслось,
Тугу-журбу та ту неволю
На землю руську принесло.

[Шевченко 2003, с. 538]

Отже, стосовно уривка «З передсвіта до вечора» маємо приєднатися до думки Є. Водолазкіна, що основним завданням для Шевченка «було не стільки скласти новий твір на тему “Слова”, як це нерідко траплялося в історії його перекладів, скільки точно передати сенс та особливості оригіналу» [Водолазкін 1995, с. 225].

Аналізуючи ж текст фрагмента, переписаний до «Більшої книжки» як завершений твір, почати маємо зі змін, внесених поетом до, нарізно, структури та текстури (за Дж. Ренсомом) оригіналу. У першому аспекті ці зміни незначні, ідеться, власне, про одну лауну. Поет не створив відповідника поясненню автора «Слова...», чому Ігор повертає полки: «жаль бо ему мила брата Всеволода». Тому,

мабуть, що хотів підкреслити суспільне значення змальнованої трагедії.

Стосовно ж текстури оригіналу, тобто мовного та образного оформлення сюжетної структури, то її Шевченко виразно наблизив до українських уснопоетичних зразків XIX ст. Так, конструкції «Слова...» з множиною («летять стрѣлы каленыя, гримлють сабли о шеломи») поет послідовно переводить в однину («Летить стрѣла калѣная, / Бряжчить шабля о шеломи...»), створюючи характерні для фольклору синекдохи (пор. у думі «Федір безродний, бездольний»: «То там-то много війська, гей, понажено / Да через мечу положено»). Наприкінці цієї ж першої строфи поет ампліфікує емоційне визначення поля бою, випереджаючи давньоруську емоційну обставину «въ полѣ незнаемѣ» й географічне позначення «среди земли Половецкыи» зрозумілим українцеві Нового часу локусом «в степу».

У другій строфі, як слушно зазначив П. Попов, поет використовує «відому українську пісню» «Чорна роля заорана...» [Попов 1950, с. 403], знайому йому за збірником М. Максимовича 1827 року. Проте образність цієї пісні позначилась головним чином на авантексті фрагмента, в остаточному ж тексті її слід залишився лише в одному слові «поорана» в рядках: «Чорна земля копитами / Поорана, поритая». Внесений поетом новий фольклоризм несе важливу стилістичну функцію, повертаючи давній тріадній формулі дружинної поезії (землю поорано, посіяно, полито) первісну внутрішню логічність метафоричної картини, адже в «Слові...» мотив оранки зник або прихований: «Чръна земля подѣ копыты...» Перекладаючи ж речення, що містить зроблене автором пам'ятки індивідуальне ускладнення усної формули («тугою взыдоша по Руской земли»), Шевченко, своєю чергою, ампліфікує його за рахунок синонімічної пари (А. Євгенєва), властивої усній по-

езії: «І журба-туга на тім полі / Зійшла для Руської землі» (пор. в українських піснях: «тяжко-важко», «мед-вино» та ін.). В останньому вірші строфи заміна «на» на «для» змінює просторовий аспект на телеологічний, що знов-таки трохи підсилює громадське звучання тексту.

Перекладаючи ж наступне риторичне запитання давнього поета («Что ми шумить, что ми звенить давеча рано предъ зорями?»), Шевченко позбавляє його ознак авторської індивідуальної, особистої зацікавленості, мабуть, тому, що не знаходив такої в думках як українських епічних аналогів «Слову...». Цікавої переробки зазнав оригінал у подальших рядках, у відповіді на риторичне запитання: «То повертає / Той Ігор військо на пригоду тому буй-туру Всеволоду». Як уже згадувалося, поет не відтворював сентиментальне пояснення оригіналу («жаль бо ему мила брата Всеволода»), замість нього – лаконічне «на пригоду», тобто через нещастя [Грінченко 1909, с. 412]. Застосований Шевченком повтор («То... той... тому») наслідує, з одного боку, поетику дум. Так, у надрукованій поетом у «Букваре южнорусском» думі про Марусю-Богуславку читаємо: «То тоді дівка бранка, / Маруся, попівна Богуславка, / Теє зачувала...»; початкове «То...» знаходимо, зокрема, ще в думках – про пирятинського попівича Олексія в тому ж «Букварі...», «Козак-голото» та «Іван Богуславець». Але ж таке застосування вказівних займенників прикметне і для інших фрагментів «Слова...»: «То было въ ты рати и в ты плъкы...»; «Тъй бо Олегъ...»; «Тъй клюками подпръся...»; «Того старого Владиміра...» та ін.

Остання ж строфа вирізняється доволі точним відбиттям образності оригіналу, звертають на себе увагу лише три незначні відхилення. Перше – це пропуск епітета Каяли «быстрой» – або через метричні причини, або як такого, що не працює на загальну тональність фрагмента, ін-

диферентного стосовно неї. По-друге, Шевченко пов'язав сполучником «бо» повідомлення про розлучення братів та про брак «кровавого вина», що перевело перше до складу метафоричної картини «битви-бенкету». Цікава й заміна метафоричного вислову «кровавого вина» на «крові-вина», увиразнена амбажеманом. Шевченко тут створив конструкцію за моделлю, яку А. Квятковський називав «порівнянням-образом» [Квятковский 1966, с. 281], модель ця використовується й у фольклорі (наприклад: «Там маю перлу-сусіду...» [Ходаковський 1974, с. 676]). І нарешті, поет значно ускладнив один із двох варіантів формули «скорбота рослин по загиблих вояках», оформлених у «Слові...» (можливо, під впливом поетики псалмів) як «стилістична симетрія»: суворий паралелізм формули ніби розвивається за допомогою амбажеману, синонімічної пари, паузи, тавтологічного підхоплення-повтору: «Хилилась, / І сла-лась, плачучи, трава, / Високі гнулися деревá... / Додо-лу гнулися, журились!» До того ж замість давньоруського «жалощами» поет вставив «плачучи»; реальною підосновою образу слугувала, мабуть, поява роси на траві. Певну «активізацію» образності паралелізму можна побачити й у появі епітета «високі».

Оказіональні, ніби випадкові, рими (зокрема парні – «пригоду» – «Всеволоду», «трава» – «деревá»), а також поліметрія фрагмента вказують, що поет орієнтувався й на особливості поетичної мови української думи. Проте Шевченко як публікатор дум друкував їх без поділу на строфи або «періоди» (Ф. Колесса), тоді як аналізований переклад поділено на строфи, хоч і різні за обсягом. Коли ж зважити й на збереження давньоруської лексики («шеломи», «пир», «середі») і граматичних форм («костьми», «каленая»), то можна сказати, що доволі чітка орієнтація Шевченка-перекладача на імперсональні форми української усної епіки

була пов'язана і з настановою на певну реконструкцію за допомогою «Слова...» її архаїчних першозразків.

Під спільною назвою «Плач Ярославни» фактично ховаються два самостійні поетичні твори Шевченка, що являють собою переспів і переклад відповідного фрагмента «Слова...». Над «Плачем Ярославни» поет працював у 1860 році, 4 червня він переписав до «Більшої книжки» чистовий текст повного переспіву під назвою «Плач Ярославни», а 14 вересня – перекладу лише фрагмента «плачу» без назви, із початковим рядком «В Путивлі-граді вранці-рано». Збереглися фіксації попередньої Шевченкової роботи над цими текстами. Це друковані відтворення загублених чернеток переспіву в «Кобзарі» 1876 року й журналі «Вечорниці» (1863, № 12). Чорнові варіанти перекладу збереглися в автографах, а саме на звороті офорта «Автопортрет із свічкою» (Державний музей українського образотворчого мистецтва, № Гр 2157) і в рукопису Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, ф. 1, № 3; ще один невідомий автограф відбито в «Кобзарі» 1876 року.

Наявність указаних авантекстів дала змогу дослідникам (П. Попову, І. Айзенштоку, Л. Білецькому, М. Павлюку та ін.) відтворити основні тенденції поступового художнього осмислення та перекладу Шевченком ламентаций Ярославни у «Слові...». Це тяжіння до більшої історичної достовірності та виявлення фольклорно-пісенних конотацій тексту. Отже, ми отримуємо можливість зосередитися на аналізі співвідношення з текстом пам'ятки й переспіву, і фрагмента перекладу в тому вигляді, який поет вважав остаточним.

Історики літератури не дійшли спільної думки стосовно питання, наслідуванням якому конкретно фольклорному жанру є плач Ярославни в пам'ятці. Д. Лихачов безальтернативно вважав його «плачем», тобто голосінням [Лихачев 1978, с. 22–23]. Проте В. Адріанова-Перетц констатувала

тут «об'єднання двох традицій – народного голосіння, з одного боку, і заклиналих формул, з другого» [Адрианова-Перетц 1972, с. 109]. Водночас Р. Якобсон зазначив, що цей фрагмент «складається зі вступу й трикратного плачу», але тут же вказав на його «заклиналих зачини», а в цілому фрагменті побачив «замовляння-голосіння княгині» [Якобсон 1969, с. 32]. Натомість Б. Сапунов доводив, що «за своїм характером “плач” Ярославни в основній своїй частині (три абзаци з чотирьох) є типовим язичницьким замовлянням» [Сапунов 1962, с. 321]. Необґрунтованими слід визнати такі дві здогадки. Це гіпотеза Л. Дмитрієва – Л. Соколової, за якою в початковому абзаци «плачу», названому Р. Якобсоном «вступом», нібито змальовується подорож Ярославни зозулею на Дунай за казковою «живою» і «мертвою» водою [Соколова 1993, с. 38–67], і погляд Т. Голиченко, відповідно до якого плач Ярославни має «у своєму оформленні та структурі багато спільного з камланням шамана» [Голиченко 1989, с. 71].

На нашу думку, створюючи за Ярославну її «плач», автор «Слова...» користується барвами, запозиченими і в голосіння, і в замовляння, але, як і завжди, суттєво та вигадливо переосмислює свої фольклорні прототипи. При цьому «вступ» (Р. Якобсон) функціонально відповідає «виходу» у структурі замовляння, коли той, хто замовляє, виконує в дійсності певні ритуальні дії, що передують словесному заклинанню, або лише каже про них. Водночас Ярославна обіцяє виконати над забитим, як їй здається, чоловіком ритуал омивання перед похороном. Далі звертання до Вітру й Сонця відповідає такому структурному компоненту голосіння, як докір знаряддю, що заподіяло смерть, і лише звертання до Дніпра повноцінно виконує функцію замовляння.

Шевченко, як і його сучасники, вбачав початок «плачу»

у словах «Ярославнынъ гласъ слышитъ: зигзицею незнаемъ рано кычетъ»; популярну тепер кон'ектуру, за якою від попереднього тексту Першодруку відривають і додають «на Дунаѣ», тоді ще не було запропоновано. Але, мабуть, він відчував якусь лакуну, бо доповнив початок свого переспіву за рахунок указівки на місце дії, запозиченої із середини «плачу»: «В Путивлі-граді вранці-рано / Співає, плаче Ярославна, / Як та зозуленька кує, / Словами жалю додає». І хоч поет, як і М. Максимович до нього, як і абсолютна більшість пізніших українських перекладачів, оминає «темне» слово «незнаемъ», він відразу ж починає вільно ампліфікувати, «розспівувати» давній текст. У джерельному фрагменті поеми 49 графем у 7 словах, їм відповідають 79 графем у 15 словах Шевченкового автографу, і вже це свідчить, що перед нами переспів. (У повних текстах кількісні параметри «переспівування» теж красномовні: 849 графем у 155 словах у пам'ятці та 1036 графем у 215 словах у Шевченка.) До того ж метафору замінено порівнянням з уснопоетичною зменшено-пестливою формою, додано типово фольклорні тавтологічний повтор в обставині та подвоєння присудку. З'являється й народний фразеологізм, що знаменує вже поетове переосмислення тексту джерела: ідеться про те, що ридання княгині доповнюється її словесним голосінням. Про те, що Шевченко не вважав «плач» лише голосінням, свідчить щойно згадане подвоєння присудку: княгиня в нього «співає, плаче», а українське голосіння – це в жодному разі не спів. Але ж і замовляння не співалися.

Порівнявши спочатку Ярославну із зозулею («Як та зозуленька кує»), у власне монолозі Ярославни Шевченко зберігає, ідучи за давньоруським джерелом, загадкове «зигзицею», але ж відразу ніби й пояснює, про що мова: «Тією чайкою-вдовицею...». Думки дослідників розійшли-

ся, якого птаха мав на увазі автор «Слова...»: деякі вбачають у ньому зозулю, інші ж прислухаються до київського зоолога М. Шарлеманя, за спостереженнями якого «на Десні, між Коропом і Новгородом-Сіверським селяни називають місцями гігічкою, зігічкою, зігічкою – чайку, російською мовою пігалицю або чибіса» [Шарлемань 1950а, с. 115]. Отже, йдеться про птаха (*Vanellus vanellus*), якого українською мовою називають чайкою, а українці північніше верхньої течії Десни – «гігічкою, зігічкою, зігічкою». М. Шарлемань першим зв'язав з особливостями крику й польоту чайки-«зигзиці» і сказане про себе далі Ярославноу: «Зегзица-пігалиця, чії сумні крики, чия звичка, літаючи над водою, ніби торкатися її поверхні крилом (звідти “омочу бєбрян рукав в Каяле-реце”), стала образом убитої горем Ярославни» [Шарлемань 1950а, с. 215–216].

Шевченко в зазначених М. Шарлеманєм містах не був, але таке найменування чайки міг чути. Хай там як, але автор «Слова...» двічі називає Ярославну «зигзицею», маючи на увазі, безперечно, того ж самого птаха, а Шевченко спочатку порівнює княгиню із зозулею, потім вона вже сама метафорою ототожнює себе з іншим птахом, «зигзицею» (*Vanellus vanellus?*), уточнюючи, що йдеться про «чайку-вдовицю», або ж тільки поетично ускладнюючи першу метафору.

Те, що чайку названо «вдовицею», ніби вказує, що і Ярославна тут оплакує свого чоловіка як уже померлого. Та й Сонцеві вона докоряє, що цей «огненний господин» «Спалив і князя, і дружину», й у фіналі поезії констатує: «Загинув ладо...». Проте, якщо можна довіряти публікації чернетки переспіву в «Кобзарі» 1876 року, спочатку княгиня в ньому казала: «Там десь далеко умирає / Мій любий князь на самоті». Нарешті, уже в остаточному тексті переспіву прохання до Дніпра («Мое ти ладо принеси, / Щоб я

постіль весела слала...»), Ярославна передбачає, що чоловік, на її думку, живий. Коли ж узяти ще до уваги, що до «Вітрила-вітра» Ярославна звертається так, ніби битва ще продовжується («Ти ханові метаєш стріли?»), доводиться зробити висновок, що Шевченко прагнув відтворити психічний стан жінки, яка лише знає чи навіть передчуває, що з її чоловіком сталося нещастя, і в розпачі перебирає можливі варіанти – від щасливого повернення додому здоровим і здатним до любовних стосунків і до смерті в далекому чужому степу. Цю художню концепцію Шевченко розробив самостійно, у давньоруському тексті знайшовши лише натяки на неї.

Але на що у «Слові...» не було й натяку, так це на фінальну готовність Ярославної померти «на самоті», якщо її коханий чоловік справді вмер: «Загинув ладо... Я загину!». Узагалі ж це фольклорна ремінісценція. У типовій структурі похоронного голосіння присутній мотив «краще не жити без померлого(-ої)» [Грушевський 1993, с. 150]. У народних баладах помирають, не стерпівши загибелі коханої людини, неодружені закохані (див. № 06-КБ-01 та 06-КБ-03 у покажчику: [Єфремова 1994, с. 3]), у такому вигляді відбився цей мотив і в поезії самого Шевченка («Думка (Вітре буйний)»; «Причинна»). Проте таку ж колізію з одруженими персонажами поет міг знайти хіба що в «Ромео і Джульєтті» Шекспіра або в давньому російському «Житті Петра й Февронії», яке згадав у повісті «Капітанша». Самогубство засуджується у християнстві, але, по-перше, у переспіві маємо лише натяк на нього (у чернетці, що відбилася в «Кобзарі» 1876 року, було відвертіше: «І розіб'юся о скалу»), а по-друге, поет підкреслив язичницькі ознаки у світогляді давньоруської княгині. Зокрема, у звертанні до Дніпра він додав епітетів, що посилюють шанування та прославлення («Дужий і старий, / Широкий Дніпре, не малий!»; «О мій Словутицю

преславний!»), а Сонце двічі назвав святим («Сонце пресвятеє...»; «Святий огненний господине!»).

Акцентування на язичництві Ярослави корелює з ще однією тенденцією переспіву, на яку вже звертали увагу дослідники. Це намагання Шевченка зберегти, а часом й увиразнити історичний колорит, водночас звертаючись до зрозумілих читачеві реалій та інколи спрощуючи текст. Неясне «бєбрянь рукавъ» він замінив на «рукав бобровий», поетичне «по Дунаєви» – на фактографічне «понад Доном», у чому П. Попов слушно вбачав слідування вправленню Н. Грамматіна [Попов 1950, с. 404]. Темне означення в словосполучі «хиновьскыя стрѣлки» він услід за перекладом у Першовиданні передав як «ханські». У цьому руслі слід розглядати й заміну архаїзму «насад» на вживане й у ХІХ столітті слово «байдак» у рядку «На половчан на байд[ак]ках». Виходячи з того, що перше в тексті «плачу» вживання слова «насад» поет залишив у своєму переспіві, одразу ж, у прикладці, пояснивши («Гойдай насади-кораблі»), а слово «байда» фактично в тому ж значенні існує в південноросійських діалектах [Филин 1966, с. 53], можна було б спробувати відмовитися від кон'єктури в шевченківському тексті. Проте це недоцільно, бо кон'єктура якраз відтворює риму («байд[ак]ках» – «Кобяка») і ритмічний малюнок – заримовані два рядки чотиристопного ямба з пірихіями в передостанній клаузулі.

Друга поезія Шевченка на тему плачу Ярославни, «В Путивлі-граді вранці-рано», являє собою фрагмент уже перекладу цієї частини давньоруської пам'ятки, що обривається на половині звертання княгині до вітру. Коли у відповідному джерельному тексті маємо 276 графем у 46 словах, то в поезії Шевченка – 290 графем у 57 словах. Кількісна різниця пояснюється тією обставиною, що початковий рядок поет переніс сюди з переспіву, скори-

ставшись ним, неначе виробленою індивідуальною формулою. Цей рядок – єдиний відступ у творі від прийнятого в ньому принципу перекладу, якомога ближчого до оригіналу. Дотримуючись цього принципу, Шевченко повертається до мотиву польоту Ярославни зозулею («полечу, – рече, – зозулею...»), що вже у «Слові...» походить, напевно, із давньоруської обрядової пісні, яка збереглася у фольклорі трьох східнослов'янських народів частіше під назвою «Стріла» (пор.: [Гусев 1987, с. 133–134]. Так само й у баладній версії до вбитого вояка тут прилітають три зозулі – це мати, сестра й «мила» (український баладний варіант уміщений у покажчику Л. Єфремової під № 15-РБ-11 [Єфремова 1994, с. 7], текст: [Дей 1987, с. 194–195]). Мотив «прильоту трьох зозуль» до мертвого тіла «молодця» зустрічається і як складова частина інших балад (№ 35.0 у покажчику Ю. Смирнова: [Смирнов 1988, с. 23]). І в лексиці Шевченко повертається до читань «Слова...», таких як «рече» (у переспіві «квилить, плаче»), «бебряний», «хиновські», відмовляється від виправлення «понад Доном» на користь «по Дунаєви» Першодруку («Понад Дунаєм полечу»), сприймаючи, мабуть, тепер «Дунай» як поетичну назву річки взагалі. Так само, як і в переспіві, поет використовує чотиристопний ямб, але цього разу неримований, а тим самим ближчий до ритміки пам'ятки.

З історико-літературного погляду, відтворення «Слова...» новими мовами середини ХІХ століття відбивають певне культурологічне протиріччя. «Слова...», твір максимально можливої в середньовіччі поетичної індивідуальності (М. Грушевський називав його пам'яткою, що вражає «високою витонченістю свого артизму» і саме тому «дуже модерною» [Грушевський 1993а, с. 193, 194]), тоді ще сприймався як не авторський, а фольклорний, і використання його тексту не відповідало вимогам кодексу про ав-

торство Нового часу. Своєю геніальною інтуїцією Шевченко відчував тут певний негаразд, в умовах якого добрий смак і письменницька етика підштовхували до мінімізації власного втручання в текст, що відтворюється новою літературною мовою. Саме так можна пояснити той безперечний факт, що у своїй праці над текстом поет рухався від більшої вільності інтерпретації до власне поетичного перекладу в його сучасній формі.

Згадане протиріччя дає змогу кинути світло й на таку непросту проблему, як мотивація відмови Шевченка в 1860 році від задуму створити повний переклад «Слова...». Досвід, отриманий під час праці над двома обраними фрагментами пам'ятки, диктував би і створення повного перекладу саме як перекладу, максимально близького до давньоруського оригіналу. Але ж поет не мав смаку саме до перекладів і бажання ними займатися. Поетичні переклади в сучасному розумінні відсутні в збереженому часом і творчою волею доробку Шевченка (переклади поезій Міцкевича він знищив), що пов'язано з певними константами його творчої особистості (див.: [Росовецький 2013, с. 128–130]), та й «подражаній» (у сучасній термінології – переспівів) саме літературних творів він написав небагато. Крім того, тодішній стан вивчення «Слова...» вимагав від перекладача самостійного осмислення його «темних місць», що потребувало неабиякої начитаності саме в давньоруських пам'ятках, гарної обізнаності в давньоруській мові та орієнтування в побуті «русичів» XII століття. Таких специфічних знань та бажання їх добувати поетові цілком вистачило на опрацювання двох фрагментів, але що й на повний текст їх стане, Шевченко мав підстави сумніватися. До того ж і з психологічного боку наполеглива, досить одноманітна напівнаукова праця над перекладом «Слова...» більш була дотична до змушеного усамітнення Шевчен-

ка в Новопетровському укріпленні, ніж до його розсіяного світського життя в Петербурзі: не випадково в тому ж 1860 році поет не написав жодного твору великого формату, лише короткі емоційно-філософські ліричні твори. Можна здогадатися, що повним текстом перекладу поет хотів продовжити художнє дослідження давньоруського періоду вітчизняної історії, блискуче розпочате в циклі поем «[Царі]». Що ж, і переклади фрагментів були певним кроком у цьому напрямі. Якщо поет, перекладаючи давньоруську поетичну пам'ятку, мав намір продемонструвати можливості, які подає «наш прекрасний український язик», то він їх продемонстрував і на вужчому матеріалі, і свій внесок у повернення «Слова...» до естетичної скарбниці українського народу він зробив, по-перше, своїми фрагментами, що не даремно ж використовувалися в шкільному викладанні, а по-друге, показавши гідні шляхи майбутнім перекладачам і поетичним інтерпретаторам видатної пам'ятки.

ід звертань до «Слова...» геніального Шевченка перейдемо до масових явищ його рецепції, де відбувалось продукування не таких досконалих текстів Нової літератури.

Усередині кожної зі словесних культур східнослов'янських народів значення для них «Слова...» визначається двома основними напрямками рецепції пам'ятки – художнім і науковим, причому тенденції, яскраві в російській рецепції, помітні й в українській та білоруській. У першому напрямі «Слова...» стало джерелом незліченних інтертекстів, при цьому не тільки в літературі, а й інтерсеміотичних – у живописі, графіці, скульптурі, музиці, а в ХХ столітті – і у фольклорі. Таких художніх відгуків на «Слова...» незмірно більше, ніж викликаних читанням інших творів давніх літератур, у тому числі визнаних у ХХ столітті в Росії шедеврами: «Життя Петра і Февронії», «Повісті про Горе-Злочастіє» і «Життя протопопа Авакума». Як і в українській та білоруській культурах, із «Словом...» могла б суперничати в популярності

хіба що ПВЛ. Відзначимо чудову свободу, виявлену творцями Нового часу на обох полюсах естетичного освоєння пам'ятки – і в його науковій інтерпретації, і в творчому, художньому переосмисленні. Це пов'язано, безсумнівно, з подібними явищами історії наукового вивчення «Слова...», оцінити своєрідність якої нам допоможе одна, можливо, трохи несподівана паралель.

1731 року згоріла Коттонська книгарня в Англії, і в цій пожежі загинув єдиний відомий науці рукопис давньоанглійської поеми «Битва при Мелдоні», яку містив кодекс MS Cotton Otho A. XII. Сучасний медієвіст зауважив із цього приводу: «На щастя, за кілька років до пожежі бібліотекар Джон Ельфінстон виконав ретельну транскрипцію рукопису, яка послужила основою для першої публікації рукопису Хірном (Hearne, 1726)...» [Смирницкая 1982, с. 309]. Ситуація дуже схожа на історію тексту «Слова...», проте суттєва різниця в тому, що текст поеми «The Battle of Maldon», збережений для нас Д. Ельфінстоном і Т. Хірном, не викликає сумнівів у сучасних дослідників, тоді як *editio princeps* руського шедевра, яким опікувалися першорядні архівісти свого часу А. Малиновський і М. Бантиш-Каменський, викликав до життя величезну кількість виправлень і кон'єктур (див. їх огляди: [Виноградова 1965–1984; Склярєнко 2018]). Можна погодитися з тим, що в Росії кінця XVIII століття знання про давні періоди вітчизняної мови, палеографія і критика тексту були на нижчому рівні, ніж в Англії й трьома чвертями століття раніше, проте не до такої ж міри... І не менш дивно, що вже після того, як справжні помилки в Першодруку «Слова...» було здебільшого виправлено, двоє великих філологів свого часу, українець О. Потебня в XIX столітті та росіянин-емігрант Р. Якобсон у XX, зважилися у своїх реконструкціях на кардинальне переписування тексту пам'ятки. Пояснення тут можливе

тільки одне: дослідники, як і поети, бачили в «Слові...» на-самперед твір фольклорний і неавторський, а тому й ішли так легко на створення ніби нових відповідностей усним варіантам «нічийного» фольклорного тексту, прагнули виробити поліпшені та прояснені аналоги єдиного збереженого до кінця XVIII століття списку його зафіксованої версії.

Ясно, що підстави для такої свободи у відтворенні та «реконструкції» тексту «Слова...» (вживаю лапки, тому що стосовно відповідних операцій з текстом пам'ятки значення цього текстологічного терміна розмивається в напрямі творчого свавілля) закладені були вже в ньому самому. Як би там не було, на «реконструкції» і кон'єктури, на всіляку співтворчість провокують саме ті якості тексту, які могли бути зведені до недосконалості запису усного твору. При цьому його уявна «відкритість» для виправлень, імплантацій і перестановок, нарешті, ідеологічна та естетична багатозначність зробили «Слова...» потужним каталізатором розвитку філологічної науки східних слов'ян.

Насамперед введення в науковий обіг «Слова...» як пам'ятки світської поезії Київської Русі значно прискорило появу світських та естетичних інтерпретацій творів давньоруської літератури, в якій навіть А. Пушкін, як відомо, бачив тільки «темний степ». Крім того, текст «Слова...» виконував і виконує функцію своєрідного полігону для нашої «критики тексту», яка з початку 1930-х років називалася в СРСР, а потім і в «країнах соціалістичного табору» текстологією. Справжня лавина перекладів і переспівів «Слова...» російською та українською мовами дала потужний імпульс вивченню проблем наукового й художнього перекладу. Дослідження фольклоризму пам'ятки, спочатку обмежене реєстрацією усних паралелей і, відповідно, «ідентифікацією» (за Т. Тіселтоном-Дейєром) легко розпізнаваних фольклорних джерел, починаючи з нова-

торської роботи росіянина І. Жданова «Руська поезія в до-монгольську епоху» (1879), написаної та надрукованої в Києві [Жданов 1904], вийшло на рівень реконструктивного дослідження давньоруської епічної традиції, починаючи з таких щезлих жанрів, як «слава».

Доволі обережно можна накреслити й певні спеціалізації наукової й літературної інтерпретацій «Слова...» в українців, росіян, білорусів. Російські вчені й письменники намагалися забезпечувати більш-менш повну й досконалу лінійку критичних видань, видань-досліджень, перекладів наукових і поетичних, історичної белетристики та «романів-есе». Українські й білоруські «словознавці» мали російську традицію вивчення пам'ятки за певний віршець. Але був недовгий період, коли українська філологія взяла тут гору. Це сталося 1926 року, коли ВУАН видала українською мовою фундаментальну монографію свого дійсного члена Володимира Миколайовича Перетца (1970–1935) «Слово о полку Ігоревім пам'ятка феодальної України-Русі XII віку. Вступ. Текст. Коментар» [Перетц 1926]. Але слід зазначити, що автор підготував цю працю до друку російською мовою [Дмитриев 1976, с. 344], однак, через несприятливі умови для видання в Ленінграді, він переслав рукопис своїм учням до Києва, які, на чолі з С. Масловим, здійснили переклад українською й друкування. Наприкінці праці В. Перетц виконав «любю повинність од щирого серця подякувати: перекладачеві П. Г. Іванцеві, що якнайкраще виконав своє таки дуже й дуже нелегке завдання; акад. Аг. Е. Кримському й акад. С. Ол. Єфремову – вони-бо, віддавна зо мною приятелюючи, уважливо поставилися до моєї праці, подаючи перекладачеві потрібні поради в сумнівних місцях; М. З. Левченкові, що дбав за технічний бік видання, й, нарешті, проф. С. Й. Маслову, що витратив силу цінного часу й праці, роздобуваючи потрібні джерель-

ні відомості, читаючи коректури та й узагалі заступаючи відсутнього автора книжки» [Перетц 1926, с. VIII окремої пагінації]. Відомо, що В. Перетцу, який зазвичай сам писав українською статті для українських видань, насправді не дуже сподобалася мова видання: краще б, мовляв, переклали би «суворою галицькою мовою».

У наступні десятиріччя українські вчені спеціалізувалися на окремих сферах вивчення «Слова...»: зокрема, М. Шарлемань вичерпно, мабуть, пояснив тваринний компонент природних декорацій пам'ятки [Шарлемань, 1948; Шарлемань 1950а; Шарлемань 1955; Шарлемань 1997 та ін.], його ґрунтовним науковим працям у російській вченій традиції відповідає хіба що книжка московського біолога Г. Сумарукова, за концепцією якого в «Слові...» йдеться не про тварин як таких, а про тотеми половецьких орд [Сумаруков 1983]. Далі, Л. Булаховський залишив кращі праці про мову «Слова...» і дотепні аналізи «темних місць» [Булаховський 1952 та ін.], причому цю традицію намагався відновити сучасний мовознавець В. Склярєнко [Склярєнко 2003; Склярєнко 2018]. Жанрову широту української наукової рецепції «Слова...» засвідчує книжка Ю. Микитенка «Від “Слова” до “Іліади”» про перекладача пам'ятки П. Ніщинського [Микитенко 1993].

Із специфічними, такими, що провокують на свободу інтерпретації, якостями ідейно-художньої структури «Слова...» пов'язана ще одна своєрідна особливість історії його вивчення. Це функціонування поряд із більш традиційним науковим, умовно кажучи, академічним напрямком дослідження пам'ятки декількох навколонукових відгалужень. Тут можна побачити й певну градацію відступів від суворої наукової методології. Найбільш близьку позицію до академічного «словознавства» посідають такі дослідження, як присвячена «Слову...» частина книги Л. Гумільова

«В поисках вымышленного царства» (1970) або цикл робіт «скептика» А. Зіміна 1960-х–1970-х років. Будучи фахівцями-істориками, ці вчені явно ухилилися в бік модного в 1970-ті роки «гіпотетичного літературознавства»: бо нічим іншим, крім як гіпотезами, не можна назвати концепції, згідно з якими «Слово...» – це антимонгольський політичний памфлет середини XIII століття або творіння архімандрита Іоїла Биковського. Це ж можна сказати й про книжку історика літератури й археолога Л. Махновця «Про автора “Слова о полку Игоревім”» (1989). Ще більше віддаляються від академічної науки есе про «Слово...» (іноді з деякими зовнішніми ознаками наукової прози), опубліковані письменниками, як, наприклад, «роман-есе» В. Чивіліхіна «Память» (1984), «Криваве весілля на Каялі» С. Пушика (1990) і книжка казахського російськомовного письменника О. Сулейменова «Аз і Я» (1975, 1989). Тут проявляються вже ознаки дилетантизму, повною мірою властивого величезному масиву «саморобних» вишукувань про «Слово...». В умовах радянської цензури й обмеження публікації «самопливу» в часописах такі дописи друкувалися в найкращому випадку в районних газетах під час чергового ювілею пам'ятки, а частіше залишалися неопублікованими. Ситуація різко змінилася на початку 1990-х, коли цензура зникла разом із науковим та естетичним контролюванням цієї продукції і з'явилася можливість за гроші надрукувати будь-який дилетантський опус. Було розкішно видано, зокрема, працю В. Тимофєєва «Другое Слово о полку Игореве» з повідомленням, що автор «прийшов із розвідки, де прослужив двадцять п'ять років» і прийнявся за «Слово...» «із прискіпливістю професійного аналітика» [Тимофеев 2007, с. 7]. З поширенням же Інтернету дилетанти отримали безмежні та безкоштовні можливості заявити *urbi et orbi* про свої сенсаційні «відкриття», ось тільки

активність їхня підупала.

А в 1950-ті–1980-ті роки йшлося про справжнє «народне ополчення науки» (вираз з часопису «Наука и жизнь»), яке зібралось під прапор «Слова...». Зневажливе ставлення до цих дилетантів, яке демонструють давники-фахівці, частіше початківці, навряд чи справедливе. Адже перед нами чудове свідчення демократизації літературної класики, її дійсного, а не показового освоєння широкими масами народу. Ось ілюстрація з архіву мого вчителя О. Назаревського. У 1959 році цей київський професор отримав із Воркути листа, автор якого віршами та прозою доводив, що «Слово...», написане в XVII столітті, закликає... до об'єднання України з Росією:

Громадой мысли Он хотел
Внушить Руси объединенье,
Но Бог...

Богдан Хмельницкий не хотел
Считаться с обойдением...

Гіпотезу цю було запропоновано з метою шляхетною: «Осмыслив мною написанное – все становится ясным, все станет на свои места, все рассуждения найдут применение и подтверждение в “Слово...” и “Словом...”». «Все стає зрозумілим...» Який знайомий мотив! Посваривши М. Гудзія за те, що він не додумався до такого простого пояснення, автор листа великодушно визнавав: «Но книга его – замечательного исследователя-знатока. (В общем)». Зрозуміло, що викладена в листі ідея несе на собі відбиток ідеологічних кліше свого часу, проте це не має затуляти від нас спроби автора листа в тяжких умовах заполярної Воркути, маючи під рукою лише одне видання «Слова...» (мабуть, це: [Гудзий 1955]), самостійно розв'язати складне завдання дослідження пам'ятки. Важливим видається й таке. Автор листа належить до того ж типу народного мис-

лителя, що й дід Свирид Остапа Вишні, центральний персонаж «Записок психопата» Вен. Єрофеева або «чудики» В. Шукшина. Він зважується на таку спробу в тоталітарній державі, де оригінальність мислення не вітали. В СРСР багаторівневі засоби ідеологічного тиску й цензури, якщо де й попускали, то тільки в «неактуальній» та периферійній із погляду КПРС сфері вивчення давньої літератури. І в цьому відношенні вивчення «Слова...» знаменувало собою справжній «ковток свободи» і для безвісного воркутянина, і для академіка АН УРСР М. Гудзія.

Суцільний дилетантизм із погляду науковця демонструють у своїй рецепції «Слова...» письменники, але їм, як то кажуть, сам бог велів. Дослідникові фольклоризму пам'ятки впадає в око, що відповідна проблематика письменників зовсім не цікавить. Майже єдиний виняток становить поема В. Кордуна «Славія» (1987), яка починається звертанням до Бояна:

Віщий Бояне, віщий, дуб священний високий
сягає в правічне, а спів твій ще вищий.

В історію шлях прокладаєш пісням і народам...

[Кордун 1992, с. 276]

Є в цій нерівно написаній речі й замовляння-заклинання, наприклад:

Заклинаю священного пса Семаргла
на кожну сторінку цієї книги –
стерегти мирні вруна прадавньої мови
і беззахисні сходи посіяних мною слів.

[Кордун 1992, с. 286]

Натомість поема Д. Павличка «Князь» (1986) є твором набагато примітивнішої структури. Фольклоризму тут обмаль, щоправда, звучать рядки:

Постане пісня з вашої печалі
І горево перекується в слово.

[Павличко 1986, с. 168]

Але це говорить «камінна баба», що інтерпретується як «прадавніх предків згублене божище», – хоча Павличко, який закінчив аспірантуру, мав знати, кому ці боввани належали. Свого істотно омолодженого – і модернізованого – князя Ігоря Д. Павличко робить рупором власних пишномовних висловлювань з приводу влади, вірності, честі, не таких уже цікавих тогочасному читачеві, а сучасному, який пам'ятає про політичні кульбіти поета, і поготів. Водночас треба зазначити, що в активі українських поетів не було таких епатажних відгуків на «Слова...», як натуралістичний «Бенкет» («Пир», 1983) забутого російсько-білоруського поета І. Шклярєвського або варіації на теми пам'ятки іншого улюбленця академіка Д. Лихачова, радянського постмодерніста В. Соснори. Цікаво, що для публікації у виданні «Слова...» 1985 року [Дмитриев 1985, с. 398–406] В. Соснора переробив одіозні місця цих своїх поезій, які свого часу А. Югов назвав «поруганием великой поэмы» [Югов 1969, с. 122]. Цікаво, що б він сказав, прочитавши надрукований Н. Колпакчи переспів «Слова...» «фєнею», блатним жаргоном [Колпакчи 1997]?

Що ж до прози на теми «Слова...», то у цій сфері починали росіяни невибагливою повістю І. Новікова «Сын тысяцкого» [Новиков, 1938], де юний автор поеми дуже нагадує молодого Пушкіна в історичних романах того ж автора. Натомість український роман на цю тему, «Велесич» Вас. Шевчука (1985) подає давнього поета психологічно дуже подібним до Шевченка [Шевчук, 1985]. Коли в романі Вас. Шевчука розділи про давнього поета чергуються з розділами, де діє сучасний письменник, alter ego романіста, то структура роману В. Сулими «Не десять соколів» (1989)

своєрідніша. Дія роману розгортається в редакції часопису навколо публікації кількох сторінок давнього списку «Слова...» непевного походження. Але образи пам'ятки відгукуються в оповіді про застійну сучасність, інколи неочікувано. Так, «злий дух Всеслава» лякає закоханих співробітників часопису, глядачів у театрі та взагалі «уже витає над цією пам'яткою, майже вісім сотень літ...» [Сулима 1989, с. 120–122]. Що ж, на тлі дуже традиційного роману В. Малика «Черлені щити» (1985, 1990) це виглядає своєрідно.

Мова "Слова..."

1993 році я писав, що тодішній стан вивчення «питання про національне забарвлення мови "Слова..."» характеризує узагальнююча стаття «Язык "Слова о полку Игореве"» в одностомній «Енциклопедии "Слово о полку Игореве"», складеній М. Булаховим [Булахов 1989, с. 239–240].

Про мову пам'ятки сказано лише, що це «типова (?) літературна мова Київської епохи в історії східних слов'ян, яка виникла на живій народній основі...» [Булахов 1989, с. 239–240]. Це марнослов'я відповідає загальному рівню видання, щоправда, напрочуд багато оздобленого іконографічним матеріалом; сам автор фігурує на трьох фото, а добрий його знайомий, «академік АН СРСР І. В. Петрянов-Соколов» – на двох (с. 46, 141). Цей академік був відомим фізико-хіміком, до «Слова...» безпосереднього сто-

сунку не мав. Наприкінці замітки про мову сказано: «Все більшого значення набувають праці, в яких мова “Слова” вивчається на тлі широких діалектних ареалів трьох східнослов’янських мов» [Булахов 1989, с. 240]. Цю думку я намагався уточнити: «Хоча пам’ятку і вважають своїм надбанням три народи, немає сумніву, що виникла вона на терені лише одного з них, тож найбільше значення тут має вивчення говірок українських (йшло посилання на працю: [Німчук 1967]) і південноросійських» (я послався на праці: [Козирев 1975; Козирев 1976]). Тепер варто додати, що В. Козирев робив свої записи на Брянщині, в регіоні, що належав до давньоруської Сіверщини, а що сіверяни були передукраїнцями, в тому сумнівів немає.

Я писав: «А коли текст “Слова” розглядається як нічийний, а мова його як “типова літературна”, не дивно, що у виданнях згладжуються й ті протоукраїнські мовні риси, що в ньому збереглися на шляху від авторського тексту до давнього російського списку Мусін-Пушкінського збірника». Так, в усіх російських реконструкціях давнього тексту «Слова...» – від видання «для учащихся» Н. Тихонравова 1866 року [Тихонравов 1866, с. 10] і до зробленої наприкінці минулого століття М. Мещерським та А. Бурикіним [Мещерский 1985, с. 32] – «українська форма наказового способу, що збережена й у виданні 1800 р., і в Катерининській копії, і в реконструкції В. Перетца (с. 120), послідовно виправляється на “типову”: “Уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи верезени...” виправлено на “понизите”, “вонзите”» [Грушевський 1993а, с. 247–248]. Треба зазначити, що з появою нової генерації дослідників «Слова...» ситуація тут потроху змінюється. Ось у реконструкції А. Дибо, наприклад, такого виправлення не знаходимо [Чернов, 2006, с. 404], тоді як В. Богданов і В. Носов повторюють його 2005 року [Богданов, 2005], а А. Бурикін – 2017 року [Бурыкин, 2017, с. 293].

Що ж до замітки М. Булахова, то тепер я продовжив би цитату: «типова (?) літературна мова Київської епохи в історії східних слов'ян, яка виникла на живій народній основі...». Адже далі читаємо: «і така, що ввібрала чимало іншомовних елементів в процесі прямого або опосередкованого впливу на руську культуру інших народів та етнічних груп, у тому числі східнослов'янських племен і народностей. Поряд із власне слов'янськими ознаками в “Слові” поступово стали вивчатися тюркські, арабські, іранські, грецькі нашарування...» [Булахов 1989, с. 240]. М. Булахова цікавить, чим корисне «Слово...» для історії давньоруської літературної мови, дослідникові ж фольклоризму цього твору його мова постає в іншій перспективі. Покажемо це на прикладі справді важливих для Автора та його слухачів «нашарувань» – тюркських, найбільший масив яких «відкрито» дилетантами, після О. Сулейменова цим особливо відзначився київський журналіст А. Железний [Железний 2010, с. 140–237]. Коли племінні означення тюрків на службі чернігівських князів функціонували в мові Автора як марковані іноетнічно, то тюркське походження слова «боярин» [Менгес 1979, с. 83–86; Баскаков 1985, с. 154] він, напевно, не усвідомлював так само, як і ми. Зате діалектний підклад «Слова...» набуває для нас важливого значення.

Подаючи «загальну ареальну характеристику словникових паралелей до лексики “Слова о полку Ігоревім” в руських народних говорах», В. Козирев зазначив: «Значна більшість паралелей (приблизно 95%) відома південноруським говорам. При цьому тільки в цих говорах відзначено 36% всіх паралелей» [Козырев 1976, с. 103]. Один із новіших російських дослідників С. Ніколаєв у висновках своєї великої роботи про діалектний підклад «Слова...» уточнив: «Мовно маркована лексика, представлена в “Слові”,

пов'язана з двома ареалами східнослов'янського діалектного континууму: 1) південно-західним (південно-західні російські, білоруські та українські говірки) і 2) північним (приблизно збігається з межами давньоруських Псковської і Новгородської земель). Розподіл діалектної лексики в "Слові" нерівномірний: для більшої частини тексту характерна південно-західна лексика, для низки фрагментів – північна. Переважання південно-західної лексики над північною в тексті "Слова" є давно встановленим фактом. Однак додатковий розподіл південно-західної та північної лексики, мабуть, не був помічений» [Николаев 2014, с. 7]. З останнім зауваженням автора варто погодитися. Але подивимося, як він конкретизує зазначений розподіл. Текст «Слова...» було умовно поділено на 16 фрагментів, при цьому в більшості або знайшлися тільки «південно-західні діалектизми», або вони переважали. Виключно «північні діалектизми» були виявлено лише в одному фрагменті (початок пам'ятки, закінчуючи «они же сами княземъ славу рокотаху») і «переважання північних діалектизмів над південно-західними» – теж тільки в одному (від «Прысну море полунощи...», закінчуючи «почнуть наю птици бити въ Полѣ половецкомъ») [Николаев 2014, с. 11, 13]. Водночас С. Николаєв вказав на концентрацію північної лексики «у "Плачі руських жінок": потрепати 'скористатися', жирьна 'рясна', нарыщуче 'набігаючи'», а в іншому фрагменті «притрепа 'добув', притрепань 'поранений' у частині, присвяченій полоцьким подіям» [Николаев 2014, с. 13].

Однак граматичний аналіз «Слова...» свідчить, що його «діалект локалізується в псковсько-полоцькій зоні, імовірно в південнопсковській або торопечько-селіжаровській її частинах. При цьому в граматиці "Слова" відсутні ознаки, характерні для південно-західного ареалу, і в цьому полягає протиріччя показань лексики і граматики» [Николаев

2014, с. 8]. Псковські особливості мови «Слова...» дослідив свого часу Н. Каринський, який не лише скрупульозно порівнював її з мовою псковських давніх рукописів, а й звернув увагу на той цікавий факт, що «характер помилок і похибок псковських пам'яток в деяких випадках дуже нагадує характер несправностей Слова о полку Игореве» [Каринский 1917, с. 13]. У результаті дослідник рішуче зараховував «розглянутий рукопис “Слова” до пам'яток псковської писемності» [Каринский 1917, с. 14].

Окрім власних спостережень, С. Ніколаєв брав до уваги й студії А. Залізняка, який, застосувавши нову методику аналізу, підтвердив висновок Н. Каринського, але з таким застереженням: «Потрібно враховувати, що ознаки, які змушують віддати перевагу псковській зоні перед полоцькою, не надто жорсткі і тримаються на одиничних прикладах» [Зализняк 2008, с. 148].

Зазначене же вище протиріччя С. Ніколаєв розв'язав своєрідно. Йому здалося найбільш вірогідним, що «що рідним діалектом автора був один із кривицьких говорів південнопсковсько-селіжаровського ареалу». В останній монографії він підсумовує: «Сукупність діалектних ознак свідчить, що мова “Слова” найімовірніше належить до торопецько-селіжарівської групи» [Николаев 2020, с. 246]. Однак доведення цього припущення виглядає несолідно: «Оскільки найбільшим і найдавнішим містом цього регіону був Торопець, можна припустити, що автор був торопчанин...» Не є аргументом й твердження, що «натяки (? – С. Р.) на стійке торопецьке язичництво простежуються з XII по XVIII ст.», в останній монографії докладно проілюстроване [Николаев 2020, с. 246–247].

Зате варто прислухатися до такого висновку: «Мабуть, автор “Слова”, який написав (можливо, в буквальному сенсі цього слова) свою поему, вплатив до неї великі

фрагменти з дружинного епосу або авторського тексту староукраїнського походження, при цьому староукраїнська морфологія була ним послідовно замінена «південнопсковсько-селіжаровською». При цьому окремі частини поеми було створено «рідним діалектом автора, цим пояснюється рідкість або відсутність у них південно-західних діалектизмів» [Николаев 2014, с. 30]. Якщо конкретизувати цю здогадку власними спостереженнями С. Ніколаєва, отримаємо цікаву картину: первісний, ще «староукраїнський текст» «Слова...» не містив вступу про Бояна й розповіді про втечу князя Ігоря з полону, їх було додано пізніше вже носієм північного діалекту.

Однак з чим дуже важко погодитися, це з такою здогадкою С. Ніколаєва: «При обробленні староукраїнських текстів автор, мабуть, свідомо уникав рідних (північних) діалектизмів, хоча вони й представлені в незначній кількості» [Николаев 2014, с. 30]. На моє глибоке переконання, неможливо уявити собі носія діалекту XII століття, який свідомо приглушує його прояви у своїй усній творчості. Інша справа, якщо б він сприймав мову усних версій книжного епосу як щось вище за свій буденний діалект, але ми не знаємо, чи встигло в цій усній традиції сформуватися щось подібне до літературної мови. (С. Ніколаєв висловлюється безапеляційно: «Автор “Слова” фактично створив на основі рідного діалекту літературну мову, що увібрала лексику двох діалектних ареалів» [Николаев 2020, с. 248]). Про кобзарів і лірників XIX століття відомо, що вони з пієтетом ставилися до мови дум і транслювали далі навіть незрозумілі лексеми з неї, але тоді це була лише трансмісія створеного колись, а в «Слові...» ми опиняємося, за модним виразом XX століття, у творчій лабораторії Автора або, якщо повірити дослідникові-мовознавцеві, авторів пам'ятки.

Праці С. Ніколаєва привертають спробою охопити діалектологічним аналізом усю лексику «Слова...». Подібне завдання, але не тільки на діалектологічному, а на виключно українському лексичному матеріалі ставив перед собою і М. Ткач, укладач «Словника-довідника “Слові о полку Ігоревім” у контексті українських писемних джерел, зразків фольклору та говірок» [Ткач 2008, с. 111–200]. Він зазначив, що взявся за цю справу, «відтворивши до певної міри експериментальним шляхом правила старослов'янського та пізнішого правописів». Було опрацьовано «більше 70 різних джерел. Словник охоплює весь лексичний склад твору і налічує 882 лексичні одиниці. Водночас цей словник-довідник є свідченням того, що в славетній пам'ятці княжої доби “Слові о полку Ігоревім” практично немає жодного слова, яке б не траплялося в тих чи інших суто українських джерелах та сучасних говірках» [Ткач 2008, с. 15]. Все це лише обіцянки, які й не можна було виконати на теперішньому рівні вивченості українських діалектів. Втім М. Ткачу заважала й своєрідна, сказати б, методологія лексикографічного дослідження.

Вже побудова словарної статті викликає подив. Спочатку навіщось подається «узагальнена» форма слова й таке ж значення. Наприклад, «Забороло (забрало), ім. с. Паркан, огорожа». Насправді ж у «Слові...» маємо давньоруське значення ('площадка на міській стіні, захищена зубцями'), бо не сиділа ж Ярославна на паркані. У лівій (тут центральній) частині словникової статті подається не слово автентичного тексту пам'ятки, а фрагмент авторської реконструкції – фактично відчайдушно й чудернацьки переробленого Першодруку. У цьому випадку це: «Уни[ї] [я]ша бо градам забрали...; ...на забралі аркучи...; ...на заборолі аркучи... Слово». А ось права частина, рекомо український відповідник: «Забирати – перегороджувати;

забороло – забрало; заборонятися – захищатися: Вкривали отаманів курінь і свої халабудки, щоб заборонитися від дощу. СУМ. II. 6, 7. Забрало – паркан, стіна. ПБ. 40» [Ткач 2008, с. 134]. Привертає увагу ілюстрація із «Словника Памви Беренди» (правильно: «Забрало: Парканъ, обламокъ, стѣна») [Беринда 1961, с. 40]. Але ж це церковнослов'янське слово, яке своїм сучасникам пояснює Памво...

Серед сімдесяти «суто українських джерел» ховаються російські та давньоруські, у правій частині словарних статей часто-густо наводяться омоніми та пароніми до слів пам'ятки, не кажучи вже про дуже приблизні відповідники. «Словом...» ще мають впритул зайнятися професійні українські діалектологи. Фахівцям слід прискіпливо перевірити й аргументацію С. Ніколаєва, який у своїй останній великій за обсягом розвідці реконструював, зокрема, «Слово...» як «текст гіпотетичним давньоруським діалектом XII–XIII ст., існування якого є вельми ймовірним» [Ніколаєв 2020, с. 14].

"Слова..." з погляду фольклориста

очно вирахувати, скільки гіпотез про автора «Слова...» зафіксовано в галактиці Гутенберга, навряд чи хто візьметься. «Далеко не повний список» таких здогадок уклав А. Чернов: «Кирил Туровський, "премудрий книжник Тимофій", "словутний співець Митуса", бояри Кочкарь, Біловод Просович і Петро Бориславич, новгородський тисяцький Міронег, князі Ігор Святославич, Святослав Всеволодич, Святослав Рильський, Володимир Ярославич Галицький, княгині Марія Васильковна, дружина Ігоря Ярославна, Агафія Ростиславівна та ін.» [Чернов 2006, с. 192–193]. Якщо враховувати лише окремі

видання, спеціально присвячені цій проблемі, то треба почати з книжечки І. Новікова «Слово о полку Игореве и его автор» (1938). Автор, за І. Новіковим, – син тисяцького, який, згідно з оповіддю «Истории Российской» В. Татищева, тікав з полону разом із князем Ігорем. Визначаючи Автора, І. Новіков робить жахливу, з погляду медієвіста, помилку: «Дочка тисяцького – сестра автора “Слова”, звідси, за батьком, прізвище поета – Рагуйлов» [Новиков, 1938а, с. 80]. Прізвище? У XII столітті?!

Далі слід згадати дві монографії великого обсягу, надруковані російським археологом, а zarazом самодіяльним етнологом, філологом і «словознавцем» Б. Рибаким: «Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”» (1972) і «Петр Бориславич. Поиск автора “Слова о полку Игореве”» (1991). У першій книжці він атрибує самому київському бояринові Петру Бориславичу розповідь Київського літопису про його посольство до Галича 1152 року [Рыбаков 1972, с. 282–286], приписує йому ж значні фрагменти Київського літопису і вже як вправному літописцеві намагається атрибуєувати й «Слово...» [Рыбаков 1972, с. 499–512]. Завдання другої книжки Б. Рибаким бачить у тому, щоб із погляду зазначеної гіпотези «розглянути рядок за рядком геніальний твір, у якому майже кожна фраза містить натяк, ледь приховану оцінку, нагадування, неочікуване зіставлення...» [Рыбаков 1991, с. 20]. Це вже більш традиційне за структурою дослідження пам'ятки, але так само націлене на авторство Петра Бориславича, з аргументами на користь цієї атрибуції, повтореними з доповненнями [Рыбаков 1991, с. 273–285]. У романі-есе В. Чивіліхіна «Память» (1984), що жодною мірою не роман, автором «Слова...» введено самого князя Ігоря. Потім А. Бобров атрибуєував запис «Слова...», яке кілька століть транслювалося у формі билини, кирило-біло-

зерському книжнику Єфросинові. А. Бобров іменував його Єфросином Білозерським, він же – князь Іван Дмитрович Шемяка. Головний аргумент для ототоження цих людей – помилка в списку «Задонщини», зробленому Єфросином: «То ти, брате, не стукъ стучить, ни громъ гремить, стучить силная рать великаго кн(я)зя Ивана Дмитриевич(а)» [Лихачев 1966, с. 549]. А треба було, як всюди в тексті, «Дмитрия Ивановича». Вчений вважає, що це не помилка переписувача, а сфрагіда, яка вказує на авторство. Заразом і «Слова...». З висновків: «Біографія Єфросина, що нами реконструюється, дає змогу пояснити наявність у списку Слова о полку Ігоревім діалектних особливостей: з одного боку, новгородсько-псковських (дитинство в Юр'євому монастирі під Новгородом), а з іншого – західноруських і брянських (роки життя в Оболчі та в Новгороді-Сіверському)» [Бобров 2005б, с. 297].

Свою чергою А. Чернов, розвиваючи здогадку А. Степанова [Ржиг 1961, с. 364], зробив Автором того співця Ходину, який виник із «ходы на» Першодруку під пером І. Забеліна (1894), точніше, «Ходина – поетичне ім'я автора “Слова о полку Игоревім”» [Чернов 2006, с. 188]. Аргументував А. Чернов багатослівно, з великою кількістю паралелей із світової літератури та навіть із математичним рівнянням, але переконливих доказів не навів [Чернов 2006, с. 175–188]. Цю гіпотезу прийняв С. Ніколаєв [Ніколаєв 2020, с. 246, 525, 604 та ін.]. Продовжуючи свої міркування, А. Чернов дійшов висновку, що Ходина є псевдонімом князя Володимира Святославича (після 1142–1201), сина Святослава Всеволодовича Чернігівського [Чернов 2006, с. 192–254].

Тепер подивимося, як шукали Автора «Слова...» в Україні та в українській діаспорі. О. Партицький вважав, що він був світською людиною і «безсумнісно родом з Гали-

чини», бо приїхав до Новгород-Сіверського разом з дочкою галицького князя [Партицький 1883, с. 102]. П. Голубовський у рецензії в «Киевской старине» поставився до цієї здогадки скептично [Голубовский 1884, с. 713]. У 1942 році в газеті «Українське слово», що виходила в окупованому Києві, М. Шарлемань надрукував замітку, де атрибутував «Слово...» князю Ігореві Святославичу. Згодом було видано розгорнуту версію цієї праці [Шарлемань 1997, с. 74–94]. 1989 року вийшла книжка Л. Махновця «Про автора “Слова о полку Игоревім”», де поема атрибутувалася тому самому Володимиру Ярославичу Галицькому, якого показано п'яницею та гультьєм в опері А. Бородіна [Махновець 1989]. Підкреслений атеоретизм дослідника, що знецінив праці Л. Махновця у сфері української сміхової культури [Махновець 1959; Махновець 1964], тут урівноважений його талантом оповідача. Пригадую, коли книжку ще не було видано, а розголос про неї вже пішов, я запитав у Володимира Івановича Крекотня, який був її рецензентом:

– Ну, і як воно вам?

– Поки читав, вірив кожному слову, – була відповідь.

Думається, що навряд чи сподобалася Л. Махновцю тожність його гіпотези з висунутою дилетантом С. Пушиком [Пушик 1990]. У 1991 році Л. Дмитрієв надрукував докладну рецензію «Мог ли Владимир Ярославич Галицкий быть автором “Слова о полку Игореве”?», де ґрунтовно аргументував негативну відповідь на поставлене в заголовку запитання [Дмитриев 1991, с. 88–102]. Своєю чергою Б. Яценко підхопив ідею М. Сокола, що «Слово...» міг написати чернігівський воєвода Ольстин Олексич, а заразом і літописну оповідь про похід в Іпатієвському літописі [Сокол 1976, с. 54]. Цікаво, що за кілька років, у 1982-му, М. Сокол вважав автором «Слова...» вже іншого учасника Ігорєва походу боярина «Яна (Івана) Радеславича (Радославича),

згаданого в Іпат.[іівському] літ.[описі] під 1164 і 1172». Він бу-
цімто «написав С.[слово] у травні-серпні 1185 “у таборі для
сіверян-колодників на правому березі Тора”» [Моисеева
1995, с. 35]. Сам Б. Яценко зізнався: «Про Ольстина знає-
мо мало» [Яценко 2006, с. 115]. Він, як здається, вважав за
достатню аргументацію аналіз історичних подій, у яких брав
участь його із М. Соколом кандидат [Яценко 2006, с. 114–
125, 278–280 та ін.], при цьому вбачав у пам’ятці суцільну
апологію князя Ігоря: «Автор “Слова” розповідає про події
XII століття, “...свивая славы обаполы сего времени”: слава
Ігорева походу 1185 року переплітається зі славою великого
князя Чернігівського Ігоря Святославича 1198 року» [Яцен-
ко 2006, с. 286]. В. Медведєв доволі голослівно назвав ав-
тором «Слова...» Святослава Київського [Медведєв 1984],
а О. Знойко – Святослава Ольговича, молодшого учасника
походу [Знойко 1989, с. 296–299].

Тим часом у діаспорі проблемою авторства «Слова...»
зацікавився відомий тюрколог О. Пріцак, який свого часу
писав про заснування Києва хазарами як станції для тор-
гівлі рабами, слов’янськими зокрема. Тепер О. Пріцак склав
грубу книжку «Коли і ким було написано “Слово о полку Іго-
ревім”» (2008). «Коли» тут передбачає корисну полеміку із
«скептиком» Е. Кінаном, а «ким» висуває в автори пам’ят-
ки галицького боярина Володислава Кормилича – того са-
мого, який, повісивши двох синів князя Ігоря, «проголосив
себе князем Галича (бл. 1213 р.) і, арештований угорцями,
загинув бл. 1214 р.» [Пріцак 2008, с. 261]. Аргументація, як
і завжди за подібних атрибуцій, ефемерна.

Перш ніж пояснити причини такої фатальної ефемер-
ності, нагадаю, що, ніби випереджаючи сучасні вимоги
ґендерної політкоректності, авторками «Слова...» було
оголошено й жінок-княгинь. В. Місюк, журналіст і пись-
менник з Аккермана, був найбільш логічним, обравши для

цього Ярославну [Мисюк 1999], адже і справжній Автор зробив її співавторкою. Для Агафії Ростиславни було досить бути двічі згаданою на картках літопису й випірнути у двох карколомних сфрагідах на місці кон'єктури «Боян и Ходина» [Державец 1979, с. 92–93]. Сфрагіду, а саме вказівку на власне авторство княгині Болеслави Святославівни, побачив у цьому «темному місці» і російський письменник Ю. Сбитнев, який переїхав 2011 року до Чернігова. Він читає: «“Рекъ бояни ходына Святъславля, пѣснотворица старого времени, Ярославля, Ольгова коганя хоти”. Ходина – дружина, “відіслана” зрадником-чоловіком у дім батька, якою була Болеслава (“ходына Святъславля”), “пѣснотворица старого времени” – це літописиця, теж вона; Ярослав, князь галицький, її свекор, а дружина його Ольга любила свою невістку, як рідну дочку (“Ольгова коганя хоти”, де коганя – крихітка, дитя, а хоти – бажати, любити). Отже, розповіла це ходина Святославова, літописиця, Ярославової Ольги дитя улюблене». Докладне й неспішне відтворення дитинства Болеслави, наділеної всіма можливими чеснотами, у першій частині роману «Великая княгиня» інколи перенасичене архаїзмами [Сбитнев 2018]. Вже знайомий нам біолог Г. Сумаруков вичитав ім'я княгині Марії Полоцької, дружини Святослава Київського, у кількох акровіршах, знайдених у тексті «Слова...», розбитому на рядки по 30 (приблизно) літер: тричі «Мария», «Сие писа Мария» и навіть «Сие писа сестра Брячислава» [Сумаруков 1997]. Відкриття ці тьмяніють, коли критик цієї його розваги А. Чернов показує, що, на літеру-дві змінивши довжину рядка, можна прочитати акровірші «Олег», «Сарра» і... «матрос» [Чернов 2006, с. 190–192].

Ситуація з авторством «Слова...» змусила московського лінгвіста Т. Ніколаєву висунути таку пропозицію: «Здається доцільним у наш час автоматизації гуманітарних до-

сліджень, зібравши всі гіпотези про автора “Слова” та його характеристики й ознаки, побудувати його ймовірнісний “авторобот” і спробувати вже тоді зрозуміти, хто міг би бути цим автором і хто при цьому виключається, бо в багатьох працях уже називаються й перебираються конкретні імена по суті нечисленних “претендентів”, що збереглися від давнини» [Николаева 2005, с. 11]. Як на мою думку, цьому проєкту завадили б, щонайменше, два моменти: по-перше, зібрати всіх авторів гіпотез разом – це завдання утопічне через переважання дилетантів, не всі праці яких оприлюднено, по-друге, укладач комп’ютерної програми матиме свою думку про Автора, що позначиться на результатах ніби «автоматичного» дослідження.

Особисто я вважаю марними спроби визначити Автора – не лише минулі та сучасні, а й у ближчому майбутньому – і погоджуюся в цьому з українським істориком М. Браичевським, який констатував: «як це не прикро, доведеться примиритися з тим, що ім’я незрівнянного письменника назавжди лишиться невідомим» [Браичевський 2005, с. 207]. Але чому? Немає сумнівів, що для надійної атрибуції поки що, коли ще не побудовано «машину часу», недостатнім є, по-перше, інформаційний простір для пошуку. Автор «Слова...» може бути інформаційним невидимкою, тобто взагалі не відбитися на картках давньоруської писемності; його, може, навіть і згадано десь у літописі, але для того, щоб ототожнити цю особу з Автором, поряд не викладено інформації. Справа в тому, що в Давній Русі не було літературної критики, журналістських хронік літературних подій та історії літератури, як у нас, а їх зародки у патристиці, наприклад, не мають стосунку до тієї усно-літературної традиції, в якій виникло «Слово...». Літописців же іноді порівнюють з газетярами. Якщо розгорнути це порівняння, то вони ближчі до складачів передовиць, аніж до репор-

терів. А навіть у нашій культурі з її культом письменників то як «інженерів людських душ», то як національних пророків, мало не Мойсеїв, чи часто згадуються поети в передових статтях? Літописців цікавили політичні події, релігійне життя, природні катастрофи й епідемії, війни – і в них подвиги рядових воїнів (функціональний відповідник рекордам сучасних спортсменів), а ось Бояна не згадано в ПВЛ, в усякому разі як співця і під цим ім'ям.

Не те щоб літописці зовсім не звертали уваги на усну дружинну або міську пісенність, але фіксували інколи випадки тільки хорového співу, та й те, якщо відповідні «слава» або «плач» мали політичне значення, а згадка в Галицько-Волинському літописі «словутного певца Митуси» стосувалась церковного співця.

Мала негативне значення, по-друге, й своєрідність розуміння авторства в усній словесній культурі Київської Русі. Навіть у доступному для спостереження українському фольклорі формації XIX–XX століть бачимо доволі складну картину, пов'язану з неусвідомленістю творчого процесу. Автор цих рядків колись спеціально переглянув надруковані корпуси прислів'їв як жанру давнього та коломийок і частівок як жанрів найбільш рухливих, мобільних, нарешті, сучасних – і не знайшов жодного тексту, де йшлося б саме про процес творчості. Об'єктивно існуюче авторство щодо імпровізованого (але з використанням готових словесних блоків, формул, музичної «моделі») тексту голосіння абсолютно не усвідомлюється ані самими плакальницями, ані їхніми слухачами. Складачі сучасних коломийок і частівок поширюють свої твори анонімно – і не стільки тому, що воліють не «розшифруватися» перед сільською владою, скільки через дію неписаного канону. Пам'ять про автора твору вигасала й у його побутуванні – бо вона цим канонам не передбачалася. Було й таке, що

фольклористи записували від односельчан пісні парубка, який жив у селі кілька десятиліть тому, і прізвище його називалося, але наступна експедиція якщо й заставала ще пісні, то чиї вони, інформанти вже не пам'ятали.

Інша справа, коли ця традиція анонімності стикається з тим культом письменника, композитора, художника, що існує у «високій» культурі та пропагується серед селянства насамперед школою, а також засобами масової інформації. Ось тоді й виникають знайомі кожному фольклористові заяви «А цю пісню склав я!» – хоч пісню ту записували ще в позаминулому столітті, та випадки, коли в Західній Україні, як свідчить С. Грица, «до новоствореної співанки признавалися по декілька авторів з різних сіл» [Грица 1972, с. 58]. Такого ж походження, хоч і ускладнена дещо проєктуванням новітнього уявлення про авторство на фольклор XVII століття, відома з першої половини XIX століття інтелігентська легенда про Марусю Чурай.

Було б помилкою думати, що подібні явища були неможливі у XII столітті, бо вироби ремісників тієї доби відбили культ царя Давида як музиканта і співця псалмів, а пам'ять про Бояна засвідчується «Словом...». Водночас пошуки імені Автора у сфрагідах й акровіршах видаються мені наївними, бо навіть із стовідсотковою певністю отримавши те ім'я, ми нічого суттєвого не дізнаємося про самого Автора. От ім'я Бояна нам відомо, а що насправді знаємо про цього співця? Докладніше про це нижче, а поки що нагадаємо долю славнозвісної сфрагіди наприкінці Оксфордського списку «Пісні про Роланда»: «*Ci falt la geste que Tuoldus declinet*». За влучним виразом Б. Ярхо, «тут кожне слово – загадка» [Ярхо 1929, с. 198]. Переклади можливі різні, та оберемо такий: «Прийшов кінець оповіді, бо Турольдус втомився». Залишилося невідомим, був цей Торольд автором поеми чи лише переписувачем, його не

вдалося ідентифікувати з відомими історії носіями цього імені тих часів.

Прислухаємося також і до М. Стебліна-Каменського, знавця давньоскандинавської літератури, нагадавши, що міркував він про традицію, де імена скальдів запам'ятовували, як і їхні тексти. «Якщо той, хто пише, вважає написане своїм вимислом, то тим самим він вважає себе автором написаного. Але якщо він думає, що передає просто правду, то як він може приймати себе за її автора? Синкретична правда – це те, що усвідомлювалося як просто правда, тобто щось дане, а не створене. Отже, синкретична правда, або нерозрізнення історичної та художньої правди, немичуче має на увазі й неусвідомленість авторства, а неусвідомленість авторства – це неусвідомленість кордонів людської особистості». Далі вчений звернув увагу на те, що в давньоісландській мові «не було слів, за допомогою яких можна було б висловити поняття “автор” або “авторство”, і, отже, ці поняття не існували для людей давньоісландського суспільства» [Стеблин-Каменский 1984, с. 17]. Щодо скальдів М. Стеблін-Каменський зауважив: «Ті, кого зображують у сагах як авторів віршів, тобто скальди, розкриваються як особистості не через свою творчість або свої вірші, а зовсім так само, як і інші особи, які згадуються в сагах» [Стеблин-Каменский 1984, с. 20].

Отже, не кидаючись у гонитву за черговим привидом Автора, накидаємо риси його характеристики, достатні, аби перейти нарешті до конкретного дослідження фольклоризму його твору. Формулювання звертань Автора до князів і широта політичного кругозору свідчать, що це старший боярин або князь, а зовсім не простий сіверянин [Малик 1985], простолюдин (А. Бурачок) або «рапсод-богатыр, співець-дружинник типу Добрині Микитовича» [Бугославский 1938, с. 20], який, до речі, не співець, а гусляр.

Детальність і певна, сказати б, інтимність згадувань про Київ свідчать, що він або часто бував у цьому місті, або був киянином. В останньому разі він не належав до бояр уславленого у «Слові...» Святослава Київського, бо явно дистанціював себе від них. Не міг Автор належати і до однієї із сіверських дружин, бо не подібний він до провінціала, і не прозвучали би тоді докори Ігореві та Всеволоду від імені Святослава Київського: «Нъ нечестно одолѣсте, нечестно бо кровь поганую проліясте». З іншого ж боку, про участь Ігоря в триденній битві на Каялі «сказано з гранічною стриманістю і неприпустимо мало» (Б. Рибаків). Отже, низькою є вірогідність, що Автор брав участь у поході 1185 року, а тим більше, що тікав із полону разом із князем Ігорем. Залишається незрозумілим, чи був узагалі у «Слова...» один Автор, чи не постав його текст у результаті трансмісії в усній традиції.

Однак якщо з наукового погляду проблема Автора «Слова...» фактично безнадійна, белетрист стосовно неї займає кращу позицію. Тож і я не утримався і наведу фрагмент фіналу свого історичного детективу «Слідами полку Ігорєва» (2019). Після жахливого розгрому сіверських дружин у степу, але до втечі Ігоря з полону дуумвіри Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич наймають славного в Руській землі сищика, київського боярина Хотена, щоб він визначив, чи завинив перед ними Ігор. Під виглядом посольства до Кончака він має побувати на Сіверщині й на місці побоїща. Разом із ним відправляють під чужим ім'ям старшого брата Рюрикова, князя-ізгоя Всеволода Ростиславича (вигаданий персонаж). Втративши свою волость, Севка-князьок веде життя скомороха, він має скласти пісню про Ігоря – похвальну чи викривальну залежно від результатів слідства. У винагороду брат обіцяє виплатити його борги.

У фіналі роману на князівському з'їзді в Києві Ігоря визнано винним, але дуумвіри наполягають на тому, що краще зробити з нього страждальця й героя. Проте присутні князі мають присягти, що не допустять, аби він коли-небудь, навіть якщо настане його черга, став київським великим князем. Для присяги запрошено печерського архімандрита Полікарпа з особливим хрестом. Після з'їзду Севка-князьок виконує свою пісню. Хотен прислухається до неї.

«Ось і кінець, ледь дочекався. Кілька втомлених награвань. Тиша. Севка-князьок знімає шапку і витирає лисину ширинкою. Піднімається з лави, дбайливо укладає на неї гусли, потягується. Підходить до знайомого, певно, йому скомороха, запитує гордовито:

– Ну, Севрюжко, прикинь, чи легко переймеш?

– Прости, не стану переймати, княже. Та й кому вона потрібна буде, така пісня? Хіба що загинув би в битві... Розтягнуто нескінченно, і про всіх князів на світі відразу... І то подумай, кому це буде цікаво через рік-два? Ні, пробач.

У раптовій тиші, що настала після співу, слова скомороха прозвучали на всю палату. Деякі князі засміялися, а Святослав, посміхнувшись, наказав скоморохам продовжувати свою гру. Лавку з гулами миттю прибрав Севрюжка під стіну – і ось уже знову пішов колесом...

Хотен, вибачившись перед великими князями, підскочив до співця, обличчя якого небезпечно налилося кров'ю, вхопив під руку, потягнув із палати. На ґанок, на свіже повітря, не вхопив би грець його старого знайомого і супутника в задушливій палаті...

А на дворі чудове тихе надвечір'я. Старий Київ, різьблений кам'яний та розписний дерев'яний, тіснився перед ними у бузковому західному серпанку, і здавалося неймовірним, що коли-небудь все це знову зможе потонути в

полум'ї та димі, наповнитися бойовими кличами кочівників і жіночим вереском. А ось вийшов на ґанок, із хрестом під пахвою, й архімандрит Полікарп. Набрив у груди повітря, випустив із присвистом...

– Ліпота, ліпота ач яка! Одначе у нас, в монастирі, до Дніпра ближче, та й повітря чистіше, – і, виявившись за межами палацу вельми високим, нахилився він до співця. – Не ображайся на невігласа-скомороха, княже. Давно немає на світі Гектора і Ахіллеса, а греки досі в школах заучують напам'ять Омірові творіння. Я ще не записував до свого літопису повість про Ігорів похід, чекав, що саме великий князь Святослав розпорядиться повідати про Ігоря Сіверського. Але добре було б тобі записати свою пісню, а я дав би ченцеві зробити з неї список. Тільки без жодних богомерзких Хорсів, гаразд?

– А скажи, отче, чи припала тобі до душі моя пісня? – запитав Севка-князьок настільки жалісно, що Хотен відвернувся від нього, прикусивши болісно губу.

– Берест і не таке витримував, княже, – посміхнувся архімандрит. – А якщо без жартів (прости мене, Господи!), то я переконався, що єдиний спосіб навчитися творити – це закликати Бога на допомогу і дерзати. Аз, грішний, не вмів складати акафісти – а тепер складаю, не вмів продовжувати великокнязівський літопис – і навчився, кажуть. Ну, дай вам Боже, панове, не упитися цю ніч до смерті.

І перехрестив нашвидку випадкових співрозмовників. Потім каліги архімандрита м'яко простукали по сходах, а вниз, біля довгої конов'язі, він тицьнув ченцю хрест, забрався на жакливу шкапу і знову прийняв на руки реліквію. Чернець узяв шкапу за повід, і двійко чорноризців зникли за рогом.

– Це ж треба – “Берест і не таке терпів”! – обурився князь. – Та я свою Ігореву пісню особисто на телячу шкіру перепишу!

– Послухай, княже, я хотів би, щоб ти на мене не образився. Хоч і ворогували ми з тобою, але цієї весни чимало каші з'їли з одного похідного казанка... – почав обережно Хотен. Він знав про себе, що в хмелю стає сміливим і задержуватим, і хотів покінчити із цією справою зараз, поки голова його тільки легко і приємно паморочилася.

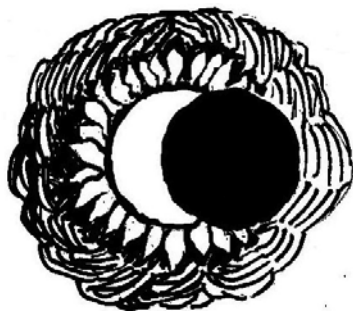
– Ну-бо, віщай, товста шия! Саме від тебе щось нічого хорошого я й не чекав почути про мою пісню! – відсунувся, задалегідь образившись, співець.

– Та я не про пісню, власне... Чому ти хвалив Ігоря, княже? Адже і тобі він не до вподоби, бачив і чув про нього багато в нашій поїздці... Скажу відверто, не очікував я від тебе такої брехні.

– Так ти про це? – повеселішав раптом Севка-князьок. – Але ж всяка пісню – брехня! До того ж, хіба дружинники не билися хоробро і хіба не за Руську землю полягли? Є, звичайно, у варягів лайливі пісні, уїдливі, та в нас вони не в честі, і навіть славний Боян таких не складав. Ображений князь зопалу може співця і на голову вкоротити. Та й натура у мене занадто легка, весела, щоб обляяти в пісні людину, та ще й князя-родича. Звичайно, цей Ігор – тупа скотина, зрадник і вбивця, але нехай живе! До того ж його княгиня нині в палаці Святославовім і має бути в Софії на вечірні. Я прямо зараз піду, знайду її, спробую поговорити, нарешті, щиросердо. А чи зміг би я до Ярославни підійти, якби чоловіка її в пісні, прилюдно проспіваній, звинуватив би й обсміяв?

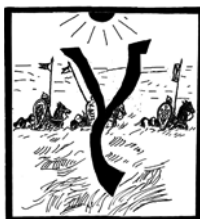
Утім, задовго до півночі Хотен побачив співця за князівським столом, а заснув він прямо в палаті, у темному куточку, з гуслами під головою. Хотен доїхав додому, підтримуючи в сідлі п'яненького Сновида, а можливо, це Сновид батечка підтримував. Зустрінуті біля воріт Приліпою, батько і син піддалися її лютим турботам, що викликало в Хотена де-

щицю не до речі відвертих зауважень. Чи дивно, що вранці славний сищик і не згадав про Ігорову пісню?» [Росовецкий 2019, с. 303–305].

Між літератури чи фольклорний запис

загалі динаміка уявлень про стосунок «Слова о полку Ігоревім» до усної поезії нагадує маятник, що гойдається від крайньої ідеї про повну фольклорність пам'ятки (Ф. Буслаєв, А. Никифоров, С. Азбелев) до розуміння її як виключно книжної, літературної за своєю природою (П. В'яземський, В. Міллер, В. Адріанова-Перетц, С. Пінчук). Цей маятник немов би зависає в середній позиції, коли Р. Якобсон стверджує, що в поезії «Слова...» «книжність чудово уживається з фольклором» [Якобсон 1958, с. 109], а Д. Лихачов вбачає в ньому «твір книжний, створений на основі усного», пам'ятку, що «стоїть на межі фольклору та літератури» [Лихачев 1978, с. 21, 16]. Такий підхід, згідно з яким «Слова...», подібно до літописного Святополка Окаянного, народилося «оть двою

отцю», здавалося б, знижує гостроту опозицій книжність / усність і фольклорність / літературність. Здавалося б...

Почати з того, що призначення тексту для усного виконання (а «Слово...», як вважають, було проспівано на княжому бенкеті в Києві) ще не означає, що він був фольклорним. В абсолютній більшості своїй русичі-християни Київської епохи лише на слух, стоячи або ненадовго присівши на церковну лаву, сприймали твори гімнографії. Як і твори цієї книжної поезії, тексти гомілетики складалися з пером у руці, а звучали в церкві теж усно. Ближче до нашого часу «Вършъ..» на смерть гетьмана Петра Сагайдачного, написані «ректором шкіл київських» Касіяном Саковичем (1622), були урочисто проголошені «спудеями» на похоронах полководця, а потім надруковані (докладніше див.: [Грушевський 1996, с. 255–256]). У першу чергу для усної «публікації» були призначені й декламації Симеона Полоцького та його російських учнів.

Однак і сучасний театр усно маніфестує словесні тексти, котрі іноді, як, наприклад, «Зойкина квартира» М. Булгакова або «Елизавета Бам» Д. Хармса, десятиліттями не отримують повноцінної для свого часу книжкової реалізації. Авторська установка на усне сприйняття тексту, зрозуміло, знаходить своє відбиття в його внутрішній структурі (пригадаємо тут хоча б феномен «естрадної» поезії 1960-х років або тексти М. Жванецького для естрадних і телевізійних гумористів-«розмовників»), проте принципових відмінностей між творами, призначеними для усного виконання і для звичайного в культурі Нового часу індивідуального читання «про себе», всередині нашої літературної системи немає. При цьому, насолоджуючись п'єсою в затишку кабінету, наодинці з її текстом, використовуючи власне «внутрішнє вухо», ми можемо відчутти і більш адекватне авторському задуму естетичне переживання, ніж у

театрі, – бо між нами і текстом не встають інтерпретації режисера, акторів, сценографа, композитора. З іншого боку, книжна лірика, яка ось уже кілька століть створюється аж ніяк не співаком із кобзою, стає, ніби пригадуючи своє дитинство, джерелом текстів для романсів, ораторій, естрадних шлягерів.

Узагалі ж, навіть якщо обмежитися тільки явищами словесної форми, відмінності між фольклорним і літературним творами виступають як досить глибокі та принципові, оскільки, зокрема, ґрунтуються на різних канонах створення та екзистенції тексту. У фольклорі, як відомо, гранично ослаблене індивідуальне авторство; творець і носій фольклорного тексту не поділяють наших сучасних уявлень про літературну власність, про цінність і недоторканність авторського тексту; у фольклорі обов'язковим є варіювання; фольклорну творчість вирізняють традиційність і формульність стилю, для неї не притаманне новаторство в змісті та формі, так само як і бажання осмислити процес творчості, або, користуючись виразом К. Чистова, фольклор не знає «теоретичної самосвідомості» [Чистов 1975, с. 29].

Тим часом у «Слові...» легко виявляються ознаки створення його тексту в іншій, літературній, безумовно авторській традиції. У перших же рядках Автор підкреслює, що свою «п'єснь» бажає почати «по былинамъ сего времени, а не по замышленію Бояню» [Ироическая 1800, с. 1, 3]. Уже О. Потебня відзначав, що «така рефлексія, наскільки відомо, не властива народній поезії» [Потебня 1914, с. 8]. І справді, як не розуміти ці слова Автора (огляди інтерпретацій див.: [Смолицкий 1956, с. 5–12; Соколова 1986, с. 65–67]), перед нами типовий прояв «теоретичної самосвідомості», фольклору невластивої. До того ж Автор щонайменше двічі «цитуює» Бояна, мало не в науковій манері посилаючись на нього як на попередника й старанно

відділяючи його текст від свого. Що це, якщо не втілення зовсім не властивого фольклору уявлення про недоторканність чужого тексту та навіть про авторську власність на нього?

Варто нагадати ще один, вельми переконливий аргумент на користь нефольклорної природи «Слова...». Його ще 1877 року запропонував В. Міллер. Відомий фольклорист вказав на той факт, що в «Слові...» називаються імена багатьох князів і, у тій чи іншій формі, згадується велика кількість історичних подій. В. Міллер задавався питанням: «Невже впродовж одного покоління не переплуталися, не спотворилися імена понад тридцяти князів, що згадані у пісні, невже кожен із співаків (які здійснювали трансмісію усного тексту. – С. Р.) так само твердо пам'ятав всяке ім'я, всяке по батькові, всяку обставину з життя князів, як сам автор?» [Миллер 1877, с. 5].

І тут впливає на поверхню принципово важлива, а для фахівця-давника й відчутно болісна проблема автентичності тексту пам'ятки. Мені здається, що вже спостереження В. Міллера вибивають ґрунт з-під ніг у тих учених, які наполягають, як київський філолог А. Федоров, на «можливості загального погляду на “Слово...” переважно як на породження усної епічної традиції, один із зразків якої (напевно один із кращих) за якихось обставин було записано і вже тому перероблено» [Федоров 1988, с. 100]. Справді, якщо перед нами – «породження усної епічної традиції» і між актами його складання й запису був ще період усної трансмісії, то слід розрізняти (1) створене Автором, (2) привнесене співаками, які розносили його пісню по Русі, і (3) книжником, який її записав.

Узагалі ж визнання усного характеру Пісні як усного першотексту «Слова...» тягне за собою відмову від ка-

нонічного погляду на пам'ятку як на бездоганний з боку словесної форми шедевр, з якого «слова не викинеш». Адже у письмовій версії Пісні не могла не відтворитися така ознака кожного усного тексту, як більший рівень так званого шуму при передаванні інформації, який у літературному тексті усувається ретельним, з пером у руці, редагуванням.

А між тим відносна точність великої історичної інформації, що міститься в тексті Першодруку (а також, додаю, збереження фрагментів, створених у специфічно «темному» поетичному стилі, про який ітиметься далі), свідчить на користь гіпотези, згідно з якою автор-співець «сам записував свій текст» (Д. Лихачов). А ось як цю гіпотезу ускладнює сучасний дослідник: «Здається вірогідним, що він сам записав свій твір <...> Практично є неможливим запис тексту, що протягом XIII–XIV століть існував би в усній традиції, – у цьому випадку мова “Слова” відповідала би часу фіксації», зруйнувалася би й рання віршова структура [Николаев 2020, с. 13]. Приймаючи ж названу гіпотезу, ми опиняємося перед черговою дилемою: творив такий співак-книжник у традиціях фольклору чи був усним поетом, який виступав перед слухачами з текстом оказіональним, розрахованим лише на авторське виконання – хоч і усним, проте принципово літературним? Якщо творіння його є, як вважав Д. Лихачов, «напівфольклорним» і в ньому «органічно злиті елементи фольклорні з книжними», то що це за фольклорні елементи і чим пояснити феномен їхнього органічного «злиття» з книжними?

Перш ніж спробувати хоч частково відповісти на ці питання, розглянемо головні з висунутих ученими гіпотез про жанр «Слова...» як твору уснопоетичного, фольклор-

ного. А оскільки текст, що дійшов до нас, критеріям фольклорності не відповідає, будемо «приміряти» їх не до нього, а до його гіпотетичного попередника – усного тексту, проспіваного перед князями. Назвемо його умовно Піснею, адже й сам Автор двічі саме так називає свій текст.

Усна Пісня і жанри давнього епосу

априкінці травня 1941 року петербурзький фольклорист А. Никифоров захистив докторську дисертацію «Слово о полку Игореве – былина XII в.». Встигнувши видати тільки перший розділ (про ритміку «Слова...») цього фундаментального (1922 сторінки машинопису) дослідження й тези на одну сторінку, автор загинув під час блокади. Основні ідеї дисертації не були прийняті фахівцями (див.: [Руди 1995, с. 317]), проте, коли через кілька десятиліть були надруковані її нові фрагменти [Никифоров 1978; Никифоров 1981], стало зрозуміло, що вони заслуговують на якнайуважливіше осмислення. Слід було б взяти до уваги й авторитет А. Никифорова як дослідника: збирач і теоретик збирання та

фіксації його результатів, поряд із В. Проппом винахідник морфологічного підходу до сюжетики казки, він співпрацював з «Етнографічним вісником», друкуючи в ньому, зокрема, огляди праць західних фольклористів.

І все ж таки, нехай і з усіма застереженнями, навіть якщо мати на увазі не саме «Слово...», а ту гіпотетичну усну Пісню, хіба можна зарахувати твір загалом до епосу, а до жанру билини зокрема? Здавалося би, щоб відповісти на це питання, досить прикласти до тексту «Слова...» критерії усної епічності, запропоновані «формульною теорією епосу», або теорією М. Перрі – А. Лорда. На жаль, така процедура не дає змоги отримати однозначну відповідь. Справа в тому, що основною ознакою належності тексту до усної поезії для М. Перрі була наявність у ньому «формульної структури»: виявивши її у Гомера (М. Перрі) і показавши присутність її аналога в південнослов'янській епічній традиції (А. Лорд), засновники «формульної теорії» переконалися в усності «Іліади» й «Одиссеї» [Лорд 1994, с. 159–163].

М. Перрі вважав, що винайшов «формулістичну граматику епосу». Головна ідея: епічний твір будується за допомогою формул, вони ж замінюються одна на одну й наповнюються словами так само, як це відбувається з граматичними категоріями при переході від «мови» до «мовлення». Вільне оперування такими формулами дає змогу співцеві і скласти епічний твір, і, відтворюючи з пам'яті, проспівати його перед слухачами.

Узагалі ж епічні формули були описані дуже давно. У російських билинознавців вони отримали назву «загальних місць», або *loci communis*, а П. Ухов, не знайомий із працями М. Перрі та А. Лорда, запропонував 1970 року використовувати їх для атрибуції текстів билин [Ухов 1970, с. 109–138]. За сербськими епічними формулами закріпилася

назва «готових віршів», їхні тюркські відповідники В. Радлов називав «картинами», або «частками». Подібні явища в думовому епосі Ф. Колесса визначив 1907 року як «сталі епічні звороти» та вказав, що вони «разом з повторюваннями заповнюють добру половину всіх віршів думи» [Колесса 1907, с. 319]. Згодом український дослідник, ознайомившись із попередніми висновками М. Перрі, висловленими в праці «Вивчення епічної техніки усного віршоскладання. 1. Гомер і Гомерів стиль» (1930), розглядав епічні «традиційні формули» як одну із складових техніки «імпровізаційного стилю дум». Сам він зосередився на описі «формул закінчення» в думовому епосі, використовуючи свої спостереження, по-перше, у полеміці з П. Житецьким і В. Перетцем як свідчення «понад усякий сумнів про усну техніку їх (дум. – С. Р.) складання й передавання», по-друге, як інструмент для виявлення в думках пізніших нашарувань, по-третє, для «групування» їх у цикли та для підкріплення своєї гіпотези про послідовність виникнення цих циклів та окремих дум [Колесса 1937].

Основна заслуга творців «формульної теорії епосу» полягає в тому, що вони запропонували загальне структурне осмислення стереотипних елементів усного епосу й спробували поширити його на епічний твір та епос загалом. Найбільш традиційним у їхній теорії є, на перший погляд, розуміння основної та, здавалося б, найпростішої одиниці «формулістичної граматики» (М. Перрі). Це – «епічна формула», або, за визначенням М. Перрі, «група слів, що регулярно зустрічається в тих же метричних умовах і слугує для висловлення певного основного змісту» [Лорд 1994, с. 30]. А А. Лорд додає від себе: «Формульним виразом я називаю вірш або піввірша, що будуються за зразком формули». У цій перспективі «епічна формула» виступає як певна абстракція, інваріант, що втілюється в конкрет-

них «формульних виразах». Щодо словесної форми, то ця «група слів» може варіюватися, бо «формули – це не закам'янілі кліше, як про них прийнято думати, навпаки, вони здатні змінюватися й часто породжують велику кількість інших, зовсім нових формул».

Наступний рівень «формулістичної граматики» – «тема». У простішому розумінні теми – це «епізоди та описи, що повторюються». У спеціальній розвідці А. Лорд конкретизує, що стереотипність теми «не пов'язана з певними метричними умовами, і тому вона не може бути зведена до буквальних словесних повторів» [Lord 1951, p. 73]. Розрізнення епічних формул і тем – найважливіше відкриття М. Перрі та А. Лорда.

В українських думках прикладом епічної формули буде звернення до брата:

Братіку рідненький,
Голубчику сивенький.

А це кінцівка, «формула закінчення», за Ф. Колессою:

Господи, утверди і поддержи
Люду царського, народу християнського
На многія літа.

Приклад теми:

Орли-сизоперці налітали,
Од жовтих костей тіло оббирали,
А із-під лоба очі виймали.
І тож олці-сірохманці
З великих степів набігали,
Од сустав кості одривали
Да по тернах, по байраках розношали.
Ей, да тож буйнії вітри повівали
Та комишами жовтиї кості покривали.
Ей, то тож козака ні отець, ні мати оплакала,
Як сива зозуля прилітала,

Да у головах сідала,
Да жалібно закувала:
«О голову, голову, козацькая молодецькая!
Се ж ти ні допила, ні доїла,
Ані хороше не сходила;
А й довелося валятися,
Звіру-птиці на поталу податися!»
[Кирдан 1972, с. 176]

Остання цитата, мабуть, задовга – але тим наочніша різниця між епічною формулою та темою в епосі. Перший фрагмент стереотипно використовується в різних, але в дискурсі чітко визначених ситуаціях (звертання до брата), ми зустрічаємо його в думках «Три брати самарські», «Втеча трьох братів з полону...», «Сестра і брат». У другому випадку застосування формули зумовлене вже незалежною від змісту конкретної думи типовою для жанру архітектонікою – це компонент традиційної кінцівки. Третій фрагмент принципово відрізняється від перших двох. Це вже класична тема. Вона відбиває окрему ситуацію, і її специфіка визначається не застосованими для її зовнішнього «одягу» словесними групами, а внутрішньою семантичною структурою: тіло козака «ховають» птахи; те саме роблять вовки; його кості намагається «покрити» вітер; оплакування «голови» (черепа) зозулею (третій компонент факультативний). Наведена тема є обов'язковою складовою думи «Втеча трьох братів...», її відбиток є також у думі «Смерть козака в долині Кодимі». Проте якщо б ця тема «хихаки бойовища» збереглася б навіть у єдиному записі однієї думи, ми мали б право бачити в такому фрагменті саме епічну тему – бо вона є міжнародною, наскрізною для індоєвропейського епосу, від «Махабхарати» до давньоанглійського (див.: [Magoun 1955; Гринцер 1978]).

На Заході широке визнання «формульної теорії епосу» викликало велику кількість праць, автори котрих шукають і знаходять епічні формули й теми в середньовічних літературних пам'ятках, що призводить, як правило, до висновку про фольклорно-епічне походження їхньої основи; вже на початок 1970-х років, за даними бібліографа Е. Хаймса, нараховувалося більше 700 таких досліджень [Haymes 1973]. Проте варто враховувати, що в середньовічних літературах, як правило, постають власні словесні формули, які легко сплутати з відбиттям епічних. Так, у давньоруській літературі наявні агіографічні та воїнські формули, що не мають фольклорного походження.

Безсумнівно, що «формульна структура» є і в «Слові...», проте самі «епічні формули» в ньому індивідуально перекладені. Основну ж складність такого шляху перевірки «Слова...» «на епічність» ми бачимо в тій обставині, що в запропонованому М. Перрі класичному визначенні «епічної формули» принципово важливим є закріплення «епічної формули» метрикою, а звідси – і в музичній формі виконання твору. У «Слові...» ж, як відомо, чітка віршована структура зберігається тільки в «цитатах» із пісень Бояна (або наслідувань їм). Тому не спрацьовує й інший критерій, запропонований М. Перрі, – відсутність епібемблем, переносів із рядка в рядок; до того ж А. Лорд довів, що тут слід «враховувати відмінності мов, довжини вірша і, можливо, типів музичного акомпанементу» [Лорд 1994, с. 163].

Щоправда, А. Лорд висунув і такий критерій, як наявність епічної «тематичної структури», або епічних «тем», певних сюжетних стереотипів. Однак така структура, вже не пов'язана з метрикою, може виникнути в суто літературному творі під впливом фольклору.

Якщо не спрацьовує ця методика, ми змушені шукати у творі відбитки інших, поетичних і світоглядних, особли-

востей епосу – і насамперед у специфіці художнього часу. М. Бахтін вбачав в «епічному минулому» «абсолютне минуле», час предків і зачинателів, воно «відгороджене абсолютною гранню від усіх наступних часів і перш за все від того часу, в якому перебувають співак і його слухачі» [Бахтин 1975, с. 458–459]. Відповідно, час дії билин, згідно із спостереженнями Д. Лихачова, являє собою «умовну епоху російського минулого <...> – якась ідеальна старина, яка не має безпосередніх переходів до нового часу» [Лихачев 1979, с. 228]. У «Слові...» ж знаходимо явище чітко протилежне – розповідається про недавні події та навіть про таку, яка відбувається немовби перед очима співця: «Игорь ѣдетъ по Боричеву къ святѣй Богородици Пирогощей». Хоч і є тут спогади про далеке минуле, основна дія відбувається в сучасності Автора, а твір його покликаний вплинути на майбутнє Руської землі: «Загородите Полю ворота!..».

З героями й подіями, зображеними в епосі, неможливий «фамільярний контакт» автора-сучасника, а «іманентною епопеї та конститутивною для неї авторською настановою (тобто настановою вимовника епічного слова) є настанова людини, яка говорить про недосяжне для неї минуле, благоговійна настанова нащадка» [Бахтин 1975, с. 457]. Автор Пісні, навпаки, звертається до князів-сучасників із закликами та докорами. На цю останню особливість пам'ятки свого часу звернув увагу німецький славист Д. Герхардт. У роботі 1952 року він гостро критикував як такі, що «набили оскому» (в останні десятиліття, додаймо, у Росії оновлені А. Робінсоном і Д. Лихачовим), порівняння «Слова...» з «Піснею про Роланда» і «Піснею про Нібелунгів». Своєю чергою, Д. Герхардт побачив у пам'ятці «документ настільки актуальної злободенності», що його можна порівняти з цього погляду хіба що з лірикою Вальтера дер Фогельвей-

де [Gerhardt 1952, s. 76]. Корисно згадати й спостереження знавця сербського епосу І. Голенищева-Кутузова, згідно з яким для формування епічної пісні необхідна «не тільки епічна пам'ять, а й “епічне забуття”. Події мають відсунути-ся в минуле» [Голенищев-Кутузов 1963, с. 333]. При цьому реальні події та характери витісняються вигаданими або запозиченими з арсеналу традиційного «епічного світу», тобто із своєрідного міжнародного «банку» сюжетів і образів індоєвропейського епосу (див. про це поняття: [Путилов 1988, с. 11–16]). Що ж стосується «Слова...», то його історики розглядають як достовірне історичне джерело, і в цьому аспекті воно знову-таки протистоїть тим пам'яткам західноєвропейського книжного епосу, з якими його традиційно зближують.

Однак якщо Пісня не відповідає критеріям епічності, то вона, можливо, належить до такого фольклорного пісенного жанру, який розповідав про події сучасності співця, а як розповідь про минуле сприймався вже наступними поколіннями? У цьому аспекті Пісня могла бути або «перед-», або «післябилиною».

За відомою схемою еволюції національного епосу, розробленою А. Веселовським, власне билинам мали передувати «лірико-епічні пісні», які склалися «по живих слідах історичних подій» [Веселовский 1940, с. 492]. Але ототожнення нашої Пісні з такою «кантиленою», на перший погляд привабливе, натрапляє на серйозні перешкоди. З одного боку, навіть у західноєвропейській епічній традиції, на тексти якої здебільшого й спирався А. Веселовський, така «кантилена» може розглядатися тільки як жанр гіпотетичний, бо її достовірних зразків так і не було знайдено. З іншого боку, за своєю структурою Пісня (навіть якщо не брати до уваги всі книжні компоненти, наявні в «Слові...») набагато складніша, ніж збережені билини. А

важко повірити, щоб «лірико-епічна кантилена», передуючи епічній пісні, була складніша за нею побудовою.

У російському епосознавстві існує вчена традиція, згідно з якою українські думи розглядаються як зразки таких «кантилен». Свого часу А. Веселовський розрізняв чотири послідовні форми епосу. Перша – це вже відомі нам «лірико-епічні кантилени». Друга форма виникає, якщо «низка подій, що відбилися в кантилені, переживає покоління, якщо з'являється епічний стиль повторень, образність...» Третю і четверту форми епосу (циклізація пісень навколо «однієї особистості та виникнення епопей») А. Веселовський з думами не пов'язував, тому що писав про них: «Лірико-епічна пісня перебуває в хронологічному й генетичному зв'язку з епосом: різницю між нею та останнім можна помітити наочно, на прикладі, порівнюючи наші билини з малоросійськими думами, в яких більше ліризму, ніж у наших билинах» [Веселовский 1940, с. 464–465]. Цей погляд на думи приймає і розвиває С. Азбелев: «Українські думи в більшості своїй являють собою якраз первісну стадію розвитку епосу: це власне і є “лірико-епічні пісні”, складені “по живих слідах історичних подій”» [Азбелев 1982, с. 31].

Прирівнювання думи до первинної «лірико-епічної кантилени» виникло в А. Веселовського при порівнянні думи з билиною, в контексті роздумів про генезу епосу загалом. Інший, заснований вже на конкретних спостереженнях, шлях до такої інтерпретації думи проклав І. Жданов, який ще 1876 року звернув увагу на однакові завершення «Слова о полку Ігоревім», билин і дум – «славами». Отже, і в давнину билина мала «завершуватися проголошенням слави, мала з'єднуватися з народним величанням. <...> Обрядова пісня давала основу пісенній славі» [Жданов 1904, с. 352]. В іншій своїй роботі І. Жданов дійшов висновку, що пісні історичного змісту повинні були існувати

з найдавніших часів і що «вони мали характер величань, тому їх можна називати лірико-епічними, а не просто епічними» [Жданов 1893, с. 53–54]. Важливо, що мова йде – як і в міркуваннях А. Веселовського про «плачі» як інший обрядовий виток «лірико-епічних кантилен», розвинених Ф. Колесою в теорію походження дум із голосінь [Колесса 1921], – не стільки про реальні пісні, скільки про гіпотетичні, про походження, генезу дум, а не про їх феноменологію. До того ж і до І. Жданова були спроби розпізнати в літописі відгуки епічних пісень, і сам дослідник процитував «блискуче зауваження» К. Бестужева-Рюміна: «Відомий двобій Мстислава з Редедюю в тому вигляді, як його записано в літописі, помітно відгукується епічним сказанням; а з приводу смерті Романа ми читаємо в літописі: “суть кости его и доселѣ тамо лежаше, сына Святославля, онука Ярославля”. Слова ці немов узяті з пісень, які полюбляють описувати, як дощ мочить у степу богатирські кості» [Бестужев-Рюмин 1868, с. 42]. Саме вираз у заголовку «Слова...» («сына Святъславля, внука Ольгова») викликав у вченого асоціацію з літописним фрагментом, а тоді вже виникла й здогадка про походження цього фрагмента з усного епосу.

Що ж стосується ліризму відомих нам дум, то сам А. Веселовський застерігав: «Лірико-епічна пісня, проте, далеко не те саме, що лірика в сучасному розумінні». Про цю відмінність забувають сучасні українські фольклористи, визначаючи думу як «лірико-епічний жанр». Адже ніхто не зараховує до такого жанру «Іліаду», хоча ліричний момент вельми помітний у сценах оплакування Патрокла й прощання Гектора з Андромахою. І загалом український думовий епос не може бути виведений занадто далеко від стадіальної групи епосів «класичного» типу. До того ж відома нам усна традиція дум, – про що писав свого часу О. Потебня, – це традиція консервації, збереження того,

що було створено в попередні століття. Отже, і в цьому аспекті Пісня далека і від дум, з якими «Слова...» часто порівнюють.

Тоді, може бути, Пісню слід розглядати як «післябилину» або як «післядуму»? У цьому випадку Пісню можна було б зарахувати до тих «епічних і таких, що героїзують, пісень про сучасників», що виникають «уже на ґрунті давньої та могутньої епічної традиції. Вони переносять на сучасні події та на сучасників готову епічну форму...» [Бахтин 1975, с. 458]. Найбільш яскраві зразки такого «пізнього» епосу знаходимо серед епічних пісень південних слов'ян, особливо сербів і чорногорців, де епічна традиція, на відміну від української або північноросійської, зберігає ще живий, не тільки консервативний стан практично до нашого часу [Путилов 1982, с. 25–27].

Важко, однак, бачити в Пісні певну аналогію сербським епічним пісням на сюжети XIX–XX століть, або думі (чи двох варіантів однієї думи) кобзаря М. Кравченка про події 1905 року, або російській билині «Михайло Скопін», що, як це показав С. Азбелєв, виникла в результаті поступової «билинізації» цілком фактографічної історичної пісні про події в Москві 1610 року. І справа тут не в незначній естетичній цінності цих фольклорних стилізацій, не тільки в певній примітивності їх порівняно з об'єктами наслідування. Якщо всі вони послідовно відтворюють художню систему жанру-зразка, то про Пісню цього не скажеш, більш того, давно виявлені ознаки близькості «Слова...» до билин і дум у композиції і стилі вирізняються убивчими для результатів таких зіставлень периферійністю та фрагментарністю.

Однак найбільшою мірою заважає ототожненню жанру Пісні з «післябилиною» або з «післядумою» прозова (або така, що виглядає прозовою) побудова більшої частини

тексту «Слова...». Відсилання до подібного чергування партій співу з прозовими в «давньофранцузькій *chante-fable*», пісні-казці, яке підтримував О. Білецький [Білецький 1959, с. 173], або до структури скандинавських *sağ* [Гудзій 1959, с. 163] пояснюють цей феномен не краще, ніж це зробили б нагадування про з'єднання прози та віршів в арабських «сірат» або про повністю прозову малайську епічну традицію. Адже для слов'янина саме поняття «епос» означає пісню, віршований текст, і стійкість цієї традиції демонструють, зокрема, наполегливі спроби – від І. Франка до В. Яременка – віршованої реконструкції переказів ПВЛ. Несподівану підтримку ці українські розвідки, що не виглядали надто серйозно з наукового погляду (особливо майже суцільне завершення В. Яременком його українського перекладу ПВЛ [Яременко 1990, с. 11, 13–17 та ін.]), отримали нещодавно в праці С. Ніколаєва, де кілька фрагментів усного походження тексту цього літописного зводу зараховано до нерівноскладової силаботоніки [Николаев 2020, с. 75–92].

Учені, які наголошують на переважно прозовому характері тексту «Слова...», пояснюють його і як результат пізнішої деструкції віршованої Пісні, при цьому вказують на існування прозових версій билин у російських рукописах кінця XVI–XVIII століть. Однак ось що протиставив подібним поясненням В. Міллер: «Але чи можна тут бачити аналогію? Якщо билина розповідається прозою, це означає, що оповідач забув вірш і передав тільки його зміст, як умів. Але чи можна припустити те саме про книжника, який нібито записав прозою пісню Ігореву? Звичайно, ні. Якщо він забув склад пісні, не пам'ятав віршів, а тільки передавав зміст, то мав би забути й численні подробиці, які забуваються набагато легше, мав би переплутати імена, по батькові тощо. Якщо ж, навпаки, він добре пам'ятав пісню, а

в цьому важко сумніватися, то пісенний склад зберігся б набагато яскравіше, ніж у тексті, який ми маємо перед очима, і вірш пробивався б не у двох-трьох місцях, а набагато частіше» [Миллер 1877, с. 7].

Отже, ми доходимо висновку, що жанр Пісні не відповідав будь-якому з гіпотетичних жанрів давньоруського епосу. Це означає, що вона була твором хоча й усним, однак літературним і що між нею та тим текстом «Слова...», який дійшов до нас, різниця не більша, ніж та, що завжди існує між творами усним і писемно зафіксованим, пристосованим до сприйняття читачем певної книжної традиції. На черзі – з'ясування реальних зв'язків пам'ятки з реальними жанрами дружинної поезії Київської епохи, але для цього необхідна їхня попередня реконструкція.

Розділ 5. Велесів онук Боян - онук і Мрояна

изнавши усний та літературний характер Пісні, маємо тепер знайти ту знов-таки усну та літературну заразом традицію, у руслі якої цей феномен постав. Один із шляхів до цього – звернутися до створеної у «Слові...» ж постаті Бояна та до тих текстів, які Автор присвоює Боянові або створює за нього самотужки, «старими словесы», у Бояновій манері.

Попри всю свою ефектність та поетичну красу, образ Бояна у «Слові...» залишається темним. Були спроби локалізувати цього співця в Болгарії [Міллер 1877; Гаген-Торн 1979 та ін.] або на Русі X століття (А. Нікітін та ін.), проте найбільш вірогідним залишається зарахування його творчості до другої половини XI століття, що ґрунтується

на переліку в «Слові...» руських князів, яким Боян співав «слави». «Слово...» взагалі є єдиним визнаним джерелом звісток про цього співця, бо відома «Бояня улка» в Новгороді XII століття та відкрите С. Висоцьким на стіні Софії Київської графіті, яке повідомляє, що купила «землю княгини Бояню Всеволожа» [Высоцкий 1966, с. 71; Высоцкий 1985, с. 209–215], можуть стосуватися й Бояна-співця, й інших носіїв цього загадкового імені на Русі. А. Чернов стверджує: «Віршовану загадку, під якою, вважаю, читається у вигляді сфрагіди (підпису автора) ім'я Бояна, подряпано під куполом “сходової вежі” Софії Новгородської» [Дыбо 2006, с. 72]. Мовляв, «це загадка про волота (велетня), а насправді про саму Софію» [Дыбо 2006, с. 286]. Насправді це відоме графіті, вивчене та опубліковане А. Медынцевю. Разом зі своєю розшифровкою вона друкує й прорис початку ХХ ст. За її розшифровкою і прорисом, перше слово читається як «Гололе», а не «Велете», як читає А. Чернов, а замість сфрагіди «се Бояна дане» – «б(ъ)ти – аминь», причому підкреслюється: «Безспірним є прочитання останнього слова – “аминь”» [Медынцева 1978, № 199, с. 142–143, 278]. До того ж надпис «було рихтовано дуже тонкими штрихами, деякі з них стерлися з плином часу. Крім того, надпис пошкоджено насічками» [Медынцева 1978, с. 142]. У таких умовах і виникає спокуса прочитати те, чого немає, але дуже хочеться, щоб було. Своєму відкриттю А. Чернов присвятив велику розвідку «Автограф Бояна? Экспедиция вторая: Новгород», де спирається на нове фото надпису, консультації таких фахівців, як М. Рождественська та А. Залізняк, але сам змушений визнати: «Можу припустити, що від рядка “Це Боянові дари” в результаті комплексу нових аргументів доведеться відмовитися» [Чернов 2006, с. 320].

Своєрідною є позиція Л. Махновця, який вважав Бояна

старішим сучасником Автора: «Але ж оспівувати можна і минуле. <...> Боян не міг жити і 972 року (будучи в цей час уже дорослим, щоб оспівувати події смерті Святослава Ігоревича), і після 1115 року, року смерті Олега Святославича» [Махновець 1989, с. 212]. Хай так, але навіщо було дружинному співцеві славити князів минулого, від яких він не міг отримати нагороди?

Цілком здогадний вигляд мають і міркування вчених, які замислювалися над витоками поетичної манери Бояна. Н. Шляков, наприклад, присвоївши Бояну літописні розповіді про єдинокорство Мстислава з Редедєю та про битву при Листвині, постулював: «Уродженець Тмутороканського князівства, у своєму ранньому творі Боян, цілком зрозуміло, перебував під впливом східної народної поезії Кавказу, яка в століття автора “Слова о полку Ігоревім” розквітла таким пишним цвітом, як “Барсова шкіра” грузинського поета Руставелі, який сам указує на перську словесність як на джерело свого твору. На другому творі Бояна також позначається вплив перської поезії...» [Шляков 1928, с. 489–490]. Компаративні спостереження Н. Шлякова чекають ще на об’єктивну оцінку, біда в тому, що вони зроблені над текстами, щодо яких авторство Бояна тільки допускається. Натомість петербурзький дослідник російсько-скандинавських зв’язків Д. Шарипкін намагався довести, що «Боян був безпосередньо знайомий із скальдичною скандинавською традицією, а може, і вчився у варязьких скальдів». Він із дивною безапеляційністю твердив, що в «Боянових піснях, звернутих до князів, не було поривань романтичної фантазії, філософської глибини або ліризму. Зміст цих пісень, що належать до найбільш консервативного жанру скальдичної поезії (йдеться про «драпи», хвалебні пісні. – С. Р.), мізерний і трафаретний, закам’яніло схематичний і стереотипний» [Шарипкін 1976, с. 20].

Якщо ж повернутися до конкретики тексту «Слова...», то знайдемо лише два фрагменти, автором яких названо Бояна. Перший приписано йому одноосібно: «Тому (Всеславоу Полоцькому. – С. Р.) вѣщей Боянъ и прѣвое припѣвку, смысленый, рече: “Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду суда божіа не минути”». Другий – як гадають, разом із не менш загадковим Хоудиною, котрий з’явився після кон’єктури І. Забеліна (див. Коментар). Разом вони кажуть: «Тяжко ти головы, кромѣ плечю, зло ти тѣлу, кромѣ головы».

Не дивно, що до цих цитат не звертається Д. Шарипкін. Вони не мають стосунку до драп. Боян сказав («рече») в обставинах, коли скальди промовляли (теж не співали) віси. Віса – поезія на одну строфу, як правило, восьмирядкову, прикрашена алітераціями та кенінгами – стилістичними фігурами на кшталт таких, наприклад, що замінювали слово «корабель»: «лижі морського конунга», «кінь хвилі», «звір пучин», «скаун чайчиної стежки», «ведмідь морських струменів», «вовк корабельних котків». Нічого подібного не знаходимо в цитатах із Бояна. Першу з них Автор називає «припѣвкою», вчені частіше розуміють її як просто прислів’я. У списку «Моління Данила Заточеника», що належав Ф. Буслаєву, було: «и суда-де Божія ни хитру уму, ни горозду не минути» [Адрианова-Перетц 1968, с. 167], у збірнику паремій В. Даля знаходимо: «Ни хитру, ни горазду, ни убогу, ни богату суда Божьего не миновать» [Даль 1957, с. 38]. Використовувала подібний текст в одному зі своїх голосінь народна поетеса Ірина Федосова [Чистов 1973, с. 159. 162].

Друга цитата – це знову прислів’я, яке Боян, на думку дослідників, звертає до жінки князя Олега Святославича («Ольгова коганя хоти»). Аналоги знаходимо також у російських збірках паремій, наприклад: «Тяжело голове без плеч, худо и телу без головы» [Даль 1957, с. 227]. Мож-

на здогадуватися, що дотеп Бояна полягав у перенесенні змісту паремії від стосунків смерті та життя (або князя і народу, – можливо, під впливом біблійного уподібнення Христа з головою, церкви з тілом – Кол. 1,18) на стосунки князя і його «хоті». Відзначимо, що й тут немає руських аналогів кенінгам конунга, царя та Христа, які наводить Снорі Стурлусон у «Мові поезії» (1222–1225) [Смирницкая 1970, с. 157].

Д. Лихачов зараховує і Бояна, і нашого Автора до інституту «князівських співців-улюбленців», що є «особливістю феодального побуту загалом» [Лихачев 1985, с. 505]. Проте, як на мою думку, Боян у зображенні Автора мало подібний до скандинавських скальдів IX–XIII століть, з якими його порівнює вчений. Ті скальди, як нагадав В. Адмони, не були «професійними поетами <...> Вони рубилися в битвах, їздили з дорученнями конунгів, а поза тим складали свої пісні» [Адмони 1985, с. 506]. Ці скальди, судячи із саг, – звичайні люди, вміння складати вірші не дуже вже відрізняється від інших їхніх чеснот. Так, про молодшого сучасника Автора, вже згаданого Снорі Стурлусона, в «Сазі про ісландців» говориться, що був він «добрим скальдом і вправним у всьому, що він брався змайструвати» [Стеблин-Каменский 1980, с. 586].

Для давнішої епохи розвитку давньогерманської поезії знаходимо й свідчення про доволі поширене вміння грати на арфі й співати. Наприклад, у «Церковній історії англів» Беди Вельмишановного (731) розповідається про якогось Кедмона. Він «ніколи не вчив жодної пісні. І тому часто бувало під час бенкету, коли наставав час повеселитися, і всі вони мали співати по черзі під арфу, він, побачивши, що арфа наближається до нього, підхоплювався, ніяковіючи, посеред бенкету та йшов додому».

Що ж до слов'ян тих часів, то візантійський історик Фе-

офан у «Хронографії» (приблизно 814 року) розповідав, користуючись текстом свого попередника Теофілакта Сімокати (VII століття), що навесні 501 року під час походу у Фракію «ромеями було схоплено трьох мужів, родом склавинів (Σκλαυεῖ το γένος), які не мали на собі нічого залізного, несли лише кіфари». Виявилось, що це послі до аварського кагана «від склавенів, котрі живуть “у кінця Західного океану”». Самі ці посланці балтійських слов'ян підкреслювали, що «їм невідоме носіння зброї, позаяк їх країна не знає заліза» [Січинський 1991, с. 55]. Це, безперечно, дипломатична брехня, але, відправивши послів без зброї, ватажки дозволили їм взяти із собою «кіфари» не лише навзнак добрих намірів, а й тому, що вони вміли на них грати. Те, що візантієць назвав кіфарою, цілком відповідає давньоанглійській арфі та давньоруським гусям, відомим із розкопок у Саттон-Гу і Новгороді.

Зрозуміло, від традиції поголового вміння грати на арфі та співати (до речі, і в сербській Герцеговині, за свідченням Н. Шауліча, ще донедавна в кожному другому-третьому домі були гусли [Шаулич, 1963, с. 179]) досить далека дистанція – і не тільки хронологічно, а й дистанція культурного розвитку – до традиції, за якою скальд-воїн, завинивши перед конунгом або потрапивши в полон, імпровізував пісню «викуп голови» чи, ставши улюбленцем конунга, отримував право рубитися в битві безпосередньо біля оспіваного ним володаря. Однак обидві традиції надто приземлені порівняно з образом Бояна у «Слові...».

Нагадаємо, що Боян – «вѣщій», його названо онуком язичницького бога Велеса («вѣщей Бояне, Велесовь внуче»). А також, на мою думку, і онуком іншого бога, Трояна. Справа в тому, що в «Слові...» є й таке звертання до Бояна: «Абы ты сіа плъкы ущекоталь, скача, славію, по мыслену древу, летая умомъ подъ облакы, свивая славы

оба полы сего времени, рища въ тропу Трояню чресь поля на горы! Пѣти было пѣснь Игореви, того (Олга) внуку...». Як давно вже доведено, «(Олга)» – це пояснення чи то давньоруського переписувача, чи то самих першовидавців, які зарахували «внуку» до Ігоря Святославича. Проте найближче ім'я, крім «Игореви», перед «того» – «Трояню», і це його онуком має бути той, кому «Пѣти было пѣснь Игореви». Співати ж мав Боян, і це він онук Трояна. Якщо це так, то Велес не мав функцій бога мистецтва, як дехто вважає. Наприклад, Я. Боровський впевнено зазначив: «Для дружинників Велес був покровителем співців-поетів, книжником, родоначальником пісенної творчості (в “Слові о полку Ігоревім”), богом музики і пісень» [Боровский 1982, с. 23]. Хай Велес не слов'янський Аполлон, зате «вѣща», сакральна сутність постаті Бояна стає ще яскравішою.

Із цього боку образ Бояна нагадує швидше норвезького скальда XI століття Брагі Старого, якого згодом стали вважати за бога поезії. Що ж до переліку князів, яким Боян співав свої «слави», то він подібний до такого ж у давньоанглійській поезії «Відсид» («Widsið», не пізніше VII століття), написаної від імені міфічного ідеального співця, який спромігся – коли повірити невідомому поетові – оспівати правителів усього тодішнього світу протягом кількох століть.

Відсид подорожував світом, Боян – Руссю: навіть якщо «слави» Ярославові Мудрому він співав лише в Києві, то двоє інших князів, яких оспівував Боян, не кажучи вже про Олега «Гориславича», мандрували на чолі дружин від Чернігова до Тмуторокані. Можна здогадуватися, що й співав він, подібно Відсиду, не безкорисно, бо ж як писав поет-англ VII століття:

І на півночі, і на півдні
повсюди постане

знавець піснослав'я, на дарунки не скнарий,
державець, що перед дружиною
прагне підкріпити
справи свої славослав'ям...

[Krapp 1936, lines 138–141]

Відтворивши, як зумів, у цьому перекладі фрагмента «Відсида» традиційну побудову давньоанглійського вірша, я бажав продемонструвати її принципову відмінність від тієї, яку ми маємо змогу реконструювати в давньоруській усній поезії. А то ще, хтозна, чи не знайдуться бажачі звідси виводити корені майстерності Бояна: Відсид бувцімто співав і у «венедів» («mid Winedum», line 60).

Насправді ж питання про етнічну специфіку поетичної манери Бояна можна розв'язати найбільш об'єктивно, проаналізувавши поетику тих стилізацій Боянної пісні, які створює Автор, коли хоче продемонструвати, як би сам давній співець «сія плъкы ущекоталь».

Почнемо з другої із цих стилізацій, оскільки вона, на думку деяких дослідників, наприклад Б. Рибаківа, вже не відповідає Боянній манері. Автор припускає («Чи ли вьспѣти было»), що Боян міг би почати свою пісню про Ігорів похід і таким чином:

«Комони ржуть за Сулою – звенить слава въ Києвъ;
трубы трубятъ въ Новѣградѣ – стоять стязи в Путивлѣ».

Для нас насамперед важливо, що фольклорність ритміки цих рядків, осягнена інтуїтивно, ніколи не ставилася під сумнів. Одна з останніх спроб «квантифікувати» вивчення ритміки «Слова...» належить Д.-В. Хейні, який використовував акцентологічне дослідження В. Колесова [Колесов 1976, с. 23–76]. Вона ґрунтується на гіпотезі, що «основним просодичним елементом» пам'ятки є «система шести абсолютно сильно підударних складів-морфем». У Д.-В. Хейні вийшло, що перша охоплює два вірші, що мі-

стоять по чотири зазначені одиниці, а щойно наведену побудовано за схемою «шість – чотири» [Хейни 1988, с. 154, 157]. Іншими словами, підтверджено, що стилізації «під Бояна» виділені в тексті «Слова...» і ритмікою, при цьому вона розділена на нерівні фрагменти.

Можна зробити припущення, що рядок «комони ржуть за Сулою, звенить слава въ Києвъ» являє собою не стилізацію Автора, а пряму цитату з тексту Бояна, точніше, індивідуальну епічну формулу (у розумінні теорії Перрі – Лорда), що використовував Боян у «славі». Бездоганне тлумачення Д. Лихачовим змісту рядка («тільки вороги підійшли до кордонів Руської землі, як слава руської перемоги над ними вже дзвенить у Києві» [Лихачев 1950, с. 388]) дає змогу розпізнати тут використання традиційно-фольклорного поетичного прийому, названого Г. Венедиктовим «прийомом метафізичного розкриття процесу»: процес або дія «розкривається не прямо, а відносно – через вказівку вихідної та кінцевої віх» [Венедиктов 1974, с. 229]. А ось другий рядок («трубы трубятъ въ Новѣградѣ – стоять стязи в Путивлѣ»), що містить реалії Ігоревого походу, є вже безперечною стилізацією першого, складеною Автором. Саме повторення Автором використаного в «цитаті» фольклорного прийому організації тексту надає йому можливість виконати власне локальне художнє завдання, яке Д.-В. Хейні сформулював таким чином: «Відступ про поетичну манеру Бояна дає змогу нашому поетові пропустити опис у просторі й у часі першої частини походу руських» [Хейни 1988, с. 158]. Відзначимо також, що фольклористові здається природним порівняти процес появи в «Слові...» розглянутих двох віршів із типовим процесом створення сучасної частівки, коли до заданого початкового шаблону, свого роду частівкової формули («Ой яблучко...»; «Я на бочці сиджу...»; «Самольот летить...»), додають завершення, імпровізоване відповідно до ритмічної моделі.

Однак особливої важливості для теми нашої роботи набуває перша стилізація у Бояновій манері. Отже, Автор вважає, що Боян мав таким чином почати оспівувати Ігорів похід: «Не буря соколы занесе чрезь поля широкая – галици стады бѣжать къ Дону великому».

Тут використано одну з форм фольклорного прийому «заперечного порівняння» – ту, де, як вважають, самого порівняння якраз і немає, а в його формі «позначається місце дії, час дії, явища, дії супутні» [Венедиктов 1974, с. 234]. І справді, не порівнюються «галици стады» (половці) із соколами-русичами. Це розмашна картина зближення противників, побачена з билінної «высоты поднебесной» поетового натхнення.

Ось приклад застосування близької форми такого «заперечного паралелізму» в українській думі:

Изъ города изъ Азова не велькіе туманы вставалы,
Три брата ридненькихъ изъ города изъ Азова утикалы.
[Грушевська 1927, с. 100]

Зрозуміло, що втікачі з «великими туманами» не зіставляються, а йдеться про обставину, яка сприяла втечі.

А. Веселовський відзначає особливу поширеність прийому «заперечного паралелізму» саме в слов'янській народній поезії; недаремно його називали навіть «слов'янською антитезою». Для нас важливо також, що Є. Мелетинський, уважно дослідивши уснопоетичні за походженням паралелізми «Старшої Едди», не знайшов у них «заперечних порівнянь», наведемо й таке зауваження вченого: «Кенінги абсолютно протипоказані паралелізмам» [Мелетинський 1968, с. 67, пор. 351–358]. Тож і не дивно, що в скальдічній поезії, де кенінги обов'язкові, «заперечні паралелізми» не трапляються; мовчить про них і згадана вже «Мова поезії» Снорі Стурлусона.

Отже, Автор вклав до вуст Бояна текст, побудований на кшталт тієї форми «заперечного паралелізму», яка була б неможливою в учня скандинавських скальдів. Цей частковий висновок набуває методологічної ваги для суджень про дружинну поезію Київської Русі.

Що взагалі ми знаємо про цю поезію? Петербурзька медієвістка Л. Соколова таким чином продовжує трафаретну фразу щодо полеміки, до якої Автор вступає з Бояном: «а в його особі із цілою школою словесного мистецтва – з усією дружинною поезією з її тематичною заданістю та однозначністю (або слава, або плач), суб'єктивним відбиттям подій, бравурністю (це в плачах? – С. Р.) і трафаретністю виразів» [Соколова 1986, с. 74]. Можна зрозуміти, що матеріалом для такої рішучої оцінки руської дружинної по-

езії була стадіально близька до неї поезія скандинавських скальдів. Але ж ми щойно вже продемонстрували, як небезпечно проводити аналогії між нею і тим малим, що нам відомо про Бояна як руського дружинного співця.

На мою думку, сказане Автором про Бояна проливає світло на темну для нас дружинну поезію Київської доби з двох різних боків. По-перше, ми дізнаємося, що вона була індивідуалізованою, особистою – в тому розумінні, що поети-співці та їхні слухачі пам'ятали імена славетних співців, пам'ятали, які саме пісні вони складали. Якщо не слухачі, то в усякому разі співці навіть через століття могли згадати окремі влучні «прип'ївки» славнозвісних співців минулого. Співці-поети мали й настільки вироблене та чітке уявлення про індивідуальність поетичного стилю, що могли відтворити особисту манеру попередників шляхом стилізації. Перед нами – явно літературна, хоча й усна поетична традиція, структурно близька до скандинавської скальдичної, яка теж загинула б, напевно, для наступних генерацій, якби ісландці не почали записувати саги, а Снорі Стурлусон не склав своєї «Мови поезії».

Здається, що своєрідність усної поетичної традиції, до якої належав Автор, зумовила й таку ознаку його твору, як нинішня анонімність. І справді, якщо в цій поетичній традиції існував справжній культ співців-попередників, чому ж не зберігалось ім'я самого Автора? Здається, в усній авторській поезії Бояна, його попередників і послідовників (так само, як і в поезії скальдів і давньоанглійських скопів) не передбачалася фіксація імені автора-співця в самому тексті твору – ані в прямій формі, ані методом сфграгиди. Ім'я співця, його авторство щодо певних пісень мали пам'ятати його слухачі, шанувальники, учні. Ось і Автор «Слова...» шляхетно нагадав про славу свого «в'щого» попередника, указав на авторство Бояна тих текстів, які

процитував, зазначив відмінність свого стилю від Бояного. Своє ж ім'я йому не було потреби називати: сучасникам воно було й без того відоме, а що стосується наступних поколінь, то на них Автор не дуже-то й орієнтувався (у «Слові...» чимало натяків, розрахованих на сучасників), сподіваючись, мабуть, що його уславлять майбутні поети-співці, якщо створена ним Пісня того варта, – так само, як сам він – Бояна (або, через століття, молодий Шевченко – Котляревського). Цього не сталося – зрештою тому, що традиція дружинних поетів-співців перервалася разом із деякими іншими культурними й побутовими традиціями після загибелі Київської Русі. Цілком можливо, що в якихось творах цієї усної традиції XIII–XIV століть ім'я автора «Слова...» і згадувалося, однак відповідні тексти не були записані. А коли вже в XV столітті поетичні образи «Слова...» були використані в «Задонщині», Софонія-рязанець замість того, щоб уславити Автора, звеличив... Бояна, бо вважав «Слово...» його твором.

По-друге, якщо Автор, відтворюючи Боянову поетичну манеру, застосовує при цьому стилістичну конструкцію, характерну лише для слов'янської народної поезії, це є, між усім іншим, незаперечним свідченням того, що поезія Бояна, а звідси й дружинна поезія Київської доби, взагалі не відокремлювалася Великою китайською стіною від суто народної пісенної творчості.

Взаємопроникнення не обмежувалося однією стилістикою. Коли 1068 року кияни, визволивши князя Всеслава Полоцького з «поруба», земляної темниці, «прославиша и средѣ двора княжа» (за Радзивілівським літописом), коли 1251 року галичани «пѣснь славну пояху» Данилові Галицькому та його брату, зрозуміло, що йдеться про жанр «слави», споріднений із тими «славами», якими прославився Боян. З іншого боку, Б. Рибаків мав певні підстави,

висуваючи гіпотезу, що билину про Солов'я Будимировича (яка змальовує, на думку А. Ляценка, одруження конунга Гаральда Сигурдарсона з дочкою Ярослава Мудрого) було складено Бояном [Рыбаков 1963, с. 78–85]. Коли й не Боян, то інший двірський співець склав цю «боярську новелу», бо важко зрозуміти, навіщо було створювати пісню про романтичну пригоду князівни селянинові або міщанину-ремісникові. А втім зберегли її селяни російської Півночі, де цю билину можна було почути ще 1929 року.

Дружинна поезія взагалі не може бути зведена лише до результатів творчої діяльності князівських двірських співців. Поряд із цим, вузьким, доцільно було б започаткувати й ширше розуміння дружинної поезії як усіх пісень, обрядових і необрядових, що звучали на дружинних бенкетах, співалися в походах на марші, біля вогнища на привалах, у таборах, гарнізонами степових укріплень («застав богатирських») тощо. При ширшому розумінні дружинної поезії доводиться припустити досить значний обмін творами та взаємовпливи у сфері її поетики та загальнонародної, традиційної усної пісенності. Справа в тому, що «молодша» частина дружини, «отроки», поповнювалася за рахунок селян та міщан. Набір до князівської дружини селян змальовує, зокрема, билина «Вольга і Микула», міщан – «Бій Василя Буслаєва з Новгородом». До того ж у Київській Русі, як відомо, під час відбиття іноземного наступу, а також для зміцнення наступальних військових операцій до бойових дій разом із дружиною долучалося озброєне міщанство (згадаємо, наприклад, «київські полки» в середині XII століття), скликалися й селянські ополчення.

«Труждаючись» разом при захисті міст і в далеких походах, ці люди відчували ті ж патріотичні почуття, мали потребу в піснях, що розповідали про подвиги прадавніх «хоробрів» та сучасних сміливців. Такі різні за становищем

у суспільстві під час миру, на війні вони однаково страждали від розлуки з родиною, з коханою жінкою, їх турбувала можливість опинитися в полоні, вони боялися перспективи самотньої смерті в Полі, бо могли тоді залишитися не похованими за звичаєм і не оплаканими родичами. Це й була психологічна основа проникнення до власне дружинної поезії традиційних, загальнонародних пісень – і ліричних, і балад. Названі емоції і переживання в цих піснях об'єктивувалися в долі загальнофольклорного «молодця», чужої долі, яка легко могла стати долею кожного з воїнів.

Дружинна поезія в ширшому розумінні, та, що обслуговувала не лише князівську дружину, а все військо князівства, що була спільним надбанням князя й селянина-ополченця, не могла зникнути без сліду, коли Київська доба української історії залишилася в минулому. Сюжети, колізії, ментальність, поетику цієї дружинної поезії мали частково успадкувати, частково відкинути, а частково трансформувати пісні козацькі, гайдамацькі, солдатські, стрілецькі. Можна постулювати й генетичний зв'язок з епічними, оповідними формами дружинної поезії дум та історичних пісень.

Зважимося на невеликий відступ. Автор корисного «путівника» по «Слову...» зауважив велемудро, що «читач “Слова...” не знає його літературного тла, його контексту» [Ранчин 2019, с. 3]. Йшлося про сучасного читача, але давньоруський контекст пам'ятки тим більше є невідомим навіть науковцям. Парадоксальність ситуації в тому, що власне літературний компонент давньоруського контексту таким, мабуть, і залишиться, а от усно-традиційний по-малу піддається реконструкції, що пов'язано із стабільністю та тяглістю фольклору взагалі.

Як уже згадувалося, початок виявленню жанрів давньоруської дружинної поезії в структурі «Слова...» поклав І. Жданов. Він звернув увагу на те, що в «Слові...» «слава співвідно-

ситься з піснею. Це те саме, що в літописі “пѣснь славная” <...> Автор Слова і завершує свою повість “славою”, як могла завершуватися стара билинна пісня» [Жданов 1904, с. 351]. У середині ХХ століття Д. Лихачов розвинув цю ідею, поширивши її й на аналоги літописних плачів: «Зв’язок “Слова” з творами усної народної поезії ясніше за все відчувається в межах двох жанрів, які найчастіше згадуються в “Слові”: плачів і пісенних уславлень – “слав”». Але загалом це, «безперечно, не плач і не слава. Народна поезія не дозволяє змішування жанрів. Це твір книжний, але близький до цих жанрів народної поезії» [Лихачев 1967, с. 31–33]. Якщо так, то при чому тут теза про незмішування жанрів у народній поезії, до речі, сумнівна? Мала бути суттєва жанрова різниця між хоровими славами, що згадуються в літописі, та індивідуально складеною й виконаною соло під акомпанемент гусел славою якому-небудь князеві того ж дружинного співця Бояна. Нагадаємо, що в «Слові...» Боян «своя вѣщія прѣсты на живая струны вѣскадаше, они же сами княземъ славу рокотаху». Хтось міг би прийняти цю «славу» за суто музичний жанр... (Так само українські епічні співці давали звання «панмайстра» найкращому не співцеві, але гравцю на бандурі або лірі.) Зазначимо також, що аналоги літописних плачів і слав посідають у «Слові...» дуже незначне місце, якщо виключити з них «плач» Ярославни як індивідуальну поетичну варіацію на теми замовлянь. Проте методологічна ініціатива І. Жданова, продовжена Д. Лихачовим, відкриває шлях для подальших пошуків аналогів давньоруських фольклорних жанрів у структурі пам’ятки.

Отже, пропоноване більш широке розуміння дружинної поезії і за її жанровим складом, і відповідно до розширеного розумінням кола соціальних верств, які вона обслуговувала, підказує цікаві можливості для вивчення взаємодії «Слова...» з давньоруським фольклором, які ми й намагати-

мемося реалізувати в подальшому викладі. А почнемо свій аналіз із аналогії, напевно, несподіваної для читача.

фрагментарність «Слова...», розпадання його тексту на окремі, начебто не пов'язані між собою «пісні», неодноразово, починаючи з М. Максимовича, відзначалися в науковій літературі. І. Франко взагалі бачив у «Слові...» «трактат, механічно складений з різних пісень і квазівчених розвідок» і перелічував ці «пісні» [Franko 1907, s. 299–301], а М. Грушевський навіть доводив виникнення таких окремих «пісень» у різні часи [Грушевський 1993а, с. 171, 215 та ін.]. Л. Булаховський припускав можливість роботи над «Словом...» кількох авторів [Булаховський 1952, с. 443].

Нас зацікавить у цьому розділі й одна з особливостей вже не архітекtonіки (зовнішнього членування), а композиції твору. Ми не помічаємо її в «Слові...», бо звикли до неї як пересічні споживачі сучасної літератури. А якщо придивитися до першого-ліпшого сучасного оповідного твору, виявиться, що його автор-оповідач – істота усюдисуща й

всевідаюча, неначе Господь Бог, він знає все, що робиться в душах його героїв, бачить те, що відбувається водночас у різних кутках земної поверхні та під землею, на морі та під водою, за хмарами і в космосі. І не дивно – бо він справді деміург, бог-творець у художньому світі свого тексту. У науковому дискурсі – це друга оповідна позиція за Р. Бартом [Барт 1987, с. 422].

Таке ж авторське всевідання, взагалі не притаманне середньовічній літературі, в найвищому ступені характеризує авторську позицію невідомого творця «Слова...». Він чує діалог великого князя Святослава Київського з боярами, що відбувся, за літописом, у Чернігові, чує плач Ярославни «Путивлю городу на заборолѣ», він поруч із князем Ігорем, який біжить з полону, і водночас – поруч із ханами Гзою і Кончаком, коли вони намагаються наздогнати втікача; йому відоме сказане не лише тим чи іншим персонажем його твору, а й те, про що думав самітній князь Ігор у своїй вежі перед втечею.

В епосі наративна структура простіша. З ускладнень простого, послідовного сюжету там можлива лише конструкція «двобічної дії», яку І. Голенищев-Кутузов знайшов у «Пісні про Роланда», крайньому мусульманському епосі та в киргизькому «Манасі». Паралельну розповідь про події у двох ворожих таборах знаходимо й у пізніх записах думи про козака-нетягу (тут – Голоту), де з'являється, з одного боку, розлогий опис зовнішності козака, а з іншого – діалог татарина з татаркою «у городі Килії» [Грушевська, 1931, с. 10]. У «Слові...» ж є тільки два, досить бліді, відповідники цій епічній конструкції. Перший – в експозиції, де спочатку показано збори та відправлення в похід Ігорева війська, а потім кількома фразами – і половців: «А половці неготовами дорогами побѣгоша къ Дону великому; кричать телѣгы полунощи, рци, лебеди роспужени». Другий відповідник,

паралельні розмови Ігоря з Донцем і Гзи з Кончаком, має, як побачимо, інше походження.

Для того, щоб знайти пояснення водночас і феномена фрагментарності «Слова...», і невластивої для середньовічної літератури позиції оповідача, можна пошукати їхні корені в народному красномовстві Київської Русі. Тут відразу виникає кілька проблем, що не піддаються розв'язанню. Перша – майже повна теоретична нерозробленість питань вивчення українського народного красномовства. Так, є навіть університетський підручник «Основи красномовства», але в ньому про власне народне красномовство немає нічого, а історію ораторського мистецтва в Україні автор починає... з «Влесової книги» [Грицаєнко 2013, с. 131–132]. У Росії як «дивовижний зразок народного красномовства, хоча і безграмотного» (А. Пушкін) вивчалися укази й маніфести Ємельяна Пугачова [Овчинников 1980]. В Україні ми могли б указати на відбитки народного красномовства в стилі Івана Вишенського, в промовах козацьких ватажків XVI–XVIII століть, фіксованих друзями й ворогами, в судових справах і документах XVIII–XIX століть, у мовній практиці сучасного села, ярмарку, базару. Усні взірці українського народного красномовства ми мали б, якби не звичка фольклористів оминати в записах повтори й лайку. Але ж непоганий зразок можна отримати й тепер, коли запитати в сільського діда, як пройти до певної місцевості. У тексті, що пролунає у відповідь, можна сподіватися знайти найсуттєвіші особливості українського народного красномовства, а саме певну хаотичність побудови, постійні повернення до тих же думок, що супроводжуються чимось подібним до рефренів, емоційну насиченість, застосування лайки і – факультативно – сміхові моменти, зокрема самоосміяння. Тут є деякі перегуки з поетикою «Слова...», проте вивчення їх вимагало б наперед копіт-

кого дослідження народного красномовства, а це справа майбутнього.

До речі буде згадати тут про праці І. Єрьоміна, який доводив, що «Слово...» за жанром є твором світського літературного красномовства [Еремін 1950]. Проте зроблене дослідником в цьому напрямі якнайкраще виявило саме літературні, ті, що реалізують книжний бік його ідейно-художньої системи, компоненти тексту. Навіть учениця вченого Н. Демкова визнала, що саме фольклору не знайшлося місця в стрункій концепції І. Єрьоміна [Демкова 1980, с. 99].

А чи не варто спробувати пояснити фрагментарність «Слова...» втіленням традиції побудови так само принципово фрагментарної народної ліричної пісні? Був час, коли пісні такої побудови вважалися зіпсованими, пошкодженими в усній трансмісії. Проте їх дуже багато, і вони не сприймаються в народі як неповноцінні. Уперше на цю ознаку поезики української ліричної пісні звернув увагу й дав їй пояснення М. Гоголь у своїй статті «Про малоросійські пісні» (1833): «У багатьох піснях немає однієї загальної думки, так що вони схожі на ряд куплетів, з яких кожний має в собі окрему думку. Іноді вони здаються зовсім безладними, тому що складаються в одну мить, і через те, що зір народу живий, то звичайно ті предмети, які перші впадають в око, перші входять і в пісні» [Гоголь 1952, с. 297]. Думки М. Гоголя були надовго забуті, і лише у ХХ столітті на ці особливості композиції ліричної пісні знову звернули увагу фольклористи. І першим, мабуть, був німецький філолог О. Шелл, який побачив у цьому «ліричне самовільство» (*Willkur*), що, власне, не так уже й відрізняється від пояснення М. Гоголя. Бачили тут і результат імпровізації (Н. Колпакова), і настанову співця на відтворення автентичності почуття в кожний окремий момент виконання (В. Пропп), і вияв спец-

ифічної формульності (Г. Мальцев).

Міркуючи над засадами ліризму в поезії Нового часу, Я. Голосовкер дійшов висновку, що ми сприймаємо її зміст «як певну вібрацію змістів. “Ліризм” і виникає внаслідок багатоплановості змісту, внаслідок багатозмістовності віршованого опусу, яка хвилює нас своєю невизначеністю та необмеженістю» [Голосовкер 1987, с. 148]. У творі ж української народної лірики аналог цій «вібрації змістів» виникає не стільки за рахунок багатозначності тексту, як за рахунок його певного «багатоголосся» – адже в кожному фрагменті, що інколи являє собою формулу ліричної пісні, є свій ліризм, точніше, окремий емоційний настрій, сприймання якого підтримується традицією, і свій окремий ліричний «мікрогерой». Це дуже нагадує «багатоголосся» романів Ф. Достоєвського, особливо в інтерпретації концепції М. Бахтіна, запропонованій Д. Лихачовим: «поліфонізм ліричного твору, – поліфонізм, що підкоряється висловленню авторських почуттів, думок і думок-почуттів» [Лихачев 1981, с. 112].

Отже, у традиційній ліричній пісні знаходимо в дещо спрощеній, ще структурованій формі ту ж багатозмістовність («вібрацію змістів») ліризму, що забезпечує вічне життя шедеврам літературної лірики. Але психологічний підклад у трьох модифікацій ліризму – в народній пісні, у «Слові...» і в письменника Нового часу – різний.

Продовжимо цитату зі статті М. Гоголя: «Пісня створюється не з пером у руці, не на папері, не з суворим розрахунком, але у вихорі, у забутті, коли душа дзвенить... <...> Лише тоді, як вино поперемішує і порушить весь прозаїчний лад думок, коли думки незбагненно дивно, у незгоді звучать внутрішньою згодою, – саме в такому розгулі, більше урочистому, ніж веселому, душа, незбагненно загадково, виливається нестерпно сумними звуками. Тоді

геть дума і свідомість!». Цікаво, що на сайті в поміч студентам в тексті розвідки Гоголя сором'язливо скорочені слова про вино. Ця цензура подвійно безглузда. Адже і поетика класицистичної оди передбачає пояснення «ліричного безладдя» в композиції особливим психічним станом співця. Н. Буало у вступі до оди на взяття Намура риторично запитував: «Яке вчене і священне п'янство / Дасть мені нині закон?» («Quelle docte et sainte ivresse / Aujourd'hui me fait la loi?» [Voileau 1966, p. 230]). Російський поет XVIII століття В. Тредіаковський почав свою «Оду торжественную о сдаче города Гданска» (1734) перекладом цих рядків:

Кое трезвое мне пианство
Слово даёт к славной причине?
[Тредиаковский 1963, с. 129]

Цікаво, що російський поет збіднює вираз Буало «вчена та священна п'ятика», передаючи його забавним оксюмором «трезвое мне пьянство». Тепер замислимося, що ж у «Слові...» відповідає тому особливому стану душі творця, у «вихорі» якого, за думкою М. Гоголя, створюються народні пісні та який – в умовно-літературному, міфологізованому вигляді – акцентує в умовному образі ліричного героя і складач класицистичної оди? Відповідь на це запитання заразом пояснить і ту оповідну позицію всевідаючого деміурга, яку зайняв Автор.

Доводиться ще раз звернутися до образу Бояна. «Въшого» співця цього, великого попередника Автора, зображено на початку «Слова...» як шамана під час камлання, у стані екстатичного самозабуття. Ще Платон у діалозі «Іон» вкладає у вуста мудрого Сократа переконання, що поети не брешуть, коли прирівнюють себе до Зевсові присвячених бджіл: «і правду говорять. Тому що легка істота поет і крилата, і священна, і творити він здатний не раніше, ніж

стане богонатхненним і несамовитим і позбавиться розуму» [Платон 1899, с. 165]. Нині в епосознавстві накопичено вже силу безперечних спостережень за первісною єдністю шамана й співця та їхньою поступовою диференціацією в архаїчному суспільстві.

Однак Боян не лише чудесник, а й онук бога Велеса і, як гадаємо, Трояна. Звідси й божественне всезнання, і якщо б Автор сказав про себе те, що каже про Бояна, не треба було б далі шукати відповіді.

Проте навіть у «мітогенетичній» концепції Дж. Кемпбела, для якого шаман є висхідним архетипом творчої особистості загалом, він діє на нижчому рівні «культурної шкали», ніж «містик, поет і художник» [Campbell 1959, р. 303–311]. Нагадаємо, що й у «Слові...» Автор відмовляється наслідувати Бояна. Важливим є в цій перспективі, що й самому Боянові архаїчні шаманські властивості приписуються лише при змалюванні його власної творчості. Коли ж Автор побажав показати, як оспівав би Ігорів похід старий Боян, у зображенні Боянового екстазу акценти суттєво змінюються. Якщо в першому описі він «растѣкашется мыслию по древу, сѣрымъ влъкомъ по земли, шизымъ орломъ подъ облакы», то тепер Автор у такий спосіб звертається до нього: «О Бояне, соловію стараго времени! Абы ты сіа плѣкы ущекоталъ, скача, славію, по мыслену древу, летая умомъ подъ облакы...». Слово «мысль» мало в давнину й сакральне значення, отже, сам процес творчості залишається «вѣщим», проте замість подорожі самого шамана світовим деревом маємо метафору, що ампліфікує загальносвітове уподібнення співця соловію. У першому поетичному комплексі було «шизымъ орломъ подъ облакы», тепер шаманському польоту Боянної душі відповідає його розумова, інтелектуальна діяльність: «летая умомъ подъ облакы, свивая славы оба полы сего времени». Та й примітивно-містичному «сѣрымъ влъкомъ по

земли» відповідає тепер загадкове «рища въ тропу Трояню чресъ поля на горы».

Що таке «тропа Трояня», досі остаточно не вияснено (див. нижче Коментар). Але Автор, упевнений, що слухачеві (читачу) це відомо, далі згадує «вѣчи Трояна», про те, що діялося «на седьмомъ вѣцѣ Трояни», та про «землю Трояню». Безперечно, що це старовинне міфологічне поняття ним теж інтелектуалізовано та пов'язано із завданнями історіографічним і публіцистичним. Це з одного боку. А з іншого, остання фраза в аналізованому фрагменті про Боянову творчість («Чи ли въспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовъ внуче...») ще раз конденсує інформацію про чарівну, сакральну сутність співця: саме тут його названо онуком Велеса. До того ж у поданому після цієї фрази другому із створених Автором «під Бояна» заспівів знов продемонстровано широчінь погляду, для спостерігача-людини недосяжну:

«Комони ржуть за Сулою –
звенить слава въ Киевѣ;
трубы трубятъ въ Новѣградѣ –
стоять стязи в Путивлѣ».

Отже, у «Слові...» спостерігаємо своєрідний перехід від старого, язичницького погляду на поета-співця до нового, що більш відповідав, як можна припустити, естетичним смакам та культурному рівню князів і дружини кінця XII століття. На наших очах відбувається певне «зняття» священного екстазу, на місце волхвування приходить «умь», але залишається обумовлена колись сакральним статусом співця-шамана можливість зіставляти «оба полы сего времени», дивитися на людей та події з висоти пташиного льоту або навіть Бога за хмарами.

А що ж приходиться на місце шаманського екстазу? Емоційне сп'яніння власними творчими можливостями, не даремно ж чеський славіст С. Вольман відзначив у «Слові...» «палку, таку, що поступово наростає, емоційну збудженість» [Wollmann 1958, s. 167]. Виникає й напруга майже літературного ліризму. Проте не варто надто модернізувати в цьому відношенні Автора та ліризм його твору. Д. Ворд у вже згаданій спеціальній праці «Лирический элемент в "Слове о полку Игореве"» (1988) поряд із ліризмом народного голосіння наголошував на «ліричному ставленні до природи», але дійшов висновку: «За відсутності справжньої епічної фабули й справжнього епічного героя ключову роль у "Слові" відіграє сам автор, що став, сказати б, композиційним героєм власної пісні...» [Ворд 1988, с. 45]. Це явне перебільшення.

Вітчизняна поезія мала вистраждати ще кілька століть непростого розвитку, щоб могли з'явитися рядки Тараса Шевченка:

Лічу в неволі дні і ночі
І лік забуваю.
О Господи, як то тяжко
Тії дні минають.

[Шевченко 2003, с. 208]

Ліризм «Слова...» має ще надто помітні корені у фольклорній традиції. Тут нам може придатися й тонке спостереження Н. Демкової, яка доводить, що «іноді в оповіді "Слова" йде не рух подій, але відбувається зміна їхніх ліричних сприймань читачем "Слова". Зміна множинних ліричних сприймань Ігорєва походу творить ціле – оцінку слухачем (читачем) подій та героїв "Слова"». Петербурзька дослідниця вбачала тут аналогію до побудови проповідей

(«слів») сучасника Автора славнозвісного Кирила Туровського, а також втілення «одного з принципів середньовічного мистецтва: поняття про ціле дається через розгортання множин (образ воїнства на мініатюрі створюється з множини постатей вояків)» [Демкова 1980, с. 89]. Для нас важливе інше: як реципієнт цих «множинних ліричних сприймань Ігорева походу» читач (слухач) «Слова...» неминуче ототожнював себе із їхнім суб'єктом, Автором. Отже, і цей підхід виводить на аналогію між народною ліричною піснею і «Словом...».

Оскільки ми нічого не знаємо про прототипи XII століття української ліричної пісні XIX–XXI століть, із зразками якої й порівнювали пам'ятку, буде обережніше виявлені аналогії вважати за наслідок генетичної спорідненості, ніж за результат впливу поетики усних пісень на Автора. Взагалі ж фрагментарність «Слова...» не варто пояснювати однією причиною. Крім діалогічності (Д. Лихачов), до цього могли спричинитися й труднощі об'єднання в одному сюжеті кількох структурних аналогів усних творів, що належали до різних фольклорних жанрів.

Що ж до Автора, то вже згадувалося, що, попри всю своєрідність та індивідуальність – підкреслені творчою полемікою з «віщим» Баяном – його поетичної манери, було б дуже необережно бачити в ньому повний аналог поета Нового часу. І перш за все тому, що Автор ще надто прив'язаний до своїх усних джерел і зразків. Іноді їх важко вже й розпізнати, настільки вони трансформовані, але покидати образний і сюжетний арсенал традиційного усного мистецтва слова він не може (мабуть, і не хоче), як не міг перемагати Антей, відірваний від Матері-Землі. При цьому найяскравіше власну творчу індивідуальність Автор проявляє у формі «Слова...». Ідеться не лише про складну систему фонетичних, лексичних і фразеологічних повторів, рефренів, семантичних протиставлень і перегуків,

яка по-різному відтворюється сучасними дослідниками поетики пам'ятки, а й про створений ним типологічний аналог «темному стилю» в поезії провансальських трубадурів XI століття. Маємо на увазі метафоричний тайнопис у сні Святослава, у тлумаченні його боярами, у пасажах про діву Образу, Карну і Жлю.

апропоноване в одному з попередніх розділів нове розуміння дружинної поезії Київської Русі дає нам змогу розпочати пошук у структурі «Слова...» відбитків деяких жанрів і сюжетів, відомих у народній пісенності східних слов'ян наступних століть. Нашу увагу насамперед привернула поетична розповідь про смерть князя Ізяслава Васильковича, що виділяється в тексті пам'ятки особливою самостійністю. Недарма ж М. Максимович назвав відповідний розділ свого українського перекладу «Дума про Ізяслава Полоцького», як не випадково, мабуть, й окрема віршована «Пісня пра князя Ізяслава» М. Богдановича (1911) стала першим білоруським перекладом фрагмента пам'ятки, а В. Перетц назвав «Піснею про кн. Всеслава» розділ коментаря у своїй фундаментальній монографії [Перетц 1926, с. 291].

Ми спробуємо довести, що в зазначеному вище фрагменті (від слів «Уже бо Сула не течеть...» і закінчуючи словами «Трубы трубятъ городеньскіи») втілено сюжет давньоруської дружинної пісні про самотню смерть пораненого воїна на полі бою.

Структура цієї балади піддається реконструкції на матеріалі фольклорних пісень, що продовжують її життя вже в національній пісенності українців, росіян та білорусів. Мова про думи «Федір безрідний, бездольний», «Смерть козака в долині річки Кодими» і близьку до них за сюжетом думу «Три брати самарські», а також численні українські, російські, білоруські пісні про козака або «молодця», вбитого на війні (у пізніх варіантах вояк перетворюється на солдата, розбійника, чумака тощо).

Проте починається фрагмент переходом від попереднього в тексті «Слова...» звертання до волинських князів: «Уже бо Сула не течеть сребреными струями къ граду Переяславлю, и Двина болотомъ течеть онымъ грознымъ полочаномъ подъ кликомъ поганыхъ». У загальній конструкції фрази застосовано прийом «стилістичної симетрії», що до європейської поезії прийшов із давньої близькосхідної, зокрема через Псалтир: друге речення повторює зміст першого, але в іншому словесному вбранні [Лихачев 1979, с. 169–175]. Цей зміст Автор виклав уже раніше: «Реки мутно текуть...». Маємо справу з варіюванням давньоруської епічної теми (за теорією Перрі – Лорда), що виступає як ознака ворожої навали. Її варіант знаходимо, зокрема, в билині про Сухана:

Показалась Непр-река та всё нечистая,
Она мутна, мутна да со песком текёт.

[Крюкова 1953, с. 82]

На цю тему, але у функції ознаки нещастя взагалі натрапляємо в історичних піснях донських і терських козаків

тощо. Подібної семантики вона набула і в українській народній поезії, при цьому перша фіксація з'явилася вже в запису XVI століття пісні «Стефан-воєвода», у ліричному сюжеті якої виконує функцію своєрідної героїчної експозиції:

Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?

На версі Дунаю три роти ту стою...

[Франко 1955, с. 69]

А тепер визначимо компонент «стилістичної симетрії», який найближче відтворює структуру заспіву почутої колись автором «Слова...» дружинної пісні. Безсумнівно, що це не перше речення. По-перше, воно, як уже було сказано, є переходом від попереднього тексту, по-друге, містить індивідуально-поетичне антитетичне переосмислення вихідної епічної теми, по-третє, поява в ньому Сули диктується конкретним задумом нашого Автора та деталями реальної історичної основи його твору. Сула не блискучою, не срібною тече до Переяслава, бо хан Кончак після поразки Ігорового війська погромив Переяславщину і взяв в облогу саме місто.

Коментатори відзначають, що насправді Сула до Переяслава не тече (першим на цю неточність указав І. Жданов [Жданов 1904, с. 425]), і нагадують, що місто стоїть на Трубежі й від нього до місця впадіння Сули в Дніпро 146 км. Хто ж сперечається, не було в Автора під рукою сучасної карти, однак і на ній ця річка у верхній своїй течії, до Ромен, тече в напрямку Переяслава.

Друга ж фраза з тих, що утворюють «стилістичну симетрію («и Двина болотомъ течеть онимъ грознымъ полочаномъ подъ кликомъ поганыхъ»)), крім синтаксичної конструкції, зберегла з епічної теми слово «тече»; слово ж «болотом» з'явилось, тому що поет не захотів повторювати «мутно», раніше вже запозичене з теми. Заключна ча-

стина фрази конкретизує історичне прикріплення Автором сюжету дружинної балади.

Далі читаємо: «Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ, позвони своими острыми мечи о шеломи литовскія, притрепа славу дѣду своему Всеславу, а самъ подъ чръленими щиты на кровавѣ травѣ притрепанъ литовскими мечи». І вибір героя, і співвіднесення його подвигу зі славою прадіда – Всеслава Полоцького, і вишукана словесна гра («подзвони» – «притрепа» – «самъ <...> притрепанъ») – все це результати індивідуальної творчості Автора. Однак є тут і варіант епічної формули (за Перрі – Лордом) – «позвони своими острыми мечи о шеломи литовскія», – точніше, однієї з її авторських трансформацій, до яких зараховуємо також «гремлеши о шеломи мечи харалужными» і «grimлють сабли о шеломи». Хоча у фольклорі Нового часу цю формулу знайти не вдалося, проте її дружинно-епічний характер не може викликати сумнівів. З одного боку, вона чітко передає одну з реалій битви між закутими в залізо дружинниками, з іншого – наявна у світовому книжному епосі, зокрема в німецькій епічній поемі «Кудруна» (перша половина XIII ст.) і в поезії скальдів.

У пізніших записах народних пісень немає, як правило, описів бою, в якому було поранено воїна. Тільки в думі про Федора безродного, бездольного знаходимо, як і в «Слові...», картину поля бою: «Небагато выйска козацкаго понажено / И передъ мечемъ положено...» [Кирдан 1972, с. 81]. «Перед мечем» думи (в іншому її запису – «через мечу») і за синтаксичною функцією відповідає «литовскими мечи» «Слова...».

Далі в тексті пам'ятки йде «темне місце». Але спочатку треба трохи розібратися з тим, що таке «темне місце» в давній пам'ятці й конкретно в «Слові...». В «Енциклопедії “Слова о полку Ігоревім”» О. Творогов таким чином визна-

чив цей текстологічний термін: це «читання, неясні за змістом або змістом, явні порушення граматичних норм давньоруської мови (неправильні флексії, відсутність узгодження і т. п.)». Як на нашу думку, традиційному розумінню «темного місця» в критиці тексту відповідає тільки перша частина визначення. Коли дефектність певного читання полягає лише в мовних помилках, але зміст зрозумілий, це вже не «темне місце». Натомість можна загалом погодитися з такими вимогами до розшифрування «темного місця» або кон'єктури: «палеогр.[афічне] обґрунтування (як саме могло статися помилкове читання), лінгвістич.[не] обґрунтування (нове прочитання має задовольняти граматич.[ним] нормам і підтверджуватися лексич.[ними] аналогіями); пропонуване прочитання має при цьому відповідати поетиці С.[лова] або поетиці суч.[асних] йому пам'яток. Якщо пропонуване прочитання або виправлення має стосунок до іст.[оричних] реалій або подій, описуваних в С.[лові], то воно має відповідати нашим уявленням про них, в іншому випадку дослідник повинен надійно аргументувати свій погляд...» [Творогов 1995а, с. 106–109]. Мені тільки здається, що в реальності вимога про відповідність кон'єктури «поетиці сучасних йому [«Слову..»] пам'яток» може викликати труднощі, якщо йтиметься, наприклад про поетику повчання проти язичництва. Мій учитель Олександр Адріанович Назаревський, текстолог і дослідник «Слова...», вважає, що вдала кон'єктура має оперувати складом літер «темного місця», що виправляється, а найкраща інакше поділяє той самий текст на слова.

Повернемося тепер до нашого «темного місця». Йдеться, нагадаю, про пораненого князя Ізяслава Васильковича. Далі читаємо: «И схоти ю на кровать, и рекъ...». Спробуємо оцінити запропоновані кон'єктури з погляду відповідності цій генетичній гіпотезі.

Переклад першовидавців російською мовою коректно обійшов «и схоти ю»: «На сем-то одре лежа, произнес он» [Ироическая 1800, с. 34]. Виправлення не примусили себе чекати. Уже 1817 року Р. Тимковський запропонував замість «схоти ю» читати «хотію». Ця кон'єктура загубилася в паперах К. Калайдовича [Прийма 1958, с. 93]. Потім Є. Барсов обґрунтував більш радикальну реконструкцію: «И с хотію на кров(и), а тьи рекъ...» [Барсов 1887, с. 224]. Кон'єктуру Є. Барсова підтримав І. Тиунов, запропонувавши переклад: «і з ближніком на крові, а той сказав» [Тиунов 1950, с. 198]. Цікаву новацію подав Янка Купала, який зробив у своєму поетичному перекладі зі слова «хоть» ім'я дружинника: «лѣг на крывавай / З Хоццем траве. А кажа тады той...» [Купала 1985, с. 332]. Нарешті, Д. Лихачов дещо оновив кон'єктури Є. Барсова – І. Тиунова, запропонувавши розуміти під «хотію» не улюбленця взагалі, а дружинного співця, що виконував функції зброєносця [Лихачев 1985, с. 332].

Тим часом Л. Булаховський вказав, що від слова «хоть» чоловічого роду в орудному відмінку «правильною була би форма “хотьмь”» [Булаховский 1955, с. 51]. Зі свого боку додаю, що вбачати в «хоти» ще одного дружинного співця недоречно. Згідно з цією кон'єктурою, саме йому належить фраза, що є типовим для Автора поєднанням індивідуального переосмислення фольклорної формули й книжного, біблійного інтертексту. Звичайно, у принципі можливе допущення, що ще один невідомий поет-співець, «хоть» Ізяславів, творив у тій же манері, що й Автор. Однак у такому випадку, процитувавши цього колегу, Автор мав – подібно до того, як вчинив він, згадавши афоризми Бояна (і Ходини?), – послатися на нього, назвати його ім'я. Водночас виправлення, що викликає появу в тексті «хотя» як дружинника-улюбленця, знаходить підтримку в народних вер-

сіях пісенного сюжету про смерть самотнього вояка: в думі про Федора безрідного важливі сюжетні функції відведені джурі героя, в ранніх варіантах безіменному.

Наступну, теж популярну в останні десятиліття, кон'єктуру було винайдено 1915 року житомирцем М. Маньковським, підтримано М. Грунським і М. Щепкіною й кілька разів заново «відкрито» незнайомими з історією питання дилетантами. В останньому її варіанті Н. Мещерський і А. Бурікін не тільки інакше розділили на слова текст Першодруку, а й замінили дві літери, а третю додали: «Исходи юна кровъ, а тьи рекъ» [Мещерский 1985, с. 473]. Відзначимо, що і без того вельми кривавий епізод («на кровавъ травѣ», «кровъ полизаша») забарвлюється ще й «юною кров'ю» князя. До того ж, якщо кров вже витекла з князя, як міг він, уже мертвий, проголосити свою сентенцію? Проте й ця кон'єктура виявляє зв'язок з епічною формулою «смертні рани героя», в якій рубані рани протиставляються колотим – від стріл і яку знаходимо, зокрема, в думках «Три брати самарські» і «Смерть козака в долині Кодимі»:

Ті нарубані кров'ю ісходжають,

Ті настріляні к серцю прилягають.

[Кирдан 1972, с. 90, пор. с. 99]

Наведемо й забуту кон'єктуру, точніше, варіацію на тему «темного місця», запропоновану П. Ваденюком 1874 року на Третьому археологічному з'їзді в Києві: «и сь хоть юна куваеъ (или карить) и речеть» [Ваденюк 1880, с. 143–144]. Через півстоліття В. Перетц запропонував свою редакцію цього виправлення: «и се хоти юна (на) крови ти рече» [Перетц 1926, с. 166–167]. Нагадаємо, що й у деяких варіантах балади про самотню смерть молодця до його тіла прилітають три ластівки, одна з яких – його дружина, або молода дружина чумака, який помер на чужині, хоче до нього прилетіти, «як сива зозуленька», та ін. Однак на-

віщо далеко ходити? І Ярославна голосить, що полетить «зигзицею».

Отже, уснопоетичні паралелі замість того, щоб підтвердити одну із запропонованих кон'єктур, підтримують кожную з них. З цього випливає, що автори розглянутих виправлень виходили, свідомо чи інтуїтивно, зі свого сприйняття епізоду як такого, що виник під впливом фольклору. Отже, ми на правильному шляху.

А тепер подивимося, чи не можна тут взагалі обійтися без виправлення.

О. Потебня у своєму виданні «Слова...», як відомо, майже заново переписав його текст, а ось відносно цього загадкового виразу вирішив, що тут зміст і без виправлення ясний: «З милою на ліжку <...> може мати стосунок до порівняння смертного ложа, трави, із шлюбним» [Потебня 1914, с. 117]. Вчений, як бачимо, все ж таки перекомпонував «схоти ю» Першодруку на «с хотию».

Граматичну структуру цього «темного місця» з бездоганною логічністю проаналізувала М. Щепкіна: «тут слід бачити два речення: в другому, що приєднане за допомогою сполучника “а”, підметом буде “тъи”, присудком – “рекъ”. У першому реченні за підмет мається на увазі “самъ” Ізяслав, але присудка не вистачає; отже, в написанні “и схоти” приховане дієслово», яке «вимагає прямого додатка» [Щепкіна 1953, с. 23].

Я ж пропоную залишити текст таким, яким він є в Першодруку, проте розуміти «И схоти ю на кровать...» таким чином: «І побажав її на ліжку». Тоді «схоти» – це аорист 3-ї особи від дієслова «схотити» (нагадаємо українське «схотіти» в тому ж значенні), «ю» – знахідний відмінок давньоруського займенника «я» ('вона').

Кого ж у такому разі захотів мати поруч із собою на смертному одрі князь Ізяслав? «Славу», яку в поперед-

ньому реченні «притрепа» він «дѣду своєму Всеславу». Відповідь незвична, але чи так вже неймовірна? Варто придивитися до того, що взагалі виробляють із «славою» персонажі «Слова». Боян оспівував би Ігорів похід, «свивая славы»; вона «звенить въ Києвѣ»; «куряни» скачуть, шукаючи «князю славѣ»; Ігор і Всеволод рано почали «себѣ славы искати», чернігівські воїни перемагають, «звонячи въ прадѣдную славу»; Ігор і Всеволод кажуть: «преднюю славу сами похитимъ, а заднюю ся сами подѣлимъ»; Автор докоряє полоцьким князям: «Уже бо выскочисте изъ дѣднеи славѣ»; дід цих князів, Всеслав Полоцький, «расшибе славу Ярославу». У цьому контексті бажання вмираючого князя мати з собою «дѣдную славу» на смертному ложі не виглядає занадто екстравагантним.

Викликала заперечення поява в поетичному контексті «кровати», ліжка. Свого часу Є. Барсов доводив її «недоладність у цьому місці» [Барсов 1889, с. 244]. Казахського поета О. Сулейменова ця «недоладність» спонукала до створення такої уявної ілюстрації: «Степ, полита кров'ю трава; розкидані тіла литовців з пом'ятими шоломами. Серед поля широкого стоїть дерев'яне ліжко з нікельованими кульками. На ньому лежить збуджений Ярослав з коханою людиною (статеві ознаки якої прикриті фіговим листком). А навколо ліжка трупи, а на них – круки...» [Сулейменов 1989, с. 413].

А втім, що такого непоетичного в отім ліжку на бойовищі? У молодшого сучасника автора «Слова...», теж анонімого поета, який залишив після себе вже згадану поему «Кудруна», у її VIII авантурі двічі (строфи 493 і 498) виникає образ постелі. Спочатку він каже про ірландців, що «криваві постелі в жорстокому бою їм випали на долю» [Френкель 1984, с. 86], а потім у такий спосіб відтворює завзяття їхньої битви з датчанами:

Немов вони забажали лягти на полі браннім,
В одній великій постелі, і друзі, і вороги разом.
[Френкель 1984, с. 87]

Слово ж «кровать», як на це звернув увагу той же Є. Барсов, який доводив «у цьому місці» його непоетичність, «у давньоруській мові мало лише народний, а не літературний вжиток» [Барсов 1889, с. 410]. Тут є певне перебільшення, проте тенденцію вказано правильно. А в народній поезії Є. Барсов знайшов текст, у якому «кровать» теж опиняється в незвичному місці:

Что под яблоней кровать,
Под зеленой тисова,
Ножки точены
Да позолоченыя.

[Барсов 1889, с. 410]

Є. Барсов навів цю паралель до того фрагмента сну Святослава, про який великий князь згадує: «одѣвахъте мя, рече, чръною паполомою на кровати тисовѣ». Але ж тепер «кровать тисову» тут розглядають як атрибут поховального ритуалу, знову ж як смертне ложе.

Що ж до порівняння «смертного ложа, трави, з шлюбним» (О. Потебня), то воно теж не зникає в пропонованому читанні. Адже ліжко в слов'янській пісенності виступає як атрибут кохання. Б. Грінченко процитував пісню із збірки П. Чубинського:

В коморонці кроватонька тесова,
На кроватоньці периночка пухова.

[Грінченко 1908, с. 310]

В. Виноградова навела фрагмент із білоруської пісні:

Ў корчоманьце кроватуньки,
На кроваци сьлична паненька,
Слична паненька, панни Ганно.

[Виноградова 1969, с. 29]

У пропонованому читанні «кровать» виступає також і як метафора тієї «кривавої трави», на котру вже збито князя «литовськими мечами». Поета могло привернути тут і співзвуччя, своєрідна внутрішня рима: «на кровавѣ травѣ» – «на кровать».

Пропоноване розуміння «темного місця» має на увазі, що наступну фразу («Дружину твою, княже, птиць крилы приодѣ, а звѣри кровь полизаша!») виголошує сам умираючий Ізяслав. Може здивувати, що він звертається сам до себе, додаючи при цьому «княже». Однак і Торір Йокуль в «Сазі про ісландців» перед стратою вимовляє вісу, яку закінчує молодецьким самозаспокоєнням: «Дівчат любив ти доволі, / Смерть лише раз на долю» [Стеблин-Каменский 1984, с. 118]. І протопоп Авакум чотирма сторіччями пізніше каже собі: «Любилъ, протопопъ, со славными знатца, люби же и терпѣтъ, горемыка, до конца» [Демкова 1989, с. 366]. Зауважать мені, що князь не став би звертати цей докір сам до себе і що не було б етично з боку Автора вкладати ці слова до вуст людини, яка вмирає від ран і яка загибеллю своєю спокутує провину перед дружиною. Але ж і в думках знаходимо подібні самозвинувачення і теж передсмертні, наприклад, у думі «Три брати самарські»:

Недобре ми, братця, самі починали,
Що всі три охотою в військо виступали...
[Кирдан 1972, с. 91]

Сам же докір князеві Ізяславу є авторським варіантом епічної теми, яка малює похмурий бенкет звірів і птахів на полі бою та названа англійським медієвістом Ф. Меґоуном темою «хижаків бойовища» [Magoun 1955, цит. за: Гринцер 1978, с. 48], а в середині XIX століття лірником Архипом Никоненком – «темним похороном» із поясненням: «Се, бач, тайний: то звір да птиця» [Кулиш 1856, с. 38].

Водночас докір князеві Ізяславу є лише однією з чо-

тирьох реалізацій цієї епічної теми в «Слові...»: перед битвою «орли клеткомъ на кости звери зовуть»; Автор каже, що «Ольгово хороброе гнѣздо» (тобто князі Ольговичі) не було «обидѣ порождено, ни соколу, ни кречету, ни тебѣ, чръный воронъ, поганый половчине!». В останньому пасажі названу тему важко і розпізнати, проте відзначимо, що засвоєння функції крука-трупіода майбутніми переможцями «гнѣзда» покликане було заздалегідь принизити їх у свідомості слухача. У той же час поетичний задум саме такої трансформації епічної теми, можливо, був запозичений з усного джерела. В усякому разі подібну «образу» знаходимо і в думках: джура Федора безрідного просить козаків свого пана «Тіло молодецькеє поховати / Та звіру-птиці на поталу не дати» [Кирдан 1972, с. 87]. Нарешті, за часів Олега Святославича «часто врани граяхуть, трупіа себе дѣляче, а галици свою рѣчь говоряхуть, хотять полетѣти на уедіе» (пор. у билині про Сокольника, де Ілля відвозить його тіло «воронам да на граеньицѣ» [Астахова 1938, с. 485]).

Першу половину відповідної фрази в оповіді про смерть Ізяслава Васильовича («Дружину твою, княже, птиць крилы приодѣ...») вдало пояснив київський зоолог М. Шарлемань: «Коли орлан або гриф побачить труп, він каменем кидається на землю і, спустившись на свою знахідку, немов прикриває її, “приодягає” <...> своїми широко розпростертими крилами» [Шарлемань 1948, с. 116]. Подібні спостереження Автора, що прекрасно знав степ, лягли до основи образу, дуже близького до одного з варіантів тієї ж епічної теми в «Махабхараті», де про загиблих вояків сказано: «Їхнє вбрання – грифи, шакали, круки» (цит. за: [Гринцер 1978, с. 32]). Перед нами, безперечно, типологічне сходження, але, йдучи паралельними шляхами творчої уяви, давньоіндійський і давньоруський поети взяли за

основу ту ж тему, що походить зі спільної скарбниці епосу праіндоєвропейців.

У другій половині фрази («а звѣри кровь полизаша») Автор теж творчо переосмислює словесний матеріал епічної теми, цього разу звертаючись і до книжного джерела. Це, як гадають, руський переклад Хроніки Георгія Амартола. Пророк Ілля каже тут Ахавові, вбивці Навота: «Тако глаголеть Господь: зане убилъ еси и наслѣдилъ землю, идеже пользаша пси кровь Науфѣеву, ту полижутъ пси кровь твою» [Адрианова-Перетц 1968, с. 157]. Георгій Амартол цитував тут Першу книгу царів (21,19).

Смерть князя Ізяслава зображено у вишуканих і книжних образах: він «изрони жемчюжну душу изъ храбра тѣла чресъ злато ожереліе». Проте ці книжні образи розцвічують традиційне народне уявлення про смерть як про розлучення душі з тілом. А що воно втілилося й у почутих колись Автором дружинних піснях про самотню смерть дружинника в поле, про це свідчать реалізації відповідної формули в думках, що успадкували розглянутий давньоруський сюжет. У героя думи «Три брати самарські» «Кулі душу з тілом розлучають» [Кирдан 1972, с. 90], а в запису 1805 року думи про втечу трьох братів з Азова молодший брат, умираючи, просить орлів почекати, поки «буде козацкая душа разнo съ бѣлымъ тѣломъ розлучати» [Кирдан 1972, с. 125]. Виникає враження, що Автор лише підставив до відповідної формули дружинної поезії інші, вишуканіші, забарвлені феодальною розкішшю стилістичні засоби – епітет («жемчюжну душу») та атрибут («чресъ злато ожереліе»). Так само Архип Никоненко, рецитуючи 1855 року думу про втечу трьох братів, використав для оздоблення подібної думової формули заперечний паралелізм:

...не чорна хмара налітала,
Не буйні вітри вінули,
Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалась.

[Кулиш, 1856, с. 39]

Словосполука «изрони <...> душу» теж, мабуть, фольклорного походження; в усякому разі В. Даль навів паремію «до изрону души моей» із значенням 'до віку, до смерті' [Даль 1856, с. 33].

Наступний структурний компонент давньої дружинної пісні відтворений у «Слові...» вельми чітко, ось тільки родичів, про відсутність яких біля вмираючого йдеться, тут персоніфіковано: «Не бысь ту брата Брячислава, ни другаго Всеволода...» У такій же простій, не розгорнутій ще формі та навіть із такою ж синтаксичною побудовою ця формула «відсутність родичів біля смертного одра» відбилася й у думках. Так, у запису 1908 року думи про втечу трьох братів молодший брат каже про свою смерть:

Та не було ту ні людини,
Ні близької сусідини,
Та ні брата, ні сестри,
Ні отця, ні неньки,
Ні вірної дружини.

[Кирдан 1972, с. 200]

Цікаву паралель до персоніфікації у «Слові...» братів умираючого князя подає російська історична пісня про загибель 1659 року воєводи князя С. Пожарського під Конотопом. На місце страти

Выезжали тут два братца, два князя Пожарские,
Собирали бело тело во камочку хрущатую.

[Алексеева 1966, с. 126]

Завершується оповідь про смерть князя Ізяслава Васильковича рядками, що, можливо, зберігають і ритмічну будову дружинного пісенного прототипу: «Унылы голоси,

пониче веселіє, труби трубять городеньскіи». Це жалоба по князю, й одна з деталей її опису знаходить аналогію в думовій формулі «козацького похорону»: козаки на честь товариша «у суремки жалібно вигвалляли» [Кирдан 1972, с. 84].

Узагальнюючи тепер наші спостереження, відзначимо, що отримали достатньо матеріалу для реконструкції дружинної пісні, що відбилася в структурі розглянутого фрагмента «Слова...». При цьому, крім сюжетної схеми з обов'язковими та факультативними компонентами, можна було б відтворити й певні деталі стилістичного оформлення: від епічних формул та інших стилістичних кліше – до пласта «опорної» лексики. Однак ми ставили перед собою завдання насамперед довести існування уснопоетичного прототипу фрагмента про смерть князя Ізяслава Васильковича – і, як видається, виконали його.

Навіщо ж давньоруський поет використав сюжет дружинної пісні про самотню смерть воїна в полі? Тому що «Слово о полку Ігоревім» розповідає про жахливу поразку русичів, а його головний герой, Ігор Святославич, – живий, здоровий, у фіналі Пісні – вільний, йому радіють «страны» і «гради». Однак для слухача (і читача) катарсис неможливий, якщо відсутній трагізм, а оскільки головний герой «Слова...» – на відміну від персонажа опери А. Бородіна – герой не трагедійний, довелося зобразити загибель іншого князя, який, погубивши дружину, був убитий і сам, кров'ю і життям заплативши за невідомі нам провини й прорахунки свої та братів. Сюжет же саме цієї дружинної балади було обрано, оскільки він відзначався особливою сакральною значущістю, високим емоційним зарядом та істотними естетичними потенціями. Адже для людини традиційної культури можливість померти на самоті та не бути похованою одноплемінниками була жахливою в пору язичництва і залишалася такою й після прийняття християнства. Не-

дарма ж і в солдатській пісні середини XIX століття співа-лося: «Не дай, Боже, умирать, когда некому поховать!» [Киреевский 1986, с. 56]. Естетична ж дієвість цього сюжету призвела до того, що в східнослов'янському фольклорі він поклав початок хронотопу «самотня смерть молодця в полі», який продовжив своє життя в літературі (згадаймо хоча б поезію М. Лермонтова «Сон»).

Так, невідомий історикам полоцький князь Ізяслав Василькович, свавільно введений Автором до кола персонажів «Слова...», загинув у його художньому світі замість князя Ігоря Святославича, прийнявши на себе й докір за втрату дружини, який інакше довелось б вислухати головному герою.

в'язки з дружинним фольклором розповіді про втечу головного героя «Слова...» з полону виявляються більш складними й багатобічними, а пошук уснопоетичних прототипів більш утрудненим, ніж при вивченні розглянутого в попередньому розділі епізоду про смерть князя Ізяслава Васильковича. Це й не дивно, адже цього разу Автор творив на основній, магистральній лінії свого сюжету й фактично завершував твір. Зіграла свою роль, думається, також необхідність більш уважної прив'язки епічної сюжетики до реалій справжньої втечі з половецького полону новгород-сіверського князя, відомих (або вони здавалися Автору відомими) першим слухачам Пісні.

Якщо плач Ярославни зовсім не пов'язаний із попереднім викладом (на це свого часу звернув увагу І. Жданов), то між її плачем та розповіддю про втечу князя Ігоря переки-

нуто деякі семантичні «містки». Справді, Ярославна скаржиться, що Сонце мучить спрагою вояків Ігоря – і відразу ж, перенесений до половецького табору, Автор спостерігає, як «Прысну море полунощи, идуть сморци мъглами». Море плеснуло в північному напрямку, назустріч Ярославні, і туди ж понеслися «сморци мъглами» (вихори з дощовими хмарами), саме таким способом «Игореви-князю Богь путь кажетъ изъ земли Половецкой на землю Рускую, къ отню злату столу».

Не варто цю останню фразу розуміти буквально: полонений князь і так знав, у якому напрямку йому тікати. Чернігівський «златъ столъ» Ігор Святославич посів тільки 1198 року, отже, йдеться (як, до речі, й у фрагменті про Буй-Тура Всеволода, який в завзятті бою не пам'ятав, між іншим, «и града Чернигова отня злата стола») тільки про добуту князем-батьком «честь», що на неї має рівнятися князь-син.

Далі Автор указує час дії: «Погасоша вечеру зари». Дуже близьку паралель (проте в складі зруйнованого «негативного порівняння») знаходимо в російській історичній пісні XVII століття про похід під Азов: «Не вечерняя заря потухать стала...» [Алексеева 1966, с. 126]. А в «Слові...» далі змальовуються обставини, в яких відбувається рятівне для головного героя поеми його пророче бачення: «Игорь спить, Игорьь бдить, Игорьь мыслию поля мѣрить отъ великого Дону до малаго Донца». Використану автором «Слова...» мовну конструкцію О. Потебня пояснив таким чином: «З'єднання при одному підметі присудків із протилежним значенням вказує на малий ступінь дії: ой спав – не спав, прокинувся» [Потебня 1914, с. 144]. Це пояснення В. Перетц вважав «за зайве й штучне». Був він проти й додавання «не» до «спить»: «Ефекта досягається саме через те, що відзначено моменти» [Перетц 1926, с. 312]. Тепер, крім

інших українських варіантів процитованої О. Потебнею балади про віщий сон королевича (див.: [Балади 1988, с. 372]), можна навести й приклад використання цього прийому у варіанті його російської версії:

Під шатриком королевич сам лёг почивать.

Он спит, не спит, королюшка, больше так лежит...

[Киреевский 1977, № 226, с. 176]

Перед нами, звичайно ж, поетичний прийом, неточно названий його останнім дослідником «прийомом взаємовиключної пари» і зовсім вже невдало зарахований до «позалогічного начала у фольклорній поетиці» [Венедиктов 1974, с. 230]. Насправді ж прийом генетично пов'язаний якраз із логікою, тільки з особливою, примітивною, і являє собою яскравий зразок описаної К. Леві-Стросом рефлексії «бриколажу», найпростішою моделлю якої є «уявлення про несподівані рухи: відскакування м'яча, коня, що сходять із прямої лінії, щоб обійти перешкоду» [Леві-Стросс 1994, с. 126]. На думку Г. Венедиктова, названий прийом використовується, «коли явище важко виразити... <...> Цей прийом, мабуть, помирає, він часто вимагає пояснення» [Венедиктов 1974, с. 230]. Як бачимо, прийом «вимагає пояснень» уже в ремінісценції з пісенного фольклору XII століття. Та невже він уже тоді «помирав»? А якщо взяти до уваги, що потрібна структура наявна в усіх відомих нам утіленнях цього прийому в східнослов'янському фольклорі, доводиться визнати її споконвічною та подумати про більш відповідну суті прийому назву – може бути, «стилістичний бриколаж»?

Повертаючись до втілення цього прийому в «Слові...», відзначимо, що, оскільки в отриманому рішенні (герой «мыслию поля мѣрить») мається на увазі думка не проста, а пророча, нав'язана божеством, природним стає висновком, що у фрагменті йдеться про стан візійнера або, у

вітчизняній термінології, провидця. А його політ думки вельми нагадує той психічний стан «вѣщего» Бояна («летая умомъ подѣ облакы»), в якому його зображено на початку поеми.

Сам вчинок князя Ігоря використовує популярний згодом в українському фольклорі хронотоп втечі [Росовецький 2008, с. 524] і супроводжується чи не землетрусом: «Кликну, стукну земля, вѣшумѣ трава, вежи ся половецкіи подвизашася». У літературі про «Слово...» були спроби реалістичного тлумачення цих явищ. Оскільки ж уважна до технічних деталей втечі князя Ігоря розповідь Іпатіївського літопису мовчить про цей землетрус (як і про те, що втікач перекидався на «горносталя», «бѣлого гоголя» і «босого влька»), доводиться визнати, що й природні явища, які супроводжують процес втечі в поемі, – такий же поетичний феномен. А конкретно йдеться про епічну тему «землетрус як ознака значущості змальованої події». У білині «Волх Всеславъевич» такою подією виступає народження богатиря, тому й «подрожала сыра земля / Стреслося славно царство Индейское, / А и синее моря сколыбалося...» [Кирша 1977, с. 32] (відзначимо троїсту, як і в «Слові...», структуру), в історичних піснях XVIII століття – відправка яйцького козака в Кримський похід [Киреевский 1977, № 226, с. 176] або початок повстання Ємельяна Пугачова:

Круты горы закачались,
Сыра земля затряслась.

[Киреевский 1977, № 109, с. 121]

Про дивовижну життєстійкість цієї архаїчної епічної теми свідчить її відтворення в українській історичній пісні XIX століття, де землетрус супроводжує, як і в «Слові...», втечу, але панщини після скасування кріпаччини:

Як тікала панцинонька,
Аж гори тряслися...
А за нею два ляшечки –
Оба з паличками.

[Таланчук 1993, с. 210]

Переходимо тепер до найбільш загадкових рядків опису Ігоревої втечі: «А Игорьь-князь поскочи горностаемъ къ тростию и бѣлымъ гоголемъ на воду. Вѣвержеся на бѣръзь комонь и скочи съ него босымъ влъкомъ». Відзначимо на-самперед, що Ігореві перевтілення відбуваються тоді, коли князь змушений пересуватися пішки, не на коні: коли йому довелося, ховаючись від охорони, дістатися до річки та переправитися через неї, а також після того, як вони з Овлуром загнали («претръгоста») приведених половцем коней. Відомо, що в ті часи пересування князя виключно верхи було не тільки етикетним моментом, а й реалією повсякденного життя. Звідси чарівні перетворення князя Ігоря покликані були естетично реабілітувати його багатоденний піший перехід – піший і тим самим не притаманний князеві, а можливо, що й ганебний для нього. Звідки було взято для цього барви?

Свого часу Н. Демкова зробила дотепну спробу «виявлення міфологічної основи» зображення втечі головного героя в «Слові...». Такою основою, на думку дослідниці, була «богатирська казка», а саму втечу змальовано «в системі зображення чарівної казки як повернення з царства мертвих» [Демкова 1980, с. 102]. Відразу ж виникає суперечність. «Богатирська казка», ця, за гіпотезою В. Жирмунського, попередниця епосу в тюркських народів [Жирмунський 1974, с. 249–256], на слов'янському ґрунті невідома, однак Н. Демкова для зіставлення зі «Словом...» звернулася не до цього гіпотетичного жанру, а до інваріантної сюжетної схеми чарівної казки та міркувань про обрядову й

міфологічну генезу її деяких деталей, викладених у працях В. Проппа.

Аргументуючи свою здогадку, Н. Демкова була змушена доводити, що «коли втечу з полону уподібнено виходу героя казки (міфу) зі смерті, то й сам полон Ігоря, мабуть, має трактуватися як смерть». Тут і почалися натяжки: такі атрибути оповідання, як кінь, річка Донець, «сїдло кощїєво» (тобто тюркського конюха або кочівника взагалі), інтерпретуються як атрибути смерті, а плач Ярославни розглядається як «властиве давнім обрядам (похорону? – С. Р.) викликання зі смерті».

Гіпотетичну появу в оповіданні про втечу Ігоря деталей сюжетики чарівної казки дослідниця пояснила тією обставиною, що «його полон і, головне, втеча з полону (реальні обставини долі Ігоря) не вкладалися в межі героїчної пісні. Використання ж мотивів чарівної – “богатирської” казки давало змогу описати реальні події, не знижуючи рівня ідеалізації головного героя: автор “переключає” сприймання читача з однієї традиції зображення на іншу» [Демкова 1980, с. 105].

Свіжа й оригінальна, концепція Н. Демкової не може все ж таки не викликати заперечень. З одного боку, не доведено, що зображення реального князя-сучасника в барвах чарівної казки відповідало смакам та уявленням слухачів Автора. З іншого, не можна погодитися з твердженням, що «полон і, головне, втечу з полону» головного героя неможливо описати у формах епічної пісні. Насправді в билинному епосі Ілля потрапляє в полон до Калина-царя, а в українських думах є цілий цикл сюжетів про втечу з полону, і увагу до цієї колізії можна розглядати як одну з національних прикмет українського епосу.

Надалі ми покажемо, що основним уснопоетичним прототипом фінальної частини «Слова...» була не чарівна каз-

ка, а дружинна пісня про втечу зі степового полону, при цьому Автору були відомі принаймні дві версії такої пісні – із щасливою та сумною розв'язками.

Як перший сюжетний сегмент реконструкції такої пісні можна було б уявити собі опис самої втечі з-під варти, який супроводжувався магічними перевтіленнями головного героя. Можна було б – якби не той знаменний факт, що більшість пізніх трансформацій названої пісні в російському й українському фольклорі починаються відразу з картини степу, яким рухається утікач.

Справа в тому, що, судячи з билин «Волх Всеславьевич» і «Вольга і Микула», названі перевтілення виступали в давньоруському епосі як княжа прерогатива, поетично відображаючи один із компонентів архаїчної науки волхвування, якою володіли найдавніші слов'янські князі – і ватажки дружини, і волхви одночасно. Ось «мудрості», яким навчився Вольга:

Щукой-рыбою ходить Вольге во синих морях,
Птицей-соколом летать Вольги под облаки,
Волком и рыскасть во чистых полях.

[Гильфердинг 1950, № 73, с. 4]

Подібними «мудростями» володіє і Волх Всеславьевич. Воюючи з індійським царем, він обертається «горноста-лем», «вовком», «ясным соколом», причому використовує це своє магічне вміння і під час втечі з ворожого табору після розвідки. І в самому «Слові...» Всеслав Полоцький із його «вѣщею душею» (на думку Р. Якобсона, саме він був історичним прототипом билинного Волха Всеславича) скаче то «лютымъ звѣремъ», то «влькомъ». В історичній пісні XVIII століття про взяття російськими військами Берліна прусський король біжить від переможця свого, графа Краснощокова:

Под столом-то сидел прусской король – серым котиком,
На окне-то сидел – сизым голубем,
Через армию перелетал – ясным соколом...

[Алексеева 1971, № 309, с. 180]

Відзначимо, що й у пізніших прозових версіях оповіді про магічну втечу персонажі чітко розподілені за двома верствами. В одній – царі Соломон і цар Індійський (в апокрифах XVII століття), в іншій – чаклуни із «низів» суспільства (казкові сюжети «Хитра наука» [Андреев 1929, № 325], «Скорий гонець» [Андреев 1929, № 665], «Вихованець дідька» [Андреев 1929, № 667]).

Проти нашого розуміння станового характеру перетвілень князя Ігоря свідчить, на перший погляд, перетворення поруч із ним і Овлура на вовка. Однак це половець (згідно з відомостями В. Татищева – син половця і слов'янки), а в половців вовк був одним із головних тотемів. Крім того, перетворення (обережніше – метафоричні перетвілення) князя й степовика відбуваються в поемі на різних, ніби соціально ієрархізованих рівнях: «Коли Игорь соколомъ полетѣ, тогда Влуръ вльком потече, труся собою студеную росу...» Знаменно, що в поемі навіть неприємні наслідки подолання пішки високої лугової трави стосувалися тільки Овлура... Князя ж «студена роса» не промочила, адже він тоді «полетѣ соколомъ подъ мглами, избивая гуси и лебеди завтраку и обѣду, и ужинѣ». Сучасного читача може здивувати прозаїчність і «непоептичність» мети побиття князем-соколом лебедів. Однак із билини «Волх Всеславьевич» дізнаємося, що й цей князь звертався до магічних перетвілень, забезпечуючи свою дружину провіантом для походу в Індійське царство:

Он обвернется ясным соколом,
Полетел он далече на сине море,
А бьет он гусей, белых лебедей <...>
А поил-кормил дружинушку хораброю...

[Кирша 1977, с. 34]

Отже, Автор використав старовинну епічну тему дружинної пісні, що поетично втілила архаїчну ознаку язичницьких уявлень про функції ідеального князя-вохва; при цьому у своїй звичайній манері він піддав її індивідуальній трансформації.

Характерно, що архаїчна тема княжих перевтілень не збереглася в українській народній поезії – і саме тому, що зображені в ній гетьмани та козацькі отамани належать до іншої історичної епохи, – проте дала деякі відгомони в усній прозовій традиції. Так, у переказах, записаних у ХІХ столітті, отаман Іван Сірко, полковник Семен Палій і гетьман Павло Полуботок є чаклунами (Полуботок ще і чудотворцем), а Сірко, щоб провести розвідку в татарському війську, зовсім як Волх Всеславьевич, магічно перевтілюється: «Він тоді скочив з коня, дав його другому козакові а сам – кувирдь та й зробився хортом і побіг до татар» [Іонидь 1985, с. 194]. У думках магічні перевтілення збереглися тільки на периферії героїчної традиції, у думі «Сестра і брат», де сестра пропонує братові таким способом подолати відстань між ними:

Через темний ліс ясним соколом лети,
Через бистрії води білим лебедем пливи,
Через степи далекії перепелочком біжи...

[Кирдан 1975, с. 327]

А розповідь «Слова...» про втечу Ігоря дещо несподівано продовжено зверненням річки Донець (було згадано, що герой «потече къ лугу Донца») до князя: «Донець рече: “Княже Игорю! Не мало ти величія, а Кончаку нелюбія, а Руской земли веселія”». Річка, як бачимо, переконана, що втеча вдалася і погоня не наздожене втікачів. Ігор ввічливо відповідає: «О Донче! Не мало ти величія, лелѣявшу князя на влънахъ, стлавшу ему зелѣну траву на своихъ сребреныхъ брезѣхъ, одѣвавшу его теплыми мъглами подъ сѣнію

зелену древу, стрежаше его гоголемъ на водѣ, чайцами на струяхъ, чернядьми на ветрѣхъ». Н. Мещерський і А. Бурікін помилялися, коли зауважували, що «діалог людини та річки має непрямі аналогії лише у казці» [Мещерский 1985, с. 479]. Давно доведено, що Автор використовує досвід народної поезії (тільки В. Перетц у коментарі до свого фундаментального видання «Слова...» 1926 року навів дев'ять уснопоетичних «розмов з річкою»), однак безсумнівним є, що фантазія поета вельми серйозно трансформувала вихідний фольклорний матеріал. Передусім зазначимо, що в результаті такого оброблення діалог у «Слові...» починає річка, а не людина, як у всіх відомих нам фольклорних паралелях, адже починає аудієнцію за етикетом вища сила.

Що ж стосується змісту звернення князя до Дінця, то до нього знайдено аналогію в архаїчній версії билини про Садка в «Збірнику Кирші Данилова», де «Садко-молодець», опустивши у Волхов кусень хліба з сіллю (звичай годування річки, відомий, між іншим, у гуцулів), дякує їй:

«А спасиба тебе, матушка Волга-река!

А гулял я по тебе двенадцать лет,

Никакой я прытки-скорби не выдавал над собой...»

[Кирша 1977, с. 34]

Однак утечі тут немає. Щодо цього ближчий до «Слова...» варіант думи про Самійла Кішку, де запорожці, які втекли з турецького полону,

К Дніпру-Славуті низенько уклоняли:

«Хвалим тя, господи, і благодарим..!»

[Кирдан 1972, с. 147]

Ця деталь надлишкова, тому що раніше про жодну допомогу Дніпра (в «Слові...» названому «Слаутичем») козакам не йшлося. Близькість до «Слова...» здається тут ще більш красномовною, тому що взагалі, попри велику

кількість сюжетів про втечу з полону в українському епосі, у думках немає діалогів втікача з річкою. Пояснюється їхня відсутність просто. Якщо пісні терських, яїцьких, донських козаків про втечу з полону відтворюють давньоруську ситуацію, коли кордон із володіннями тюркських кочівників проходить по річці (у піснях це Дар'я, Яїк, епічний Дунай і «Бузинь-річка»), а методи війни з ними ті ж, що й за часів «Слова...», то в Україні під час формування жанру дум геополітична ситуація була принципово іншою. Українець, який зважився на втечу з кримського полону, змушений був перетнути степову пустелю, а якщо бранці тікали з Туреччини, їм доводилося перепливати Чорне море, контрольоване турецьким флотом. Отже, це дорогого коштує, якщо навіть за цих умов у думі про Самійла Кішку було відтворено давнє вдячне звернення до річки з дружинної пісні. Однак і в думі «Розмова Дніпра з Дунаєм», крім турботи Дніпра про «своїх козаків», знаходимо такий коментар співця:

Которие козаки чистымъ полемъ гуляли,
Рѣчки низовыя, помощницы днѣпровыя, добре знали.
[Кирдан 1972, с. 258]

Тут втілилося те саме зворушливе відчуття єднання воїна і рідної річки, те саме поетичне та патріотичне переосмислення найдавнішого язичницького обожнювання річки, що й у «Слові...», де творчо трансформовано діалог втікача з річкою, який у почутій Автором дружинній пісні забезпечував його щасливе повернення додому.

Структуру відповідного фрагмента цієї пісні можна уявити собі таким чином: (1) прибуття втікача до річки; (2) шанобливе звертання його до неї; (3) відповідь річки з обіцянкою допомоги; (4) виконання обіцянки річки (порятунок від погоні). Ці компоненти наявні в записах ХІХ століття пісень про втечу з полону, далеких «родичів» дружинної

пісні, яка реконструюється. Щоправда, діалог саме з річкою доводиться відтворювати на матеріалі пісень, що мають відкритий фінал. Наприклад, як в унікальній терській козачій пісні XVIII століття про втечу з полону «князя Лещинського» (польського короля Станіслава Лещинського):

На ту пору переправщиків не случилось:

«Ты позволь, Дунай-батюшка, переправиться!»

Попроша Дунай, князь Лещинский в реку бросился.

[Алексеева 1971, с. 167]

У козачій пісні про втечу двох «невольничков» вони намагаються сховатися від погоні в яру. Річку тут замінює очерет:

Увидали два невольничка густой камыш,

Они просили камыш-траву помочь себе:

«Прими ты нас, камыш, гостьми себе...».

Вранці очерет попереджає втікачів про «черкаську злу погоню», і вони врятовуються [Новикова 1957, № 69, с. 95–96].

А в «Слові...» Ігореву урочисту похвалу Донцеві Автор несподівано продовжує, вже від себе, різким засудженням іншої річки – Стугни, яка погубила іншого князя, Ростислава Всеволодовича: «Не тако ли, рече, рѣка Стugna: худу струю имѣя, пожрѣши чужи ручьи и стругы, рострена к усту, уношу князю Ростиславу затвори днѣ при темнѣ березѣ. Плачется мати Ростиславля по уноши князи Ростиславѣ. Уныша цвѣты жалобою, и древо с тугою к земли прѣклонило».

Для прояснення «темних місць» фрагмента, по-перше, відкидаємо розуміння слова «стругы» в перекладі Першодруку як кораблів, потоплених Стугною, бо ця річка надто мала для такого злочину, та й сам він не мав би стосунку до подальшого викладу, і приймаємо значення ‘великі струмені, потоки’ (М. Максимович, С. Котков, В. Козирев

та ін.). По-друге, підтримуємо кон'єктуру Н. Тихонравова, який замість «ростре на кусту» прочитав «рострена к усту» з перекладом 'розширена в усті, лимані' [Тихонравов 1866, с. 67]. У можливості в останньому слові основи на твердий приголосний мене переконують вірші з «Петріди» А. Кантеміра: «Течет меж градом река быстрыми струями, / В пространно тричисленными впадая устами / Море...». Нагадаємо, що молдаванин А. Кантемір дитинство провів в Україні, і українізми в його творах трапляються. Далі, відповідно до старої наукової традиції «Днѣпри» Першодруку читаємо як «днѣ при»: обставини загибелі Ростислава були такі, що труп його не могло бути знесено течією в Дніпро. ПВЛ з достатньою чіткістю вказує, що Ростислав разом із братом Володимиром (згодом прозваним Мономахом) втекли з бойовища, а кажучи сучасною мовою, з лінії безпосереднього зіткнення з противником: «И налегоша на Володимера, и бысть брань люта; и побѣже и Володимеръ с Ростиславомъ, и вои его. И прибѣгоша к рѣцѣ Стугне» [Яременко 1990, с. 334]. Не може бути сумніву, що у втікачів не було часу, щоб зняти із себе броні. І в цій ситуації вміння плавати, яким Ростислав хвалиться в епізоді «Києво-Печерського патерика», не допомогло юному князеві, і можна здогадатися, що Володимир не зміг врятувати брата і сам ледь не загинув («и хотѣ подхватити брата своего, и мало не втону») саме тому, що й на ньому були важкі броня, шолом і зброя.

Повертаючись до тексту «Слова...», відзначимо, що напрям асоціацій поета зрозумілий: Ігор переправився через Донець, а Ростислав, тікаючи, як і він, від половців, тільки не з полону, а з поля битви, потонув у Стугні. Слово «рече» за логікою оповіді як на її суб'єкта вказує на князя Ігоря, і дехто так ситуацію й трактує, але, на мою думку, тоді виходить, що Автор приписав йому надто барвистий

текст. З іншого боку, це «рече» на початку фрагмента могло сигналізувати, що Автор використовує чужий текст, який відклався колись у його творчій пам'яті. Чи була це процитована нами вище розповідь ПВЛ під 1093 роком про загибель князя Ростислава? Тут теж, як і в «Слові...», сказано, що «плакася по немь мати его», а печалі природи в «Слові...» відповідає плач киян: «и вси людье плакаша по немь повелику». Автор двічі називає князя Ростислава «уношею», а в ПВЛ його оплакують «уности его ради» [Яременко 1990, с. 334].

Однак слово «рече» могло вказувати й на усне джерело інформації про загибель князя Ростислава. Якщо це була дружинна пісня, то обставини смерті героя могли викликати використання вже в ній сюжетики пісні про нещасливу втечу, збережену в російському фольклорі солдатськими та козацькими піснями на ту ж тематику [Новикова 1957, № 70, с. 96–97; № 72, с. 98; Кириевский 1977, № 239, с. 181–182 та ін.], а в українському – тими версіями думи про втечу трьох братів з Азова, де гинуть всі втікачі [Кирдан 1972, с. 155–157, 157–162, 167–170, 170–172 та ін.]. Цілком можливо, що Авторіві довелося почути й усний переказ про цю подію столітньої давності, подібний записаному 1985 року в селі Велика Салтановка на річці Стугні, в сорока кілометрах від місця загибелі князя Ростислава Всеволодовича. Це типовий топонімічний переказ, що спочатку пояснює назви сіл Велика та Мала Салтановки, а потім і назву річки: «В долині тікла річка. Підходу до річки не було, була страшна багнюка, трясовина. Трапилося якесь горе: чи хтось вбив сина Салтана, чи він утонув (стара вже, не помню), но жінка його кожний вечір приходила до води і плакала. Від стону жінки та від того, що вона (річка. – С. Р.) така лиха, вона стогнала. От тому і зветься вона Стугна». Традиційність цього сюжету доводить ще один сучасний

запис, де йдеться про іншу річку, Молдь на Путивльщині: «Тут була река Молдь. І жила в церкві на горі, на островку, княгиня. Тепер етой церкві нема тут. У неї була дочка. Коли вона виросла, то вона втопилася в реке. І княгиня прокляла реку: “Щоб ти була проклята, щоб тебе ілом затянуло, що дочка потонула в тебе!”. І река стала сохнуть і засохла вконець. А тепер тамо болото і заросло кустарниками» (записали С. Карпенко, І. Авдеєва і А. Лук'яненко від Н. Метченко, 1931 року народж., 4 кл. освіти, в селі Юр'єве влітку 1988 року).

Чи є і в «Слові...» підстави для докору Стугні? У чому вона тут звинувачується? По-перше, в тому, що має «худу струю». Поганий струмись, тому що в ній утопився князь Ростислав. По-друге, вона поглинула «чужі струмені і потоки, була розширена в усті». Відомо, що князь потонув наприкінці травня, і Стугна, за свідченням літописця, «тогда наводнилася велми». Тож у чому тоді вона винна? А справа в тому, що в «Слові...» стверджується, що Стугна мала злу сутність, була жадібною та жорстокою.

Стугна персоніфікується в «Слові...» так само, як і Дніпро, Донець, Дон. Між людьми та річками тут складаються особливі, поетичні стосунки, світоглядною базою яких було, безсумнівно, язичницьке обожнювання річок; річка при цьому сприймалася як божество амбівалентне, від неї можна було очікувати і добра, і зла. В умовах, коли в «Слові...» людина і річка постійно опиняються в далеких від тверезої реальності сакральних і поетичних стосунках, видаються зайвими спроби пояснити фрагмент про Стугну особливостями гідроніміки цього реального притоку Дніпра, як це робить Л. Махновець [Махновець 1989, с. 85, 89–91]. Автору треба було відтінити доброзичливе ставлення Дінця до князя Ігоря «худим» єством Стугни, і він звернувся для цього до усної традиції.

Так, перша половина характеристики Стугни («пожрѣши чужи ручьи и стругы») досить схожа на билинну характеристику Волги, яка загрожує життю богатиря Добрині Никитича:

Много Волга-река в себя побрала,
Да поболе того ручьев ведь пожрала...

[Виноградова 1973, с. 121]

А подальша словосполука «рострена ко усту» втілює популярне й у пізнішому східнослов'янському фольклорі уявлення про особливу небезпеку для людини саме гирла річки. В. Даль зафіксував повір'я: «Где черт не был, а на устье реки поспел» [Даль 1956, т. 4, с. 514]. Це ж уявлення сформувало в думках епічну формулу, яку знаходимо, між іншим, у думі «Розмова Дніпра з Дунаєм»: «Чи твоє дунайское гирло моихъ козаковъ пожерло?» [Грушевська 1927, с. 87]; варіанти цієї формули – у думках про Олексія Поповича та «Буря на Чорному морі». Складається враження, що «Слово...» відображає тут давню епічну формулу, обидві частини якої нарізно збереглися в епічній формулі думи та в унікальній образній картині билини.

Наші спостереження дають змогу з більшою впевненістю припустити відбиття в цій частині «Слова...» дружинної пісні про загибель «хоробрів» у річці, вже в усній традиції прикріпленої до імені князя Ростислава Всеволодовича. У зв'язку з цим варто згадати й деталі вже наведеної монастирської легенди про вбивство цим князем преподобного Григорія Печерського. У цій легенді, зафіксованій у «Києво-Печерському патерику», є епічний мотив «похвальби»: молодий князь хвалиться, що добре вміє плавати: «Мнѣ ли поведаеши съмерть от воды, умѣющу бродити посрѣди ея?» [Абрамович 1991, с. 137]. Цей мотив є й у варіантах російської пісні про доброго молодця й річку Смородину.

Наступна ж фраза фрагмента «Слова...» про князя Ростислава («Плачется мати Ростиславля по уноши князи Ростилавѣ») може бути співвіднесена із загальноєвропейською епічною темою «оплакування героя матір'ю», яка досить несподівано реалізується на початку української історичної пісні про козацький похід на Варну:

Кляла цариця, вельможная пані,
Чорное море, проклинала:
«Бодай море не проквітало,
Що мого сина в себе взяло!»

[Таланчук 1993, № 52, с. 138]

Про глибоку давнину цієї епічної теми свідчить, зокрема, її поява у варіантах російської пісні про молодця та річку Смородину.

Наступна фраза фрагмента – варіант подібної картини, що вже супроводжувала в поемі розповідь про загибель Ігорового війська: «Уныша цвѣты жалобою, и древо с тугою к земли прѣклонило». Припускали, що Автор використав тут зачин голосіння матері Ростислава, проте в «Слові...», звичайно ж, можлива була ремінісценція не реального голосіння матері Ростислава (воно прозвучало майже століттям раніше Пісні!), а його версії в дружинній пісні. Фраза ж «Слова...», згідно зі спостереженнями М. Плісецького [Плисецкий 1963, с. 295], знаходить яскраву аналогію в думі «Розмова Дніпра з Дунаєм», де Дунай говорить:

Всѣ мои квити луговые и низовые понидили,
Что твоихъ козаковъ у себя не видѣли.

Друга частина цієї «стилістичної симетрії» виникла, як вважають, уже під впливом християнської легенди, у якій дерева кланяються Богоматері й Христу-немовляті.

Завершивши на цій сумній ноті поетичний відступ про загибель князя Ростислава, Автор повертається до

розповіді про вдалу втечу з полону свого головного героя. З'являється погоня, «Гзакъ съ Кончакомъ». Погоня фігурує в уже згаданих російських козацьких піснях про втечу зі степового полону, при цьому іноді ватажки переслідувачів названі по іменах, а також у пісні про втечу «князя Лещинського» («погоня во 5000 жандар») і в тих версіях думи про втечу трьох братів з Азова, які закінчуються загибеллю або полоном двох старших братів. Відзначимо й стилістичну паралель. У «Слові...» повідомлення про погоню являє собою «заперечний паралелізм», при цьому його перша, «природна», частина покликана передати незвичайне для слов'янського вуха звучання швидкого тюркського говору: «А не сорокы втроскоташа – на слѣду Игоревѣ ѣздить Гзакъ съ Кончакомъ». В одному з варіантів думи про втечу трьох братів знаходимо ту ж конструкцію, де перший вірш теж ніби відтворює вигуки яничарів-переслідувачів:

То вже не сизі орли заклекотали,
А то ж турки-яничари бідних двох козаків
та коло могили хапали,
Постріляли їх і порубали.

Останній вірш перегукується із загрозою Гзи: «соколича рострѣляевѣ своїми злаченими стрѣлами». Такий же епітет для стріл зустрічаємо в билинній формулі «княже полювання» [Ухов 1970, с. 137, 165–166].

Пропустивши афоризм Бояна (і Ходини?), що є, безсумнівно, авторським елементом оповіді, відзначимо знаменну близькість семантичної структури заключної напівслави Ігореві, напівреляції про його тріумфальне повернення на Руську землю та епічної формули українських «невільничих» дум, якою завершується молитва бранців із проханням Богу повернути їх на Україну:

На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
На святоруський берег,
В городи християнські!

[Кирдан 1972, с. 113]

Зіставлення названого фрагмента «Слова...» та процитованого найбільш повного варіанта епічної формули дум дає змогу реконструювати структурно-логічну схему відповідної епічної теми в тій дружинній пісні про вдалу втечу зі степового полону, що стала, як вважаємо, основним уснопоетичним прототипом розповіді про втечу князя Ігоря:

«Слово о полку Ігоревім»

Епічна формула дум

1. Батьківщина – сонячне світло:

«Солнце свѣтитя на небесѣ»

«На ясні зорі»

2. Батьківщина – доброзичлива людині водна стихія:

«Дѣвиці поють на Дунаи»

«На тихі води»

3. Батьківщина – «свій» берег світового океану:

«вьются голоси чрезь море до Києва»

«На святоруський берег»

4. Батьківщина - країна радості, щастя

«Страны ради, гради весели»

«У край веселий»

5. Батьківщина – країна вітчизняної, християнської релігії:

«Игорь ѣдетъ по Боричеву къ

«В городи християнські»

святѣй Богородици Пирогощей»

Зрозуміло, Автор у своїй звичайній манері трансформував цю епічну тему, і найпомітніше його індивідуальне привнесення в останньому компоненті – це повідомлення про поїздку Ігоря Святославича в Києві до «Богородици Пирогощей». Однак ця фраза пов'язана вже з іншим усним джерелом розповіді про втечу Ігоря, яке ми розглянемо в наступному розділі.

Розділ 10.

Ірїстїянська легенда як усне джерело

горь їдетъ по Боричеву къ святїй Богородици Пирогощей...». Можна вважати остаточно з'ясованим, що в цьому фрагменті «Слова...» їдеться про поїздку князя Ігоря Святославича з київської Гори, де стояли палаци великого князя київського, Боричевим (тепер, судячи з усього, він має назву Андрїївського) узвозом у напрямку церкви Пирогощі на Подолї, яка згодом називалася Успенською, двїчі перебудовувалася й була по-варварськи знесена 1935 року та довільно відбудована 1998-го. Однак залишається нез'ясованим, що саме спонукало Автора обрати для своєї миттєвої замальовки, нїби словесного аналогу стоп-кадру, саме цей маршрут князя Ігоря. Б. Рїбаков вважав, що князь тут виїжджає з Києва, повертаючись до Новгород-Сїверсько-

го [Рыбаков 1971, с. 276]. Л. Махновець із цього приводу справедливо, як нам здається, зауважив, що в тексті саме про від'їзд із Києва нічого й не сказано, про «одне тільки – поїздку з пункту А [...] до пункту Б...» [Махновець 1989, с. 177]. Дивує, що Б. Гаспаров переконаний, що Ігор «прямує до храму Боричевим узвозом, тобто наверх до центральної частини міста від Дніпра» [Гаспаров 1984, с. 201]. Мабуть, культурологові не вистачало знань з топонімії Києва.

На думку Д. Лихачова, прямуючи до Пирогощі, князь Ігор виконує свою обітницю, дану Богородиці перед втечею. Проте у повісті про Ігорів похід, вміщеній в Іпатіївському літописі, розповідається, що князь перед тим, як покинути вежу, «вставъ, ужасень и трепетенъ, и поклонися образу Божию и кресту честному, глаголя: “Господи сердцевидче! Аще спасеши мя, Владыко, Ты недостойнаго!” И возмя на ся крест и икону, и подоима стѣну, и лѣзе вон...» [Франчук 1988, с. 88]. Слід погодитися з Д. Лихачовим, що молитва Ігоря «літописцем обірвана: фраза залишилася незавершеною. Можна лише здогадуватись, що вона завершувалася обіцянкою Ігоря виконати якусь духовно-моральну справу» [Лихачев 1978, с. 214]. Ось тільки чому князь у «Слові...» їде до храму Богородиці? Пояснення Д. Лихачова («Богоматір як захисниця держави, країни, міста від ворогів добре відома в богослужбових і молитовних текстах») якраз і не пояснює, чому Ігор не направляється до якого-небудь храму Спаса: адже, якщо вірити літописцю, він перед втечею молився саме «образу Божию», у молитві звертався до Ісуса Христа і взяв Спасову ікону із собою.

Однак, незрозуміла в цій площині, зазначена фраза «Слова...» виявляється вельми інформативною при вивченні фольклоризму пам'ятки. І справді, ця фраза, для якої не знайшлося місця в реконструкції давньої дружинної пісні про втечу «хоробрів» зі степового полону, має безсумнівну аналогію в постійному мотиві давньоруської християнської легенди на близький сюжет.

Хоча відомі нам літературні фіксації вітчизняних варіантів цієї легенди й не давніші за XVII століття, її вихідний релігійний і художній зразок, розповідь «Діянъ апостолів» про чудове звільнення з в'язниці апостола Петра (12; 6-19), в церковнослов'янському перекладі був відомий книжникам Київської Русі. Найбільшою глибиною історичного приурочення відзначалася усна (?) легенда про чудесне спасіння з половецького полону боярина Шимона Африкановича. Переказав її у своїй збірці богородичних легенд «Небо новое» (Львів, 1665) український письменник Іоанникій Галятовський, у той час ректор Києво-Могилянської колегії та ігумен Братського монастиря. Це «Чудо третее» в розділі «Чуда пресвятои Богородици Печерскои». Після поразки, завданої половцями руським військам на річці Альті (1068), боярин Шимон «быль раненый и межи инъшыми вязнями лежалъ звязаный, который, глядячи на небо, обачиль на повѣтру церковъ такую, якую видѣлъ на морѣ (видіння Шимона, про яке розповідається в попередньому підрозділі «Чудо второе». – С. Р.), и почаль мовити: “Господи, избави мя от горкія сея смерти молитвами Пречистыя Твоея Матере и преподобныхъ отецъ Антонія и Феодосія Печерськихъ”. Гды тоє мовиль, заразъ моцью Бозскою невидимо зъ посріодку тыхъ вязневъ былъ вырваный и от всѣхъ ранъ злѣченый». Після одужання Шимон прийшов до Антонія Печерського, розповів про те, що трапилося, і згодом узяв участь у будівництві Успенського собору – тієї самої церкви, яку в половецькому полоні побачив на небі [Галятовський 1985, с. 318]. Слід зазначити, що в найдавнішій, Касіянівській, редакції «Києво-Печерського патерика» Шимон не потрапляє в полон до половців, а залишається лежати «язвень» на поле бою [Абрамович 1991, с. 1–3].

Залежність тексту Іоанникія від «Києво-Печерського патерика» безсумнівна, однак незрозуміло, чи була відома українському письменникові усна печерська легенда, част-

ково відредагована ним за текстом патерика, або, навпаки, він відредагував текст патерика, використавши деталі усної християнської легенди про втечу з полону, яка не мала стосунку до давньоруського боярина Шимона.

Варіант такої легенди, територіально пов'язаний з Україною, переказано в «Повісті про Віленський хрест» (або «Повісті про Василя Микуліна»); фактично йдеться про агіографічний твір, повість про диво християнської реліквії. Автор повісті, невідомий муромський книжник, був сучасником Іоаннікія Галятовського. Герой цієї легенди, арзамаський син боярський Василій Микулін після розгрому російських військ 28 червня 1658 року під Конотопом опинився в полоні у кримських татар. «И был он у них в Крыму от осени и до Великаго поста и, будучи в плену, безпрестанно со слезами Бога молил и каялся, прощения прося о ослушании своем и о протчем согрешении и, животворящаго креста силу на помощь призывал, чтобы его избавил от поганых татарских рук». Ідеться про конкретний, реальний артефакт – хрест («скован в серебре, позлащен, с камением и жемчугом украшен»), вкрадений Василієм у православній церкві Вільна після взяття міста царським військом. В авторській оповіді про це «согрешение» звучить меморат сина боярського: «вошел, хотя что взяти. И до мене все побрано, толко-де увидел: лежит на помосте церковном сронен» той хрест. А в полоні, помолившись цьому хресту, Василій наважився і, «преступя всякой страх и надежду твердо возложи на силу животворящаго креста и верова, яко по наказании сотворит ему милость, пошел ис Крыму с вечера и шел всю ночь. И к свету увидел в стороне лесок малой чапыжничек и, отбежав, лег в том леску».

Десь після полудня, «часу в пятом дни», утікач побачив, що «по стопе его гонят татарове два человека, и тот лесок пробежали». Пролежав він у тому лісочку до ночі, «и пред вечером татарове назад пробежали, а сами бранят по-сво-

ему: “Ушел-де гаур маскаран Василей”» [Брун 1979, с. 328, 330–331]. Невдахи-переслідувачі лають втікача, називаючи його «невірним» і таким, який одягнув маску («машкарником», як сказали б у Давній Русі), тобто або виродком, у якого не обличчя, а потворна маска, або хитруном, який, натягнувши на обличчя маску, спромігся їх обдурити. Для нас же важливо, що татар-переслідувачів двоє і що вони «по стопе его гонят» подібно до того, як у пам'ятці XII століття «на слѣду Игоревѣ ѣздить Гзакъ съ Кончакомъ». До того ж лайка татар констатує успіх втікача, що збігається за змістом з семантикою початкових фрагментів вишуканих метафоричних фраз Гзи і Кончака («Аже соколь къ гнѣзду летить» та ін.) у двох перших репліках їхнього поетичного діалогу.

Що ж стосується героя повісті XVII століття, то він «в другую ночь пошел на Русь» і, перетерпівши, як і персонажі-втікачі українських дум, «безводдя і безхліб'я» степової пустелі, виходить «в черкаские города», в Україну, а діставшись Мурома, молиться «животворящему кресту» – реліквії, яку ця мужня людина вважала і винуватицею свого нещастя (покарання за її крадіжку), і сакральною цінністю, що вибавила від жахливого кримського полону.

Ще один російський варіант християнської легенди про чудесну втечу навів у власному житті протопіп Аввакум. Це розповідь юродивого Федора, його учня й соратника, про те, як йому вдалося втекти з-під арешту в Рязані, де його «мучил» рязанський архієпископ Іларіон. Аввакум зберігає оповідну форму почутого від соратника мемората, а на те, що передається чужа мова, вказує тільки повторення сигналу, що виконує фатичну функцію, частки «де»: «И я-де уже изнемогъ, в ночи моляся и плача, говорю: “Господи! Аще не избавишь мя, осквернят меня, и погибну! Что тогда мнѣ сотворишь?”. И много, плачуши, говорилъ. А се-де вдругъ, батюшко, желѣза всѣ грянули с меня, и дверь отперлась,

и отворилась сама. Я-де, Богу поклоняясь, да и пошелъ. К воротамъ пришелъ – и ворота отворены!». Важко не побачити тут впливу відповідного епізоду «Діянь апостолів» (див. особливо: 12, 8-10), однак для нас значно більшого інтересу набуває продовження розповіді, з несподіваною щедрістю насичене нібито реальними, життєподібними деталями: «Я-де по большой дороге, к Москвѣ напрямик! Егда-де разсвѣтало, ано погоня на лошедях! Трое человекъ мимо меня пробѣжали – не увидѣли меня. Я-де надѣюся на Христа, бреду-таки впредь. Помале-де онѣ едутъ навстрѣчу ко мнѣ, лають меня: “Ушелъ-де, блядин сынъ! Гдѣ-де ево возмѣшь?”. Да и опять-де проехали, не видали меня» [Демкова 1989, с. 382].

Замість того, щоб, як в інших варіантах легенди, прийти з молитовною подякою до церкви, до ікони або реліквії, юродивий Федір приходить до Авакума. І не дивно: російська церква, на переконання старообрядців, була сплюндрована послідовниками патріарха Никона, ось і заступає місце храму або реліквії єдиновірний духівник. Федір добровільно взяв на себе один із найскладніших у християнстві «надзаконних» подвигів – юродство в Христі, згодом був повішений в Мезені, куди пішов за засланим туди Авакумом. Релігійна напруга його розповіді є високою, однак вона не завадила відтворити паралелі до бесіди Гзи і Кончака в «Слові...», вельми близькі до зазначених нами в «Повісті про Віленський хрест». Отже, не тільки фраза про поїздку князя Ігоря до Пирогощі, а й діалог Гзи і Кончака під час погоні мають аналогію в стійких компонентах християнської легенди про чудесну втечу.

Узагальнити та класифікувати літературні та фольклорні відповідності оповідання «Слова...» про втечу князя Ігоря нам допоможе таблиця:

Сюжетні компоненти	«Слово о полку Игоревім»		Пісня про втечу з полону із щасливим кінцем	Пісня про втечу з полону з трагічним фіналом		Християнська легенда про втечу з полону
	Втеча князя Ігоря	Загибель князя Ростислава		Утоплення	Вбивство переслідувачами	
1	2	3	4	5	6	7
Молитва перед втечею: 1) язичницька 2) християнська	+					+
Чудесні знамення: 1) язичницькі 2) християнські	+					+
Чудесні перетворення втікача	+		+			
Діалог втікача з річкою або її функціональним заступником (землею, очеретом і под.):						
1) "Величання" річки, (землі та ін.);	+		+			
2) Прохання про допомогу;			+	+		
3) Прихильна відповідь річки, (землі та ін.);	+		+			
4) Неприхильна відповідь річки, (землі та ін.);				+		
Переправа через річку: 1) вдала 2) погибельна	+		+		+	
Погоня	+		+	+	+	+
Розмова переслідувачів 1) Констатація вдалої втечі 2) Загроза або лайка	+					+
Чудесне спасіння від погоні	+		+			+
Вбивство втікача переслідувачами					+	
Подяка втікача чудесним силам 1) природи 2) християнської реліквії	+		+			+
Оплакування загиблого матір'ю		+		+		
Туга за загиблим природи		+				
«Слава»	+		+		+	

Аналізуючи цю таблицю та повертаючись до текстів, свідчення яких вона схематизує, відзначимо, по-перше, що розповідь «Слова...» про загибель князя Ростислава насправді містить ще кілька прихованих паралелей до сюжету пісні про трагічну переправу втікача через річку. Ось Автор коментує діалог князя Ігоря і Дінця докором Стугні: «Не тако ли, рече, рѣка Стугна: худу струю имѣя...». Хіба немає тут натяку на те, що річка-лиходійка відмовила в допомозі втікачеві князю Ростиславу, а якщо так – і на те, що він просив її про це? Далі, якщо навіть слухачі (читачі) і не пам'ятали, що Ростислав потонув (у «Слові...» Стугна його «затвори») під час втечі від переможців-половців, то повинні були це зрозуміти із самого протиставлення злої Стугни доброму Донцю. Якщо ж врахувати й ці не маніфестовані прямо в тексті «Слова...» підтекстні сюжетні компоненти, гіпотеза про існування дружинної пісні про загибель князя Ростислава (яка, своєю чергою, використала сюжет дружинного прототипу згаданих вище пісень ХІХ століття) стає більш правдоподібною.

Відзначимо також, що паралелі до своєрідних, таких, що визначають жанрові особливості, ознак християнської легенди про втечу досить чітко вирізняються в сюжетній структурі «Слова...». При цьому вони можуть бути надлишковими (чудесні знамення перед втечею, поїздка до Пирогощі) деталями цієї сюжетної структури, а названа деталь християнської легенди про втечу може виявитися навіть єдиним фольклорним (якщо обережніше, усно-традиційним) сюжетним відповідником до компонента пам'ятки (діалог Гзи і Кончака).

Придивімося до першого випадку. «Прысну море полунощи, идуць сморци мѣглами: Игореву-князю богъ путь кажетъ...». Уже перші видавці, надрукувавши слово «Богъ» з великої літери, дали зрозуміти, що бачать тут християнсь-

кого Бога. Однак, як уже зазначалося, рух на північ смерчу з хмарами й плескіт у цьому ж напрямку поетичного «моря» є символічною відповіддю на звернення Ярославни до Сонця-Хорса. Виходить, християнський Бог язичницькими знаменнями відповідає на язичницьке замовляння або молитву?

Як надмірність можна розглядати й дублювання в поемі подяки втікача за допомогу – і чарівним силам природи, і Богородиці. Однак є тут і тонкощі. Почати з того, що вдячність природі наявна в «Слові...» у формі, ослабленій і деформованій порівняно з її усними аналогами. Адже князь дякує Донцю неявно, тільки вітаючи та величаючи його («О Донче! Не мало ти величія...»), а також метафорично розповівши, як Донець допоміг йому під час втечі. З проханням про допомогу зверталася Ярославна й до Дніпра, а подякував (вельми стримано та з князівською самоповагою) Ігор, та іншій річці – Донцю. В останній суперечності, якщо триматися погляду давньоруського двовіра, який обожнював річки, є, однак, своя логіка: адже так саме в думі «Розмова Дніпра з Дунаєм» про козаків більше, ніж Дніпро, турбуються «рѣчки низовыя, помощницы днѣпровыя». І все ж таки можна було очікувати, що в поемі Ярославна подякує річці сама й звернеться з вдячністю до Дніпра. Можна було б і вгадати, як вона подякувала б, – у такий спосіб, наприклад, як роблять це втікачі-запорожці в думі «Самійло Кішка»:

К Дніпру-Славути низенько уклоняли:

«Хвалим тя, господи, і благодарим!..»

[Кирдан 1972, с. 147]

У всякому разі Ярославна називає Дніпро «господине» – фактично однаково із запорожцями думи («господи»). При цьому епітет Дніпра («Словутицю» в пам'ятці XII століття, «Славута» в щоденнику С. Окозького 1638 року [Околь-

ский 1864, с. 192] і в думках) можна розглядати як відбиття сакрального прославлення, компонента язичницької молитви. Якщо запорожці прямо вихваляють Дніпро («Хвалим тя, господи...»), то Ярославна прославляє його за допомогою гіперболічних образів, функціонально однотипних із тими, до яких звертається сам Автор, вихваляючи князів у своєму продовженні «золотого слова» Святослава.

Названі паралелі дають нам змогу з достатньою серйозністю вказати на ще одну аналогію між «Словом...» і процитованим варіантом думи «Самійло Кішка», аналогію, цього разу досить несподівану. Йдеться про сюжетні лакуни: втікачі-запорожці дякують Дніпрові за порятунок, хоча ні про те, що вони його просили про допомогу, ні про те, як саме він допоміг їм, у думі не згадувалося; у «Слові...» князь Ігор направляє «къ святѣй Богородици Пирогощей», хоча її він про порятунок не благав і про те, що саме її диво допомогло йому втекти, Автор мовчить. Чи не варто зробити звідси висновок, що в тріаді функцій типу Пропівських «моління втікача про чудесну допомогу – допомога – подяка втікача за допомогу», коли вона втілювалася в давньоруській розповіді про втечу зі степового полону, дві перші функції могли й проминатися, бо вважалося, що в реальності відповідні вчинки та явища обов'язкові та загальновідомі? Щодо «Слова...» обережніше було б констатувати взаємозамінність християнських і язичницьких компонентів зазначеної тріади функцій.

Ми виходимо тут на питання про двовірство «Слова...», у науці поки ще не розв'язане. У той час як одні вчені вважають двовір'я безсумнівним явищем світогляду Автора, інші – лише поетичним і умовним, а в книжнику XII століття вбачають благочестивого християнина, який звертається до язичницької міфології на зразок одописця XVIII. Друга позиція видається мені позаісторичною, бо залишки язич-

ництва можна знайти у світогляді таких християнських книжників Київської Русі, як автор «Слова про закон і благодать» або Володимир Мономах. Слід нагадати, що свого часу А. Веселовський не погоджувався з тезою В. Міллера про несвідоме використання Автором постатей язичницьких богів: «все ж таки ці онуки і ці “боги” з’являлися перед ним у контексті, і він не міг не усвідомлювати, в якому сенсі з’являлося перед ним характерне слово “бог”, онуками якому доводяться і князь, і співець. Я не можу вийти із цього *contradictio in adjecto*: автор Слова орудує поетичними формулами, в яких не бачить нічого соромно язичницького, а разом з тим ці формули до того прозорі, їхнє використання до того характерне, що стає незрозумілим, як він міг не роздивитися їхнього корінного смислу» [Веселовський 1877, с. 274]. Наші конкретні спостереження над використанням у «Слові...» сюжетики християнської легенди свідчать на користь втілення в пам’ятці того класичного двовір’я, що було відкрито Я. Гріммом, на російському селянському матеріалі описано Ф. Буслаєвим, а у світогляді східнослов’янського селянства живе дотепер.

Повертаючись до діалогу Гзи і Кончака в «Слові...», відзначимо парадоксальність тієї обставини, що найбільш яскравий аналог до нього знайшовся саме в християнській легенді про втечу. Зрозуміло, завжди залишається можливість послатися на ймовірність повторення в житті типових ситуацій, або «фреймів». Однак якщо цим можна пояснити близькість реплік переслідувачів Василя Микуліна та юродивого Федора (можна було б врахувати і можливість внутрішньонаціональної наджанрової циркуляції стереотипної сюжетики), то до діалогу Гзи й Кончака як об’єкта зіставлення таке пояснення не може бути застосоване.

Справа в тому, що Автор цей діалог придумав, скориставшись своїм правом поета-провидця або, якщо

завгодно, творця-деміурга. Б. Рибаків вважав цей епізод повноцінним історичним джерелом, що дає матеріал для реконструкції реальної послідовності подій: «Близькість в часі моменту втечі та моменту приїзду з війни (хана Кончака. – С. Р.) впливає з того, що Гзак із Кончаком їздили “на следу Игоревъ” – значить, сліди коней Ігоря та Овлура можна було ще добре розпізнати» [Рибаків 1972, с. 272]. Для того, щоб Гза і Кончак особисто погналися за втікачами, треба було, по-перше, щоб Кончак дійсно встиг повернутися до своєї ставки з походу на Русь саме в ніч втечі князя Ігоря, а це всього лише гіпотеза історика. По-друге, щоб і хан Гза, ватажок могутньої орди донецьких половців, які громили Путильщину, повернувся з походу водночас із Кончаком (той прийшов з-під Переяслава) і чомусь до його кочовища, а не до свого. Нарешті, особисте переслідування втікачів, та ще й розпізнавання слідів на траві не відповідає звичаям тюркської знаті. Навіть російські князі домонгольської пори були демократичнішими за половецьких ханів у цьому відношенні, тому що в їхньому середовищі ще не забулися варязькі традиції, за якими конунг і спав в одній кімнаті з дружинниками, і рубався обов’язково в першому ряду свого війська.

Іншими словами, зображення Гзи і Кончака слідопитами – це така ж літературна фікція, як зображення князя Ярослава Галицького богатирем, який перекидає через Дунай кам’яні скелі («бремена»). А розмова ханів не тільки вигадана, а й побудована з фольклорних ремінісценцій.

Щоб аргументувати це останнє твердження, доведеться почати трохи здалеку. У літературі не раз уже зазначалося, що згадана розмова нагадує «котору» між тими ханами, про яку розповідає літописець як про ту, що сталася після розгрому Ігорєва війська: «Молвяшетъ бо Кончакъ: “Поидемъ на Киевскую сторону, гдѣ суть избита братья наша и великыи князь нашъ Бонякъ”. А Кза молвяшетъ: “Поидем

на Семь, гдѣ ся осталѣ жены и дѣти: готовѣ намѣ полонѣ собранѣ, емлемѣ же города без опасѣ». И тако раздѣлишася на двое». Ця суперечка, цілком ймовірно, мала місце в дійсності, і щодо неї можна погодитися з Л. Махновцем, що «інформація тут, ясна річ, не фольклорна, а розвідницька – це реляції, які принесла в Київ, на Гори, агентура Святослава Всеволодовича...» [Махновець 1989, с. 217]. Чому б і ні?

Все ж таки нагадаємо, що говорять це вороги Руської землі, які зібрали проти неї мало не весь свій народ («скупиша всь языкѣ свои на Рускую землю»), вони впевнені, що захоплять її міста, а ми знаємо, що ці плани, якщо й здійснилися, то незначною мірою: з міст взятих половцями був тільки Римов... Чи не знайома перед нами картина? Так, в реальній історичній дійсності ще раз повторилася ситуація, яка встигла узагальнитися в епічній темі «похвальби ворогів, які розподіляють між собою міста ще не завойованої країни». І саме цю епічну тему, що не привертала уваги істориків фольклору, і пригадав наш Автор, коли в продовженні «золотого слова» Святослава, звертаючись до волинських князів Романа та Мстислава, пошкодував, що «по Рсіи (Росі. – С. Р.) и по Сули гради подѣлиша».

Ця епічна тема відбилася й у давньоруському літописанні. Зокрема, Псковський 2-й літопис повідомляє під 1169 роком, що суздальці на початку своєї невдалої облоги Новгороду «и улицы подѣлиша на своя грады» [Виноградова, 1973, с. 116]. Таке ж уснопоетичне походження має і деталь «Віршей на жалосній погреб [...] Петра Конашевича Сагайдачного» (1622) Касіяна Саковича, який розповідає про початок програної турками Хотинської війни:

...Турчин нашол

З многолічбним поганством на отчизну нашу,

Юж назначивши свого до міст наших башу.

[Крекотень 1987, с. 231]

Широко використовували цю епічну тему російські історичні пісні XIV–XVIII століть. У найдавнішій із них, пісні про Щелкана, знаходимо трансформацію цієї теми (татари, поділивши між собою російські міста, дійсно беруть із них данину), зате в пісні, записаній між 1619 і 1620 роками невідомим московітом для англійця Річарда Джеймса, є похвальба «кримського царя», який звертається до своїх мурз:

«А думайте вы думу с цела ума,
Кому у нас сидеть в каменной Москве,
А кому в Володимире,
А кому у нас сидеть в Суздале...»

[Адрианова-Перетц 1962, с. 64]

Втілюючи давньоруський дружинний варіант розглянутої епічної теми, процитована фраза «Слова...» водночас суперечить літописній інформації про половецький наступ влітку 1185 року: Кончак, як і збирався, пішов «на Киевскую сторону», а Гза – «на Семь» (нинішня річка Сейм). Звідки ж узялося «по Рсії и по Сули»?

Намагаючись узгодити тексти Іпатіївського літопису і «Слова...», Б. Рибаків 1971 року спробував виправити «Слово...»: «по Рсі (притоку Сейму) и по Сули» [Рыбаков, 1971, с. 263]. Однак у наступних своїх роботах про «Слово...» історик відмовився від цього виправлення. Здається, непорозуміння зникає, якщо в словах «по Рсії и по Сули» бачити релікт давньої епічної формули, що склалася в боротьбі з експансією степовиків ще в XI столітті. Адже саме по Росі Ярослав Мудрий проклав захисну лінію міст-фортець – Юр'єв (нинішня Біла Церква), Богуслав, Корсунь, які доповнили стару, побудовану ще Володимиром I Святославичем лінію оборони від печенігів по річці Сулі.

Якщо ж обговорення планів наступу на Російську землю Кончаком і Гзой (а хто ще міг би тоді наперед «поділити»

міста по Росі та Сулі?) прийняло в «Слові...» таку усно-поетичну форму, ми отримуємо право пошукати подібний фольклорний прототип і для їхнього діалогу у фіналі поеми: «Млѣвить Гзакъ Кончакови: “Аже соколь къ гнѣзду летить, соколича рострѣляевѣ своїми злачеными стрѣлами”. Рече Кончакъ ко Гзѣ: “Аже соколь къ гнѣзду летить, а вѣ соколца опутаевѣ красною дивицею”. И рече Кзакъ къ Кончакови: “Аще его опутаевѣ красною дѣвицею, ни нама будетъ сокольца, ни нама красны дѣвице, то почнутъ наю птици бити вѣ полѣ Половецкомъ”».

Якщо в обох використаних нами текстах християнської легенди про чудесну втечу спостерігаємо одну репліку переслідувачів (умовно приписану їм обом), то в «Слові...» – суперечку між ними. До обох семантичних компонентів репліки переслідувачів у християнській легенді, констатації неможливості наздогнати втікача й загрози, знаходимо аналоги й у діалозі ханів, проте вони сконцентровані в першій репліці Гзи. Відповідаючи йому, Кончак погоджується, що втікача вже не повернеш, однак висуває ідею династичного союзу із сіверським князем. У заключній репліці Гза негативно оцінює цю пропозицію.

Визначивши таким чином структуру (Дж. Ренсом) діалогу, придивимось тепер до його фактури, тобто до образної тканини, якою задраповано семантичний каркас. Почати з того, що В. Пархоменко, Д. Лихачов, А. Робінсон і Н. Баскаков угледіли в діалозі ханів відбиття половецького епосу. При цьому Д. Лихачов припускав, що «діалог Гзи і Кончака нав'язаний якимось фольклорним твором», у якому вже «розповідалося про Гзу і Кончака та про їхню суперечку», і що це була «особлива половецька пісня», складена «негайно ж після здійснення подій» [Лихачев 1978, с. 124]. І відразу ж, продовжимо, її почули і Автор, і літописець, обидва знайомі з мовою кипчаків, і відразу ж обидва

цією піснею скористалися як джерелом... Філологічну аргументацію знаходимо тільки в тюрколога Н. Баскакова. Він зазначив, що «найбільш часто трапляються в “Слові” назви сокола, вовка, бика, лебедя та ворона, вони ж є водночас назвами найбільш характерних представників фауни кипчакського героїчного епосу, а назви вовка, бика і лебедя – тотемами давніх тюркських племен» [Баскаков 1985, с. 101]. Однак саме до діалогу ханів Н. Баскаков не навів тюркських фольклорних паралелей.

Тим часом такі паралелі, і вельми яскраві, виявляються в східнослов'янському фольклорі до кожного з «образних блоків» діалогу. Перший із них («Аже соколь къ гнѣзду летить...») знаходить відповідність у порівнянні з духовного вірша «Сорок калік з калікою», що зображає чудесне звільнення закопаного по горло в землю отамана калік: він «вылетел» із землі, «Как ясный сокол из тепла гнезда» (див. ще: [Виноградова 1978, с. 187]). Другий блок («соколича розстрѣляевъ своими злачеными стрѣлами») є індивідуальною композицією Автора, де «розстрѣляевъ» переносить до половецьких звичаїв давньоруський спосіб страти (див. в ПВЛ під 1097), пам'ять про який збереглася в казках, а «злачеными стрѣлами» – це деталь, що знаходить паралелі в билинних формулах «княже полювання» і «чудесні стріли» [Ухов 1970, с. 136, 166]. Для нас важливо, що ця образність орнаментує поетичну атрибутику «князів» половецьких.

Відповідь Кончака є перефразою весілля, шлюбу. «Сокольца» для позначення нареченого В. Перетц знайшов в українській весільній пісні, де дівчина «Молодця шукала, / Іванечка-сокольця» [Перетц 1926, с. 324]. Ще ближче до пропозиції Кончака весільна символіка російської підблюдної пісні, на яку звернув увагу О. Потебня: «Ах ты выкини, мати, опутинку, / Еще чем мне опутать ясна сокола» [Потебня 1914, с. 148]. Сам же спосіб залишити для себе,

привласнити молодого князя нагадує ще думу «Сокил і соколя», де мисливці «соколя, бездольне, безродне дитя, / Та у срібні пута запутали» [Кирдан 1972, с. 23].

Остання в діалозі група образів («...то почнуть наю птици бити въ полѣ Половецкомъ») продовжує використання пташиної символіки. О. Потєбня наводив тут паралель із записаної ним самим української «пісні про сирітство»: «щонайменша в степу птиця, / Та й та мене била». У тому, що маємо справу не з випадковим збігом, переконує близький вираз у билині про богатиря Суровеню-Суровця, записаний П. Язиковим у Симбірській губернії. Татарський Кумбал-цар говорить про богатиря:

Не велика птица в поле показалась;
Много она в поле начудила,
Начудила и накурила,
Много татар в поле положила!

[Киреевский 1977, № 15, с. 60]

Отже, наша спроба перейти для розв'язання «загадки» походження в «Слові...» діалогу Гзи й Кончака з рівня структурного аналізу на рівень ейдологічний і стилістичний, по-перше, ще раз продемонструвала витонченість і віртуозність Автора, який комбінує новий поетичний текст із фольклорних «першоелементів». З усією визначеністю з'ясувалося, по-друге, що словесний матеріал він брав насамперед із вітчизняного фольклору, а не з тюркського. Оскільки ж, по-третє, аналоги названих «першоелементів» у фольклорних записах ХІХ століття, з одного боку, і репліки переслідувачів у християнських легендах про втечу, з іншого, не вирізняються помітним конфесійним забарвленням (крім, хіба що, «гаура» в оповіданні Василя Микулїна), до того ж їх немає в новозаповітному зразку, можна припустити, що сама християнська легенда запозичила відповідний мотив із того ж джерела, що й Автор – з дружинної пісні про втечу зі степового полону.

А чи передував християнській легенді про втечу не тільки світський дружинний, а і язичницький наратив («кощуна», пісня або прозовий меморат), де місце пізніших Христа або Богородиці посідали язичницькі боги, це вже інше питання, і наш матеріал не дає змоги на нього відповісти.

І останнє зауваження. Якщо для мене і є неприйнятними спроби знайти в «Слові...» послідовне наслідування половецького епосу, то тільки тому, що половці послідовно виступають у пам'ятці як епічні вороги. Відповідні табу у світовому епосі відомі. Проте одна справа – патріотична пісня та епічні канони, інша – повсякденна політична дійсність другої половини XII століття, у якій той же Кончак виступав спочатку як ворог, потім як союзник, знову як ворог, знову як союзник, приятель і «сват» князя Ігоря Святославича. Чи не тому ми не можемо погодитися з І. Будовніцем, коли він стверджує, що «жоден літописець не спромігся виразити стільки презирства до ханів, як співець “Слова о полку Ігоревім”» [Будовниц 1950, с. 152]? Чи не тому й половці – епічні вороги, до того ж іновірні («поганья»), зображуються в «Слові...» за тими же законами краси, що й русичі? Автор не забуває нагадати про прославлену на Сході красу половчанок («красныя дѣвки половецкыя»), уважно перераховує розкішний одяг тюркських вельмож. Однак найбільш красномовний у цьому плані розглянутий діалог Гзи й Кончака. Адже представникам чужого етносу, чужої релігії, до того ж у поточний політичний момент – небезпечним ворогам, Автор вкладає в уста інакомовну бесіду, щедро насичену образністю рідного фольклору, взятою, зокрема, з його такої інтимної сфери, як весільна поезія.

Невідомий давньоруський поет-співець не тільки закликав відбити половецьку загрозу, а й починав «мости мостити» між культурами двох сусідніх народів.

ивчення структури «Слова...» нагадує мені корабель, що має оминати доволі небезпечне підводне каміння. Йдеться насамперед про осмислення фрагментарності твору.

Ми вже наводили категоричне судження із цього приводу І. Франка. Проте й О. Потебня, щоправда, у більш обережній формі, стверджував, що відомий нам текст пам'ятки походить від чернетки, яка була «писана автором або з його слів, оздоблена приписками на берегах, замітками для пам'яті, виправленнями, які спантеличували переписувача, бо не знав, куди їх помістити» [Потебня 1914, с. 2]. Зрозуміло, що за такого підходу довелося б вивчати окремо поетику кожного з таких фрагментів, навіть «заміток до пам'яті». Картину було б отримано мозаїчну та непевну.

Традицію спроб аналізу поетики «Слова...» як цілісного твору запровадив Є. Барсов, при цьому у сфері композиції [Барсов 1887, с. 1–81]. Найбільш плідно працю, почату Є. Барсовим, продовжив В. Ржига в статті 1925 року «Композиция Слова о полку Игореве». Дослідник доволі гармонійно поєднав два різноспрямовані підходи до пам'ятки. На його думку, «Слово...» «є єдиним, цільним поетичним твором». Проте ця єдність проявляється й у тому, що «через всю пам'ятку проходить принцип троїстого поділу та принцип художньої і, зокрема, формально-поетичної закінченості складових крупних і дрібних частин» [Ржига 1925, с. 61, 60] в їхньому внутрішньому зв'язку, а як ознаки цих частин використовуються рефрени та заспіви, «симетричні вступні формули», вигуки, звертання, «симетричні речення» тощо.

Відзначимо, що у фундаментальній монографії 1926 року про «Слово...» В. Перетца немає спеціального розділу про форму пам'ятки. Зате вона потрапила до поля зору російського філолога-енциклопедиста Б. Ярхо, який розробляв у 1920–1930-ті роки методи «точного літературознавства». Його біографи М. Акімова та М. Шапір розповідають: «У 1939–1942 рр. Ярхо зробив велике дослідження з поетики “Слова о полку Ігоревім” на тлі західноєвропейського середньовічного епосу (цю працю він переважно завершив, але не встиг викласти результати у зв'язному вигляді)». Почалася війна, німці вже підходили до Смоленська, і Б. Ярхо запропонував Інституту світової літератури ім. А. М. Горького доповідь про патріотизм у «Слові о полку Ігоревім». Керівництво інституту вченого підтримало, і доповідь відбулася. Але виявилось, що професор з Курська (після відбуття заслання Б. Ярхо було заборонено проживання в Москві та Ленінграді) розуміє проблему надто своєрідно: вивчення патріотизму він звів до з'ясування

обсягу, який займають у “Слові...” патріотична лексика й фразеологія. При цьому Б. Ярхо доводив, що підраховувати “за словами” неправильно: вони бувають довгими та короткими, а основною одиницею підрахунків у ритмічно організованому тексті має слугувати склад. І ось, згідно зі статистичними даними, вийшло, що найбільш патріотичним твором з усіх обрахованих є саме “Слово...”, тоді як “жодна із західних пам’яток навіть близько не підходить до нього в цьому відношенні: якщо в “Слові о полку Ігоревім” патріотичні образи покривають 4% складів, то в “Пісні про Роланда” –1,2%, в “Беовульф” – тільки 0,8%, а в “Пісні про Сіда” вони взагалі відсутні» [Акимова 2006, с. XXII]. Цікаво було б перевірити ці підрахунки сучасним методом порівняння долей, але й неозброєним математикою оком видно, що більший за «Піснь про Роланда» «патріотизм» «Слова...» є примарним, бо пояснюється малим обсягом руської пам’ятки. Взяти хоча б підрахунки Д. Ворда:

«Слово о полку Игореве.....	500 рядків
Сид.....	3000
Гільгамеш.....	3000
Беовульф.....	3200
Піснь про Роланда.....	4000
Енеїда.....	9000
Одисея.....	12 000
Іліада.....	15 000
Калевала.....	23 000
Махабхарата.....	120 000

Виявляється, що “Слово” в 6 разів коротше, ніж найкоротший з інших наведених епосів» [Ворд 1988, с. 39]. Ясна річ, що в яких одиницях не вираховує обсяг пам’яток, у лаконічному «Слові...» патріотичні періоди рівної довжини з

іншими епосами отримують більшу статистичну вагу.

Після обговорення доповіді Б. Ярхо ледве знову не заарештували. Мабуть, саме тому він не включив її положень до остаточного тексту своєї «Методології точного літературознавства».

С. Вольман, автор монографії «Slovo o pluku Igorově jako umělecké dílo» («Слово о полку Игоревім як художній твір», 1958) недаремно вважав працю В. Ржиги, докладно розглянуту в монографії, кращою з розвідок про композицію пам'ятки [Wollman 1958, s. 23–26]. Фактично чеський славіст підхопив розуміння В. Ржигою її жанру й розширив поле спостережень, охопивши принципами аналізу московського дослідника повтори (анафори та епіфори, анепіфори, граматичні повтори, повні синтаксичні аналогії, повтори закінчень у словах) та евфонію. Він подав таке кінцеве визначення жанру «Слова...»: це «ліро-епічна пісня з історичною основою, забарвлена потужним пафосом сучасності» [Wollman 1958, s. 135]. Існування фольклорних джерел пам'ятки дослідник визнав, але конкретно це питання не розглядав, а стосовно писемних джерел наполягав на впливі псалмів. Що ж до усності самого твору, він категорично заявив: «Слово о полку Игоревім перебуває в дивовижній гармонії з народною поезією. Однак це не билина або щось подібне, і це не запис усних варіантів, як це було вправно з'ясовано більшістю критиків-дослідників. Слово не може бути твором усним тому, що не стирає конкретні факти й безпосередні враження, і через те, що досягає набагато вищих художніх цілісності, продуманості, ніж вони можливі в усній імпровізації» [Wollman 1958, s. 131].

У 1970 році вийшов перший том узагальнюючого видання «Русская литература и фольклор», підготовленого Пушкінським домом АН СРСР. Розділ «Слово о полку Игореве» написав для нього Л. Дмитрієв. Згодом Б. Гаспаров

зазначив, що в цій роботі «зроблено спробу підсумувати всі накопичені відомості про взаємодію “Слова” і фольклору» [Гаспаров 1984, с. 325]. Здається суттєвим, що за методологією це – правова марксистська праця. Л. Дмитрієв використовував ідеї В. Адріанової-Перетц, яка наприкінці 1940-х років дещо причепурила прямолінійну марксистську методику вивчення фольклорно-літературних зв'язків. Вона писала: «Проблема взаємовідношення в Давній Русі літератури й фольклору – це проблема співвіднесення двох світоглядів і двох художніх методів. <...> Притаманне письменникові та народному поету ставлення до історичної дійсності, оцінка ними подій та осіб, завдання художнього відображення життя в слові та методи, якими ці завдання виконуються, – ось що становить основний об'єкт порівняльного вивчення» в цій галузі науки [Адрианова-Перетц 1949, с. 5]. А ось конкретизація цієї ідеї в інтерпретації «Слова...»: «Народність Слова о полку Ігоревім і його глибока внутрішня спорідненість із фольклором не в тому, що письменник сприйняв окремі художні прийоми усної поезії, а в тому, що його протест проти княжих усобиць, скорбота за Руською землею, на яку “погании с всех стран приходяду с победами”, – відображав насамперед інтереси тих “ратаев”, які від “княжих крамол” “ретко кікахуть» [Адрианова-Перетц 1949, с. 6]. Тепер можна зрозуміти, чому проблема народності «Слова...» настільки цікавила Л. Дмитрієва, що він намагався відповідно сформулювати положення про його «справжню народність» у висновках розділу. Тут зібрано багато цікавих спостережень стосовно фольклоризму «Слова...», але дивує безапеляційність твердження: «Слави і плачі – поширені в народній словесності Давньої Русі жанри...» [Дмитриев 1970, с. 51]. Це при тому, що жодного тексту творів цих жанрів не маємо, а переповідання збереглися лише прозові.

1972 року в Мюнхені вийшла книжка русиста Й. Клейна, тоді викладача Регенбурзького університету, а нині – Лейденського. Вона називається «Zur struktur des Igorlieds» і містить прискіпливий структурний аналіз «Слова...» як іманентно розглянутого літературного тексту. Фольклористові цікаві тут спостереження над постійним поверненням Автора до тих же мотивів, що дало змогу Й. Клейну визначити побудову «Слова...» як «петлеподібну», а функцію цих повторень – як уповільнення розвитку дії. Чи не відтворюється в такий химерний спосіб явище відомої «епічної ретардації»?

Оглядкову статтю «Повторы в “Слове о полку Игореве”» надрукувала 1979 року Н. Демкова [Демкова 1979], а 1996 року вона видала доповнену версію. У власних спостереженнях дослідниця зосередилася на «рефренах, таких, що повторюються, кінцівок формульного типу, які завершують подібні уривки тексту» [Демкова 1996, с. 19]. Найбільш цікавий аналіз таких явищ у «золотому слові» Святослава (в нашій інтерпретації це його частина, де говорить Автор), у якому «тричі звучить заклик до руських князів» і яке «завершує три різних звернення...»: «Вступи-та...»; «Стрѣляй...»; «Загородите...». Дослідниця помітила в побудові цих звернень «синтаксичний паралелізм», а незмінне закінчення заклику «за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святъславлича», на її думку, «звучить, як настійне замовляння». Але ж і «перша, варіаційна частина всіх трьох рефренів виступає як член “аналогічного паралелізму” (лише в сукупності всіх членів аналогічного паралелізму створюється ціле); друга, незмінна, безсумнівно, є епіфорією». Спираючись на думку Є. Мелетинського [Мелетинський 1968, с. 45], Н. Демкова нагадує, що таке сполучення епіфоричного повтору з паралелізмом є типовим

для «найдавніших форм поезії» [Демкова 1996, с. 21–22].

Японський славіст Й. Накамура в розвідці 1988 року порівнював кольори в «Слові...» та японській «Повісті про дім Тайра». Його спостереження зводяться до того, що в лаконічному «Слові...» згадується менше кольорів і колорит їхній похмуріший, ніж у великому за обсягом японському творі. Цю різницю Й. Накамура пояснив «різними ставленням авторів до подій, що описуються, і різницею в історичному становищі двох країн». На його думку, в руській пам'ятці «змальовано боротьбу руського народу з противником, що йому загрожує. У цій боротьбі не має бути жодного примирення зі своєю долею, жодного роздвоєння симпатії автора» [Накамура 1988, с. 89]. Краще б пошукати естетичні причини цієї різниці.

1984 року в Мюнхені вийшла «Поетика “Слова о полку Игореве”» – праця Б. Гаспарова, постійного автора тартуських «Трудов по знаковым системам», який тоді вже емігрував до США. Певний час дослідження було недоступне на теренах колишнього СРСР, і особисто мене, правду кажучи, його зміст інтригував, бо саме Б. Гаспаров друкував фрагменти з «Методології...» Б. Ярхо. Коли ж книжка з'явилася в Мережі, я відчув розчарування. Автор запропонував «вивчення “Слова” з погляду іманентної внутрішньої структури його тексту» [Гаспаров 1984, с. 11], що на практиці мало звестися до суцільного ігнорування зв'язків пам'ятки з історією і давнім фольклором, але такого не сталося, навпаки, складається враження, що Б. Гаспаров прагнув висловитися про всі можливі аспекти дослідження «Слова...». Інша річ, що за такого підходу він знайшов перегуки та сюжетні «підхоплення» й там, де раніше їх не бачили. Так, у книжці послідовно розглянуто перевертництво персонажів, не лише Всеслава та Ігоря, про яких як про перевертнів писав Р. Якобсон, а ще раніше

– Н. Тихонравов [Тихонравов 1866, с. 10], але також Бояна, дружинників Ігоря та половців [Гаспаров 1984, с. 175–194]. Між компонентами семантики твору вказуються численні зв'язки, багато з яких виглядають сумнівними, особливо коли простежується «система кінетичних образів “Слова”» [Гаспаров 1984, с. 121–127].

А ось який вигляд мають висновки підрозділу 6.3. «Звук і шум» розділу 6 «Подальший розвиток мотивів, що походять від образу затемнення», де йдеться про «групу звукових образів», пов'язаних із циклом метафоричних трансформацій, які проходить у «Слові...» інваріантна ідея затемнення. Як виявляється, «сукупність названих образів виглядає таким чином:

- а) гроза, потемнення, закривання сонця (хмарою);
- б) пил, що піднявся, смерч, замутнення вод, розлив;
- в) та, що піднялася (“розлилася”, “пробудилася”), образа, біда, туга, брехня, напасть, Карна і Жля;
- г) сплеск, різкий рух, різкий удар;
- д) згряя птахів (галонок, круків, сорок, лебедів), що піднялася з криком;
- є) безладна втеча;
- ж) свист нічних звірів, крик і шум крил птаха Див;
- з) “клик” ворожого війська, невиразний “говір”;
- м) крик, голосіння і плач дівчат і жінок;
- к) шум трави, полоскання стягів і наметів на вітру».

При цьому образи а–г зараховано до «зорових», в–ж – до «кінетичних», а д–к – до «звукових» [Гаспаров 1984, с. 126]. Як здається, оті «полоскання» та Карна і Жля належать до надто різних кластерів, щоб розглядати їх в одному ряду. Проте є й дотепні зауваження та спостереження, до яких ми ще будемо звертатися в «Коментарі до тексту “Слова...”». Загальне гарне враження руйнують здогадки та фантазії стосовно біблійних джерел. Наприклад, ро-

зуміючи повернення Ігоря з полону як його воскресіння, автор намагається довести, що в підтексті поеми лежить євангельський сюжет «блудного сина». Надто вже це далеко від напів'язичницької вояцької ідеології «Слова...».

Більш урівноваженою та цілісною видається монографія Т. Ніколаєвої «Слово о полку Игореве. Поетика і лінгвістика текста», перше видання якої надруковано 1997 року. Дослідницю не цікавлять галасливі дискусії про Автора, для неї не важливо, де тече та Каяла, і хто такий був отой Троян, важливо інше – «зрозуміти неявні смисли великої пам'ятки, застосовуючи, передусім як лінгвіст, методи семіотичного аналізу тексту Московської семіотичної школи». При цьому вона переконана, що «по-справжньому зрозуміти ці глибинні смисли “Слова” неможливо, не звертаючись до розуміння його Пушкіним» [Николаева 2005, с. 3]. Приймавши останнє твердження до відома, критикувати його не станемо.

Що ж до методики дослідження, то це одна з методик аналізу структури міфу, запропонованих К. Леві-Стросом (1955). Вона передбачає розбивку семантики тексту на семантичні бінарні опозиції. Їх слід згрупувати та осмислити таким чином, щоб знайти серед них головні, які відбивають відношення, що втілюють шуканий зміст міфу, а також забезпечують розгортання його дії, знімаючи або трансформуючи основні протиріччя [Леві-Строс 1997, с. 198]. Обравши такі бінарні опозиції у «Слові...», Т. Ніколаєва розглянула кожен в окремому розділі. Цікаво, що медіальну формулу К. Леві-Строса, за допомогою якої він і визначав глибинний зміст міфу, дослідниця не застосувала.

Отже, в розвідці розглянуто такі опозиції: Руські – Половці; Людина – Природа; Світло – Птьма; Радощі – Туга; Теперішнє – Минуле; Автор «Слова...» – Боян. Поза цією схемою досліджено звукопис «як один із чоловічих прин-

ципів поетики “Слова”». Доволі красномовно дослідницьку методику Т. Ніколаєвої характеризує такий пасаж: «Саме з погляду текстових повторів-антитез цікаво простежити подальше життя в тексті пам’ятки славнозвісного опису воїнів-курян... <...> Перші антитези виникають відразу же:

А половцы неготовыми дорогами побѣгоша.

Тут “неготовые дороги” – це антитеза-перегук, що має водночас чотири текстових “прицілювання”: комони готови, яруги знаєми и пути вѣдоми, які своєю чергою співвідносяться із кьмети свѣдоми. Тут на повтори-антитези працюють і антоніми, і синоніми, і корнезвуків зв’язки» [Николаева 2005, с. 20]. Як бачимо, семантичні перегуки й антитези прокладаються ніби поверх образної конкретики тексту, не кажучи вже про його реалії або фольклоризм.

Розглядаючи опозицію «Людина – Природа», авторка дуже поверхово протиставила язичництво та християнство в «Слові...», при цьому демонструючи дивовижну наївність у ставленні до двовірства: «Слово “двовірство” взагалі видається дивним. Можна поводитися дwoяко, можна в різних ситуаціях стверджувати різні речі, але як можна водночас вірити у різне?» [Николаева 2005, с. 50]. Але ж Т. Ніколаєва має можливість запитати це в сучасних православних, які поклоняються святому каменю або кущу... Погравшись і в анаграми, і зі звукописом, авторка дійшла висновку: «Отже, поетика “Слова” є складною ієрархічною структурою, а наведені факти звукопису являють собою один із її шарів» [Николаева 2005, с. 118]. Це можна було сказати про обидва об’єкти дослідження, не починаючи його.

Натомість новітня монографія С. Ніколаєва «Слово о полку Игореве. Реконструкція стихотворного текста» (2020) сприймається як надзвичайно серйозне дослідження, де зазначену в назві проблему автор намагається ро-

зв'язати в складному контексті інших, не менш скомплікованих і на перший погляд навіть невіршальних проблем вивчення пам'ятки. Її текст у праці розбито на «9 пісень; кожна пісня містить по 3 теми. Кількість віршованих рядків (віршів) у темі не фіксована й коливається в межах від 10 до 47...» [Николаев 2020, с. 26]. Найбільш важливою новацією монографії є уявлення про суцільну віршованість «Слова...» і про те, що його вірш має «особливу структуру, яка характеризується двома основними ознаками: регулярними звуковими повторами (“хендінгами”), які скріплюють суміжні рядки, і силабо-тонічною організацією кожного рядка. При цьому рядки можуть бути різної довжини і нееквіритмічними» [Николаев 2020, с. 16]. Російський віршознавець О. Федотов зазначав: «Віршознавство – складна, схильна до академізму наука. Щоб вільно висловлюватися віршознавчим “санскритом”, потрібна тривала спеціальна підготовка, не менш серйозна, ніж при вивченні музичної грамоти» [Федотов 1981, с. 122]. То ж С. Николаєв продемонстрував розумну обережність, коли попереджав: «“Слово” могло звучати приблизно таким чином, як я пропоную у своїй реконструкції, морфологія та акцентологія мови його автора могли бути організовані так, як я припускаю, і воно могло бути створено в реконструйованій мною системі віршування. Однак насправді багато могло бути організовано інакше» [Николаев 2020, с. 13]. Справді, тут ще потрібна оцінка фахівців-віршознавців.

Завершивши цей побіжний огляд, настав час і нам узгалянити наші спостереження над структурою «Слова...» sub specie його фольклорних джерел. Для цього ми розташуємо добути інформацію про ці фольклорні прототипи на схемі композиції пам'ятки, запропонованій В. Перетцем [Перетц 1926, с. 133–330], де «Коментар» поділено відповідно до цієї схеми на 21 частину.

«I, III. Заспів. Сонячне потьмарення (“Не лѣпо ли ны бѣшеть – в Путивле”)). Можливо, у словах «по былинамъ сего времени» йдеться про настанову на достовірність, притаманну усній неказковій прозі. Використано українські, російські та білоруські постійні епітети «сірий вовк», «сизий орел». Вірогідний вплив давнього прототипу української пісні про сокола й лебідку, саме української, бо в білоруських і російських варіантах цієї весільної пісні не збереглося випитування сокола про військові події. Використано прийом «стилістичної симетрії» і не збережено в новітньому фольклорі епічну формулу, де йшлося про «кріпость» і мужність князя. Можливе втілення родової легенди Ольговичів про згубність для них сонячного затемнення. Здогадно застосовано постійний епітет дружинної поезії «борзый комонь (конь)». Згадано бога Велеса і, що вірогідно, Трояна. Відбито міфологічне уявлення про «світове дерево». Використано епічну формулу про пиття шоломом із річки. В одному з «Боянових» заспівів використано прийом «заперечного порівняння». Подвоєння зачину можна розглядати як втілення прийому епічної ретардації.

«II. Ладнаються у похід (“Игорь ждеть мила брата...” – “...а князю славѣ”)). Звертання до брата, подібне до такого ж у російській весільній пісні. Маловірогідне втілення міфу про «близнюків». Епічний мотив похвальби вояків, що призводить до катастрофи. Втілення в характеристиці вояків-курян епічної формули «природного виховання» та, можливо, загальноєвропейської епічної теми «вояцьке виховання». Епічна формула про пошук честі та слави.

«IV. Похід (“Тогда въступи Игорь-князь” – “ищучи себѣ ч[ес]ти, а князю славы”)). На початку фрагмента типова

епічна синекдоха, можливо, це залишок дружинної епічної формули «початок походу», і загальнослов'янський постійний епітет «чисте поле». Сонячне затемнення як погана прикмета для богатиря. У реченнях, що стоять поряд («Солнце ему тьмою путь заступаше; ночь, стонущи ему грозою...»), можливий прихований паралелізм. Не розкритий семантично, загадковий теонім Дива, неприхильного до русичів, має лексичні відгуки й функціональні паралелі в російському й українському фольклорі. Втілення загальноіндоевропейської епічної теми «хизаки бойовища». Два рефрени, один із них – епічна формула про пошук честі та слави.

«V. Перша битва (“С заранія в пяток потопташа” – “слѣд править к Дону великому”)). Втілення епічної теми «лицарське презирство до здобичі», структура якої збереглася в українській обрядовій пісні. Використання формули «мости мостити», що трапляється, зокрема, в билинах та епічних колядках. Синекдоха, де тепер вже половецькі хани заступають свої війська. Є натяк на епічну тему «хизаки бойовища», використано загальнослов'янський постійний епітет «черный воронь».

«VI. Лиховісні познаки (“Другого дни вельми рано” – “руськыя плъкы оступиша”)). Порівняння ворожого війська з «чорними хмарами» походить, можливо, з усної дружинної поезії. Ототожнення князя із сонцем має паралелі й у давній літературі, й у фольклорі. Трансформовано давньоруську літературну «війську формулу» про стріли, що падали, як дощ, відому й у фольклорі. Використано рефрен. Згадуються вітри як онуки бога Стрибога, неприхильні до русичів. Дуже скорочено подано аналоги епічних тем

«землетрус як ознака вагомості події» і «помутніння річки як ознака ворожої навали».

«VII. Починається другий бій (“Дѣти бѣсові кликом” – “свычая и обычая!”)». Можливе втілення епічної теми «забуття в бою дому й родини», зафіксованої у творах давньої літератури, не в усній традиції. «Свычая и обычая!» – чи не приказка на кшталт російської «Совет да любовь!»? Використання фольклорної тавтологічної словосполуки «шуміти-дзвенити» у формі синтаксичного паралелізму

«VIII. Спомини про Олегові походи (“Были вѣчи Трояни” – “полетѣти на уедіє”)). Два різні ступені трансформування епічної теми «сіяння як війна». Використано фольклорний прийом повторення прийменника. Ампліфікований варіант епічної теми «хижаки бойовища».

«IX. Ігорево військо зазнає поразки (“То было в ты рати” – “к земли преклонилось”)). Використано гіпотетичну епічну формулу «тривалості бою», зафіксовану лише в одному фольклорному тексті, до того ж сумнівному. Є постійний епітет дружинної поезії «стріли калені». Повний літературно ампліфікований варіант втілення епічної теми «сіяння як війна». Риторичне запитання, що має паралелі в билинах та українській народній пісенності. Розгорнута метафорична картина, що ґрунтується на епічній темі «битва як весільний бенкет». Використано прийом «стилістичної симетрії», один із членів якої – загальнофольклорна формула «туга рослин».

«X. Тужіння за Ігоревим військом. (“Уже бо, братіє” – “по бѣлѣ отъ двора”)). Використано загадковий міфологічний образ діви Обіди, дівчини з лебединими крилами. Фігу-

рують так само неясні за походженням уособлення Карна і Желя. Є рефрен із давнім фразеологізмом, частиною епічної формули «вже не кресити». Відтворення одного із структурних елементів голосіння «жен руських». Застосовано прийом «стилістичної симетрії».

«XI. Похвала князю Святославові. (“Тіи бо два храбрая” – “а веселіє пониче”)). Знову використано синекдоху: князь Святослав заступає свою дружину. Застосовано прийом «стилістичної симетрії».

«XII. Святославів сон (“А Святъславъ мутенъ сонъ” – “к синему морю”)). Використано розмовний фразеологізм «въ Киевѣ на горахъ». Відтворено елементи поховального обряду. Багато загадкових, за логікою сновидіння поставлених образів, що віщують горе, смуток, згодом смерть.

«XIII. Бояри пояснюють сон (“И ркоша бояре” – “жадни веселія!”)). У ламентациях бояр знову використовується епічна формула про пиття шоломом із річки, можна виділити здогадний відгук на міф про скриньку Пандори. Кілька метафоричних картин, побудованих на ототожненні князя і сокола, князя й сонця, половця з пардусом. Знову з’являється міфологічний Див. Згадуються історичні перекази (або пісні) про загадкового Буса й половецького хана Шарукана. У кінцівці, можливо, використано фрагмент твору світського усного красномовства.

«XIV. Святославове «злато слово» (“Тогда великій Святъславъ” – “ся години обратиша”)). Використано прислів’я про сокола «в митех» у відповідь на риторичне запитання та загальнофольклорну формулу про серце, сковане «в булаті». Відбито уявлення про нанічний світ.

«XV. Заклик до князів (“Се у Римъ” – “буего Святъслав-лича!”)». Можлива трансформація епічної формули про вдалий напад на землю противника. Вжито постійні епіте-ти «железные полки» і «хоробрая дружина», на князя пе-ренесено уявлення про богатиря, який кидається скелями. Використано старовинну епічну формулу про половців, які перед наступом наперед «по Рсіи и по Сули гради подѣ-лиша». Повторене прирівнення бійця до пораненого тура. Ще раз повторено рефрен «не кресити». У звертаннях Ав-тора до князів аналогічний «паралелізм» поєднується з епіфорами. Можна побачити відгук форм словесної магії.

«XVI. Спогади про полоцьких князів (“Уже бо Сула” – “на-силіе отъ земли Половецкыи!”)». Подано структурний ана-лог дружинній пісні про самотню смерть у полі. Послідовно застосовано прийом «стилістичної симетрії», де варіюєть-ся тема «помутніння річки як ознака ворожої навали», є втілення епічної теми «хижаки бойовища», «відсутність рідних при смертному одрі», «ісход душі» (здогадно), ком-понент епічної теми «похорон дружинника».

«XVII. Пісня про князя Всеслава (“На седьмомъ вѣцѣ Трояни” – “копіа поють!”)». Можливо, фрагмент починаєть-ся з епічної формули «невизначеного часу». Згадується – або в інакомовному виразі, або прямо – ритуал вибору князем «девицы» киданням жеребу. Використано постій-ний епітет «лютий звір», мотив «дми точок» із казки про змієборця, здогадний відгук усної епічної теми «битва-мо-лотьба», що не збереглася в пізнішому фольклорі, уяв-лення про другу душу перевертня, варіант епічної теми «сіяння як війна», згадується бог «великий Хорс». Транс-формовано епічну формулу «суди судити, ряди рядити». Наводиться «прип'ївка» Бояна, що згодом функціонувала як прислів'я.

«XVIII. Ярославнин плач-тужіння (“На Дунаи Ярославнинъ” – “имъ тули затче?”)». Згадка Дунаю як фольклорної річки взагалі. Порівняння жінки з річковою чайкою. Втілення загальноіндоєвропейських тем оплакування дружиною вбитого або пораненого чоловіка, очікування нею чоловіка на стіні міста із голосними доріканнями, а також бажання жінки полетіти до «милого» як мотиву української весільної пісні. Структурний відповідник словесному відтворенню акціонального моменту, або «виходу» в замовлянні. Постійний епітет «рана кровавая». Три відповідники до компонента фольклорного замовляння «молитовне звертання до надприродної істоти». Уособлення річки як явище язичницького культу. Здогадно названо сакральне ім'я Дніпра «Славутич» як його об'єкта. Відповідник компонента «наказ (прохання)» у замовлянні.

«XIX. Втеча Ігорева з полону (“Прысну море полунощи” – “к землі прѣклонило”)). Втілення здогадної епічної формули «настання ночі». Використано прийом «обабільвиключеної пари». Застосовано хронотоп втечі. Друге втілення епічної теми «землетрус як ознака вагомості події». Варіанти архаїчних епічних тем «князь як мисливець і годувальник дружини» та «магічні перетворення князя на тварин». Друге язичницьке уособлення річки. У тексті знаходимо структурні аналоги побудови двох дружинних пісень про втечу зі степового полону, із щасливим та трагічним фіналом. Перша складалася з (1) прибуття втікача до річки; (2) шанобливого звертання його до неї; (3) відповіді річки з обіцянкою допомоги; (4) виконання обіцянки річкою (порятунку від погоні). В оповіді про загибель князя Ростислава Всеволодовича у Стугні відбито структуру пісні про втечу з трагічним фіналом: це (1) підступність річки; (2) смерть втікача; (3) оплакування його матір'ю; туга

природи за загиблим (втілено повторенням вже використаної раніше «стилістичної симетрії»). Перший компонент супроводжують втілення уявлень про жадібність річки та підвищену небезпеку для людини саме її гирла. Можливо, вони формували колись особливі епічні формули.

«XX. Гонитва (“А не сорокы вѣстрокоташа” – “бити въ Полѣ половецкомъ”)). Повернення до оповіді про щасливу втечу знаменує повідомлення про появу переслідувачів, оформлене як «негативний паралелізм». Вжито постійний епітет «золочені стріли», який зберігся в билінній формулі «княжого полювання». Символіка слов'янських весільних пісень у діалозі Гзи та Кончака. «Почнуть нас птахи бити» – здогадно епічна формула «ослабленого вояка».

«XXI. Поворіт Ігорів і слава князям (“Рекъ Боянь и ходы на” – “а дружинѣ! Аминь”)). Відбиття структури епічної теми «повернення втікача до вітчизни», що має такі компоненти: батьківщина – це (1) сонячне світло; (2) доброзичлива людині водна стихія; (3) «свій» берег Світового океану; (4) країна радості, щастя; (5) країна вітчизняної, християнської релігії. Поїздка Ігоря до Пирогощі як втілення компонента християнської легенди про втечу зі степового полону. Відбувається взаємозамінність християнських і язичницьких компонентів зазначеної тріади функцій «моління втікача про чудесну допомогу – допомога – подяка втікача за допомогу». Насамкінець маємо відповідники усній славі князям і заздравиці дружині.

оли вже в назві книжки є «у взаємозв'язках», то настав час зайнятися й зворотними впливами, тепер уже «Слова...» на фольклор.

Цю проблему в науці поставив В. Перетц 1926 року. У розділі під назвою «“Слово” й народня словесність» не раз вже тут згаданого капітального дослідження-видання він писав: «Коли ми придивимося до звичайного процесу, спостережуваного і в народному побуті, і в народній творчості, то помітимо, що й речі, і сюжети, й елементи усної творчості поволі пересуваються в напрямку від шарів культурніших – до менш культурних, які поволі прилучаються до культури вищої. Отже, коли можна говорити про те, що “Слово” стикається з пізнішою народнопоетичною творчістю, саме XVIII та XX вв., то хіба в тому тільки розумінні, що “Сл.” (та, мабуть, інші схожі на нього пам'ятки України-Русі, котрі

до нас не доходили) впродовж віків безпосередньо або через низку наслідувань (згадаймо про Сказание і Поведание о Мамаевом побоище, Повість про Озов, повісті кн. Катирева-Ростовського про лихоліття) передавало свою поетичну фразеологію усній творчості» [Перетц 1926, с. 67]. В. Перетц безумовно помилявся: ані саме «Слово...», що поширювалося до 1800 року в списках (їх було, як гадають фахівці, дуже небагато), ані вказані вченим наслідування йому, серед яких в Україні були відомі лише «Сказаніє о Мамаєвом побоїще» та один-два списки «Задонщини» [Росовецький 1985], просто фізично не змогли би здійснити такого широкого впливу на українську усну традицію. Такий вплив і, як побачимо, значно вужчий географічно й лише у сфері усної неказкової прози, став можливим тільки у ХХ столітті, після десятиліть популяризації пам'ятки.

Тут ітиметься про тексти сучасної усної традиції про персонажів «Слова...» і події, описані в поемі, що побутовали в Новгороді-Сіверському, Путивлі та навколо цих міст у ХХ столітті.

Першою друкованою фіксацією цієї усної традиції можна вважати публікацію українського письменника Д. Косарика в травні 1938 року в київській газеті «Радянська Україна» матеріалу «Про Ігоря і його повернення з полону» з позначкою: «Записано 17 травня 1938 року зі слів Трохима Пилипович Романець (так!), 81 року, місто Путивль». Далі цитую за фотокопією з автографом Д. Косарика (в газеті публікатора не вказано) з фондів Путивльського краєзнавчого музею. Відредаговане за канонами сталінської фольклористики, це «народное сказание» ґрунтується на тексті «Слова...» (видання з коментарями); є тут, однак, сліди місцевих переказів про «князьи могилы»: оповідач із сином «могили Игоря искали в саду княжеского Городка. Предки наши говорили, что похоронили Игоря в крепости

на восток от терема. Но княжеские могилы в землю вошли...» [Косарик 1938]. Як відомо, князя Ігоря Святослави-ча було поховано в Чернігові.

Улітку 1977 року студентка філологічного факультету Київського університету Л. Кизима (далі подаються тільки ініціали та прізвища учасників студентських фольклорних експедицій, якими керував автор цих рядків) записала в селі Зіново Путивльського району Сумської області України такий переказ: «У нас старые люди говорят, а те и ещё от старших слышали, что как на Сумы вот ехать, там село одно есть, Игоревка называется. Теперь уже по-другому, кажысь, Выгоревка. Та вот, в этом самом селе, сказыва-ют, князь Путивльский Игорь и погиб. А Ярославна как услышала – она в это время в дворце сидела – про гибель Игоря, то вылезла на чердак, шалью обвязала голову и прыгнула в Сейм. А на месте дворца того потом тюрьма была, её потом три раза палили. Нечистое то было место: тот призрак Ярославны плакал, то гукал что-то. А Сейм в том месте, где она утопла, Голубым Дунаем прозвали». Оповідач, місцевий житель І. Бокатов (1901–1980) відразу ж додав: «А то еще говорят, из Козинцев везли Игорю по-дарки. А турки везли золотого козла здоровенного. А козел был тяжелый да громадный. Турки ж стали и напились, как черти. Та й пьяные были, та й утопили того козла. И лежит тот козел в Сейму. Искали, искали, да никто найтить не мог». Як засвідчив І. Бокатов, все це він чув від столітнього путивлянина, назвав і адресу; проте, як з'ясувалося, цей його знайомий давно помер.

У наступному сезоні Г. Запорізька за моїм дорученням зробила контрольні записи, які підтвердили, що події переказу локалізуються інформантом у Путивлі («А Голубой Дунай в Путивле, где князь Игорь жил»), уточнили хронологію («И было это 1000 лет назад») і прояснили топоніміч-

не забарвлення оповіді про скарб («Раньше болото называлось Ушивка, а теперь Козинцы»).

У переказі про загибель Ярославни впадає в око близькість до одного з епізодів «Повісті про розорення Батиєм Рязані»: тут княгиня Євпраксія, дізнавшись про загибель чоловіка, «абие ринуся из превысокаго храма своего с сыном своим со князем Иваном на среду земли и зарази-ся до смерти» [Лихачев 1949, с. 289]. В одному з новіших варіантів топонімічного переказу про княжну Чорну (Цорну), яка нібито дала ім'я Чернігову, довелося почути: «Когда было наступление в Чернигове (кто там наступал, не знаю, то княжна Цорна организовала оборону. А когда она из терема наблюдала и увидела, что враги пересиливали, то она выбросилась из терема и разбилась на камнях. Но враги были разбиты, и когда князь начал искать свою дочь, то нашёл её на камнях и похоронил. И могила была в Чернигове, а потом засорили её, затоптали и только сейчас её восстановили там над Десной. А князя звали Чёрный. Осюда и Чернигов пошёл. А княжна Цорна была его любимая дочка» (записано мною в Новгороді-Сіверському 1981 року від І. Блохіна, 72 роки). У Новгороді-Сіверському зафіксовано й розповідь, у якій самогубство героїні ближче за способом до Зіновського переказу: «А в замке была девушка... А Десна подходила прямо к подножию замка... С обрыва было далеко видно, и эта девушка при князе бросилась из окна в речку и утонула» (записали А. Дауните і Л. Миколаєнко від Д. Лисенка, 74 роки, у 1983 році).

Героїзація самогубства Чорни, Євпраксії та Ярославни в Зіновському переказі походить із язичницької ідеології давнього епосу й суперечить суворому осуду самогубців християнською церквою; до того ж, за переконаннями українців, навіть випадкова смерть у результаті падіння з висоти вважалася «ганебною». Так, віршописець кінця

XVII століття Климентій Зіновіїв у моралістичній поезії «О убивающихся зъ церквей или з некоторых иных высокихъ будинковъ, або з древъ лѣсных, или же в кладезѣ глубокіе въпадающихъ» зазначив:

Ганебная і то смерть на свѣтѣ бывает
кто изъ якои высоты в смерть ся забивает.

[Зіновіїв 1971, с. 41]

Через те в Зіновському переказі самогубство Ярославни, з одного боку, псує місце, де воно відбулося, робить його «нечистим», а з іншого – явно поетизує: «А Сейм в том месте, где оне утопла, Голубым Дунаем прозвали». Побутування на Путивльщині уявлення про загибель тут Ігоря Святославича та Ярославни начебто підтверджують повідомлення Є. Чаусової, 74 роки, з Нової Слободи й А. Стахорної, 67 років, із села Бояро-Лежачі. На думку першої, «Ярославна под Путивлем погилла, потому что, хто где погил, там ему и поставлен памятник». Друга колись чула від матері оповідь, де до героя «Слова...» було прикріплено літописний сюжет про смерть Олега Віщого: «Когда князь Игорьъ возвращался домой с битвы, на дороге он увидел череп конской головы...» та ін. (записала С. Мазуренко влітку 1988 року). Другий текст І. Бокатова, про князя Ігоря, змушує згадати зафіксовану в «Пересторозі» – анонімному українському антиуніатському трактаті початку XVII століття – поголоску про хабар, пропонований татарами коронному гетьману Янові Замойському: «А відаючи о неприязні з панами, княжати з гетьманом, а то межі ними хтось з неприязні розголосив, якости гетьман мав перепустити войско царя перекопського через землю королевськую за взяттєм двох козлов, насипаних червоних золотих, [і] пустити їх у землю Угорськую» [Крекотень 1987, с. 41]. Про якийсь, хоча тепер і неясний, зв'язок цапа, істоти в міфології амбівалентної, із золотом свідчить, зо-

крема російське прислів'я: «Будь жена хоть коза, лишь бы золотые рога» [Даль 1957, с. 370].

Нагадаємо, що село Ігорівка (Буринський район Сумської області) було названо І. Бокатовим місцем загибелі Ігоря Святославича. У 1978 році туди було направлено групу студентів, які виявили цікаву усну традицію про головного героя «Слова...». Зокрема, К. Бароян почула тоді від уродженця села І. Овсянка, 68 років: «Тут ув Ігоревкі князя Ігоря дача була. Тут єсть і подземний ход. Только он замаскированный. У тому ходу спрятана его коляска золотая і цельная бочка золота. І були тут бої з половцями. На месте вишки їх кладбище було. Когда копали, то мертвецов выкидали. Зуби у них жолтиє, а кості совсім почорніли. Ото і були трупи половецькіє. А Ігор утік у Путивль подземним ходом». Варіант цієї розповіді був записаний від І. Овсянка навесні 1983 року П. Охріменком і О. Охріменко [Охрименко 1985, с. 18, 20]. Коли через два роки, в 1979-му, Л. Олійник та А. Пухкал зробили контрольні записи в Ігорівці, то уродженець цього села Н. Мальцев, 52 роки, повідомив, що воно виникло «на месте сбора русских князей под предводительством князя Игоря». Мешканець сусіднього села Клепали П. Гумениченко, 77 років, розповів, що на їхньому місці «стояла небольшая русская крепость». Оволодіти нею «половецким поработителям» завадили «громадные ворота, которые держались на клепаных подвесах... Сколько ни били враги в крепостные клепки копьями, камнями, сколько ни “клепали”, но маленькая русская крепость осталась для них не разбитым орехом, непокоренными “Клепалами”». Втім, це лише один із чотирьох місцевих топонімічних переказів.

Працівник Новгород-Сіверського краєзнавчого музею В. Гладкова записала 1975 року від екскурсовода похилого віку Л. Хоткевича цікаву розповідь [Охрименко 1985, с. 18],

яку через десять років, коли її інформант уже помер, повідомила студенткам О. Мельниковій і Т. Пахаревій у такій формі: «На Замковой горе была резиденция князей, обнесенная ровом шириной в 10 метров. Игорь сказал, что если он сам, без коня, сможет переплыть его, то “Быть тут церкви”. Видимо, церковь построена там, где Игорь вышел из воды». Про давнину прикріплення цього сюжету до героя «Слова...» говорити не доводиться, та й виник він вже тоді, коли забулося, що до рову спускалися з кремля фекальні маси. Однак про фольклорну основу цієї розповіді свідчить варіативність іншої версії легенди про будівництво за обітницею дерев'яної Микільської церкви, насправді зведеної 1720 року: тут вона зв'язується то з безіменним «новгород-северским князем», який їхав «сюда» через болото, щоб встигнути зустріти Катерину II (записала 1981 року Т. Фролова від І. Максимовського, 49 років), то з багатим купцем, який їхав «поздней весной по льду и провалился в Десну. Лошадь всё же вынесла его на берег» (запис від В. Гладкової), то з поміщиком, чиї баржі ледь не потонули в Десні біля Новгорода-Сіверського під час бурі (повідомлення Д. Лисенко).

Новгородсіверці пов'язують з Ігорем Святославичем приміські села Горбово та Комань. Перше часто ототожнюється з Ігоревим Сільцем (згаданим, до речі, в літописі ще під 1147 роком), а в другому розташовують Ігореві стайні. За іншою версією, вони були в хуторі Путивськ, де стояло «его имение. И чего бы Ярославна плакала в том Путивле?» (записали Т. Куземська і Н. Богута 1983 року від С. Філіпенка, 42 роки).

В. Кушвід, 61 рік, зараховувала, мабуть, до часів Ігоря Святославича початок новгород-сіверських ярмарків, а епізод сонячного затемнення переоформила в християнську легенду: «І пришов святий Петр і сказав о том, что в

Новгород-Северське буде ярмарка. И вот Ильє Петр сказав о том, что Игор собирается в поход. И в то время началась громоізверженіє. И появилась на небе ікона Іллі-громоверзця. И сказа Ілля Ігорю: «Не іді на половцов! Погубиш себѣя і свое войско»».

З іншого боку, ми натрапили й на випадок надання переваги інформантом світській версії топонімічного переказу під впливом ремінісценції «Слова...». Улітку 1986 року А. Федоров на моє прохання з'їздив до села Червоне Озеро Путивльського району, де в минулому існувала легенда про те, що озеро, яке дало назву селу й прозивалося раніше Святим, виникло на місці церкви, що пішла під землю. Однак замість цієї паралелі до Кітежської легенди місцева уродженка М. Козленко, 62 роки, колишня вчителька, розповіла: «Это когда половцы... (плачет). Всегда так, как начну... Когда половцы напали, а монахи путивльские ушли в лес, на ту сторону. Они-та спасались с этими, ну как их... с святостями. Иконки всякие. Их из озера потом доставали. А когда Игорь погнал половцев, так тогда Путивль защищал колодками: это затаскивали наверх бревна. Когда половцы лезли, на них эти колодки сталкивали. Вот, когда Путивль освободили, монахи вернулись».

Інформант помилилася, стверджуючи, ніби стару легенду, «что церковь провалилась... никто не знает. И отцы наши не знали». Про це пам'ятали ще, але деталі вже забулися. С. Литвинов, 80 років, зарахував цю подію до глибокої старовини, а облогу Путивля – до війни з турками. Про облогу половцями Путивля розповів і житель села Зіново С. Тверітінов, 55 років: «Монастырь был, где памятник Ярославны. Сопка очень большая. Игоря окружили половцы, у них был подземный ход под монастырь. Крепость была окружена. Их хотели взять на измор. Думали, что не будет у них воды. А у них был колодец с колесом».

Всебічне дослідження наведених текстів, мабуть, ще попереду, але й нині не можна погодитися з їх інтерпретацією сумськими патріотичними краєзнавцями. Впадає в око, передусім, несправедливе піднесення путивльської усної традиції за рахунок новгород-сіверської, де «зрідка трапляються окремі, затемнені часом перекази й легенди про Ігоря Святославича» [Охрименко 1988, с. 51]. Насправді обидві традиції однотипні та з історико-культурного погляду принципово рівноцінні. Відзначимо також розмиття в цих працях критеріїв фольклорності. Ось фрагмент із розвідки П. Охрименка та О. Охрименко: «Про те, що Ярославна перебувала під час походу й половецького полону Ігоря Святославича в Путивлі, говорить також у переказах, що побутують у с. Нова Слобода, які чула від неписьменної бабусі-колгоспниці А. І. Подшивалової її онука Наталя Пікульова, а потім, на початку 1980-х років, будучи ученицею Путивльського педучилища, пробувала відтворити їх у дусі народних голосінь. У них теж говорить про те, як Ярославна організувала оборону Путивля, від якого половці побігли “сломя голову”». Або: «В 1984 р. в Путивлі вдалося записати (від З. Н. Переяслової) ще одне цікаве народне оповідання про Ярославну: “У нас были такие слухи, что Ярославна, узнав о пленении Игоря, собрала войско, пошла в половецкую степь и разбила орды половцев. Поэтому в Путивле поставлен памятник именно ей, а не Игорю”. Це сучасна інтерпретація дуже, можливо, давнього переказу про Ярославну, в якому звучить осуд Ігоря за сепаратизм, заклеїмлений й автором “Слова”» [Охрименко 1988, с. 51]. Насправді ж мова про інтерпретації паркової скульптури «Ярославна» у міському парку.

Останнє твердження сумських краєзнавців є водночас конкретизацією їхнього загального переконання, що «в народнопоетичній творчості до нашого часу збереглися

відгуки тією або іншою мірою достовірних відомостей про події та про героїв, геніально відбитих у “Слові о полку Ігоревім”» [Охрименко 1988, с. 50]. Це переконання, безперечно, є помилковим.

Почати з того, що усні історичні перекази отак довго, протягом багатьох століть, не живуть. Як уже доводилося писати, є певна градація переказів із погляду тривалості: «довговічніші тут перекази загальнонародного значення (про заснування Києва, про геройство Палія і т. ін.), значно коротший вік мають місцеві (не топонімічні) перекази. Так, існують три масиви записів таких переказів Новгород-Сіверщини: у складі “Історії русів”, у збірниках другої половини ХІХ ст. (головним чином, у “Малоруських народних переказах і оповідях” М. П. Драгоманова) і в записах 80-х рр. ХХ ст., зроблених студентами Київського університету. Кожний із наступних масивів записів поставав приблизно через сто років після попереднього, проте склад сюжетів майже повністю змінювався» [Росовецький 2008, с. 544]. Тут мали значення ще й періодичні зрушення в культурній та релігійній орієнтації населення та його значні міграції, пов’язані з неспокійним життям обох міст, і Путивля, й Новгород-Сіверського на пограниччі Речі Посполитої та Московської держави, а згодом України й Росії. Були причини позабути про Ярославну та її Ігоря...

Розвиватися зазначені усні традиції могли лише з другої половини ХІХ століття, коли «Слово о полку Ігоревім», випірнувши із забуття, почало вивчатися в школі. Лише тоді й з’явилася можливість прикріплення давньої автентонної сюжетики до персонажів пам’ятки, але тільки можливість і лише в колі освічених мешканців Путивля та Новгород-Сіверського. Починалося місцеве патріотичне освоєння пам’ятки. Відомо, що на початку ХХ століття в новгород-сіверській гімназії видавався рукописний часопис «Ярославна».

Широке ж проникнення інформації про події, відбиті в «Слові...», та про його персонажів (саме інформації, а не тексту твору XII століття!) до мас трудящих стало можливим, починаючи із середини 1930-х років, коли в Радянському Союзі з ініціативи І. Сталіна було розгромлено як антиісторичну «школу» історика-марксиста М. Покровського, а в літературознавстві таку ж занадто марксистську «школу» В. Переверзева. Тепер партійне керівництво взялося мобілізувати здобутки культури минулого на службу революційному пролетаріатові. Для популяризації інформації про «Слово...» важливе значення мали ювілеї пам'ятки або її Першодруку, гучно відсвятковані у 1938, 1950 і 1975 роках. Ось переді мною сторінка «Правди» від 9 травня 1938 року. Загальний заголовок «К 750-летию "Слова о полку Игореве"», нижче: «Великое литературное произведение русского народа». Стаття історика М. Нечкіної «Борьба за русскую землю» завершується абзацом: «Звитяга у боротьбі, беззавітний героїзм, безмежна любов до вітчизни – все це невід'ємні якості людини сталінської епохи, які зростила радянська країна. Радянська людина, яка піде в бій за свою землю, розуміє, що вона бореться за життя щасливої вітчизни, де "страны рады, грады весели". І ми пишаємося тим, що традиції героїчної та беззавітної боротьби за вітчизну сягають нашого найдавнішого минулого, мають славу багатовікову цінність» [Нечкіна 1938].

На місцях подій ювілеї «Слова...» святкувалися з особливою пишністю. У 1969 році в Путивлі знімався музичний фільм «Князь Ігор» режисера Р. Тихомірова за оперою Бородіна, при цьому частину реквізиту кінематографісти подарували краєзнавчому музею. У Новгороді-Сіверському 1975 року відбувалася частина засідань Всесоюзної конференції з нагоди чергового ювілею пам'ятки. Таким був ідеологічний та побутовий підклад путивльської та новго-

род-сіверської усних традицій Нового часу про «Слово...». На мою думку, пізніше походження цих текстів не позбавляє їх цінності як свідчень пієтету путивлян і новгород-сіверців до своєї малої батьківщини, як яскравих, часом естетично своєрідних явищ продовження життя «Слова о полку Ігоревім» у словесній культурі Нового часу.

До розглянутих усних традицій примикає інтелігентський фольклор про долю списків «Слова...». Початок йому поклав 1917 року Н. Каринський, який у своїй праці про пам'ятку подав підрядкову примітку: «На засіданні Товариства стародавньої писемності, де читався цей реферат, проф. А. І. Соболевський повідомив цікаву звістку про наразі зниклий один із списків Слова о полку Ігоря. Років двадцять тому проф. А. І. Соболевському розповідав проф. І. Е. Троїцький, що викладач словесності Олонецької духовної семінарії, показуючи в класі учням, у числі яких тоді був і І. Е. Троїцький, старий рукопис, сказав: “Ось тут міститься інший список Слова о полку Ігоревім, набагато більш докладний, ніж той, якого надруковано”. Коли згодом І. Е. Троїцький приїхав до Петрозаводська, викладач, який повідомляв про список Слова о полку Ігоревім, уже помер, та І. Е. не міг знайти слідів рукопису, про який він чув у семінарії» [Каринский 1917, с. 16–17].

Інтриги цієї історії додав уже згаданий на цих картках ентузіаст псковського походження «Слова...» Л. Творогов у листі 1948 року до редакції «Вопросов истории» з приводу листа М. Тихомірова [Творогов Л. 1948]. Л. Творогов повідомив, що він сам у 1923 році чув про цей список у Петрозаводську, але в дії брали участь інші особи. Нібито список «Слова...» показував інший викладач семінарії іншим учням – К. Філімонову, який став згодом викладачем цієї ж семінарії, та Д. Островському. Відбувалося це в 1870–1880-ті роки. Проминули десятиріччя, після революції до

бібліотеки Олонецької семінарії стали надходити книги та папери померлих викладачів. Д. Островський отримав доручення розібрати архів викладача словесності Ягодкіна, знайшов там список «Слова...» і поділився інформацією про цю знахідку з К. Філімоновим. У версії Л. Творогова відбулася така розмова: «Кузьмо Филимоновичу, пам'ятаєте, нам у дитинстві покійний Ягодкин показував рукопис "Слова..."? Я його знайшов!» – «Та де ж він?» – «Я його залишив у бібліотеці, увечері підемо разом і подивимося його». Але до вечора Островський зліг із тифом, потрапив до лікарні та незабаром помер. Бібліотеку опечатали, будівлю було зайнято військовою частиною. Коли бібліотека семінарії була передана до міської бібліотеки, рукописи «Слова...» у ній вже не було [Творогов Л. 1948, с. 135–136].

Слід погодитися з М. Каган-Тарковською, в якій викликала підозру «вже подвоєння подій: в 40–50-х рр. один викладач показує рукопис Троїцькому, потім він пропадає, і в 60–70-х рр. у цій же семінарії він знаходиться в іншого викладача, який показує його Філімонову та Островському, і знов пропадає. Незрозуміло, чому його не міг у такому випадку виявити Троїцький? Чому не міг Філімонов без Островського піти до бібліотеки семінарії та подивитися знайдений там рукопис?» [Каган-Тарковська 1993, с. 71–72]. Своєю чергою А. Бурикін звернув увагу на той факт, що «звіт про поїздку Л. А. Творогова до Петрозаводська, під час якої він збирав матеріали про Олонецький список, було оприлюднено ще 1929 року <...> І ось що здається дивним і незрозумілим – у цій публікації ми не знаходимо взагалі жодної згадки про "Слово о полку Ігоревім"..." [Бурыкин 2017, с. 38].

Однак Л. Творогов у тому ж листі 1948 року запропонував ще одну сумнівну історію. Нібито ще в 1920-ті роки він розповів про свої пошуки Олонецького списку академікові

В. Перетцу. Вислухавши Л. Творогова, В. Перетц буцім-то сказав, що знає кінець цієї історії. Один із його учнів написав йому, що в Астрахані на базарі побачив на возі з домашніми пожитками рукописи та книжки. Розігнувши один із рукописів навмання, він побачив список «Слова о полку Ігоревім». Він кинувся купляти рукопис, але не зміг, бо господар продавав весь навантажений віз разом, а грошей у філолога було обмаль. Віз з усім, що було на ньому, без торгу, купив киргиз (або казах), запряг верблюда до возу і поїхав у степ. Господар возу сказав, що вивіз старі книги з Петрозаводська [Творогов Л. 1948, с. 36]. І в цій розповіді М. Каган-Тарковська знайшла «багато дивних і випадкових збігів: знайдення рукописів у найбільш несподіваному місці, моментальне виявлення тексту “Слова” в першому ж рукописі і без його ретельного вивчення; незрозуміло, чому господар відмовився продати один рукопис, явно непотрібний місцевим жителям» [Каган-Тарковська 1993, с. 72].

Із свого боку зауважу, що учня В. Перетца, який опинився в 1920-ті роки в Астрахані та листувався з учителем, в літературі про славного академіка двох академій знайти не вдалося. Я також не можу зрозуміти, навіщо було везти тисячу верст від Петрозаводська до самої Астрахані (на возі? залізницею?) книжки й рукописи, щоб отак гротескно їх продати в кінцевому пункті. Пояснення В. Семенова обставинами евакуації 1918 року [Семенов 1989] не надто висвітлюють це питання. І М. Каган-Тарковська, й А. Бурикін вважають, що Олонецький список взагалі не існував, а в Н. Каринського йшлося про різницю між обсягом «Слова...» в різних шкільних посібниках або в посібниках і в конспекті викладача [Каган-Тарковська 1993, с. 73; Бурикин 2017, с. 39]. Мене ж слова «старий рукопис» і «список» переконують, що мова йшла про давньоруський рукопис.

Невідомо, чи не Олонецький список (він же астрахансь-

кий) мав на увазі В. Малишев, коли повідомив 1946 року: «До цих пір в Карелії серед населення ходить переказ про існування тут рукопису “Слова о полку Ігоревім”» [Малышев 1946]. Нарешті, як зазначила М. Салміна, М. Гойгел-Сокол бачив, «за його словами, рукопис С.[лова] у власника збір.[ання] старовинних книжок П. А. Суханова, який жив у Ко-стромській обл.[асті]. Сліди рукопису зникли після смерті власника» [Салміна 1995а, с. 46].

Виникали подібні легенди й в Україні. Одну з них записав у липні 1981 року автор цих рядків від 72-річного мешканця Новгород-Сіверського І. С. Блохіна, який розповів: «В 1948 году из Ташкента в райком пришло письмо от [бывшего] новгород-северского жителя. Был он чиновник, а я думаю так, что жандарм. Пишет: “Хочу, чтоб эти монастырские тайны были достоянием новой советской власти”. Что там, в центре собора, есть нетронутая могила, где похоронен Олег Святославич. В 1895 перестраивали пол монастыря (?), снимали кирпичи, укладывали чугунные плиты (там весь пол был в чугунных плитах). Рабочие раскопали и напоролись на чугунные заслонки, закрытые замками. Архимандрит приказал не трогать. Потом приехали из Петербурга учёные, забрали папирусы (там были в захоронении), и там на коже было написано “Слово о полку Ігореве”. Оно было на коже написано и намотано на две палки, на славянском языке. Забрали отсюда в Эрмитаж, и там оно хранится». І. Блохін посилався на І. М. Катка, який «тогда учился в гимназии и часто ходил туда в церковь». І. М. Катка вже не було на світі, але за допомогою його брата, 90-річного О. М. Катка, вдалося встановити деякі реалії цієї легенди. Щодо папірусів, знайдених буцім-то в похованні князя Олега Святославича, то насправді їх привіз із собою директор місцевої гімназії Кононенко, випускник історико-філологічного факультету Київського університе-

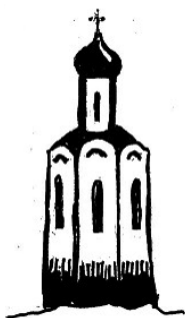
ту св. Володимира. Це останній директор Новгород-Сіверської гімназії (1917–1918) О. О. Кононенко. Про зміст легенди О. М. Каток сказав, зітхнувши: «То в Івана Степановича мрія була» [Росовецький 1988, с. 70].

Розповідь І. С. Блохіна демонструє, як легко у свідомості освіченої людини (інформант, за його словами, до війни закінчив у Києві землемірний інститут) мрія може обволотись наративною життєподібною формою. Благородна мрія знайти замість втраченого новий давньоруський список бентежила й членів Комісії Спілки радянських письменників із відзначення 150-річчя першої публікації «Слова о полку Ігоревім», яка запропонувала грандіозний план всенародних пошуків [Шторм 1950]. Прожект цей був не лише наївним, а й просто шкідливим: націлення тисяч невідготовлених ентузіастів на пошуки шедевра неминуче призвело б до загибелі безлічі не цікавих для них (бо не містили «Слова...») давньоруських рукописів, що були в той час на руках у населення, насамперед у старообрядців. Коли через півтора року після цієї публікації О. Назаревський звернувся до названої комісії із запитанням, що ж було зроблено, відповіді він не отримав [Назаревський 1958, с. 34].

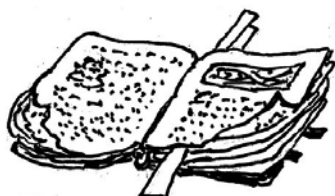
Тим часом без зайвого газетного розголосу Володимир Іванович Малишев (1910–1975) розгорнув широкий пошук давньоруських рукописів на російській Півночі; цю справу завершують його друзі та послідовники. Створено новий архів: «Древлехранилище имени В. И. Малышева». Багатолітня праця Миколи Миколайовича Покровського (1930–2013) та його співробітників привела до справжнього, користуючись влучним висловом Д. Лихачова, «археографічного відкриття Сибіру». Дуже плідними виявилися й майже щорічні експедиції до місць розселення старообрядців у середній Росії, в Україні та в Білорусі, якими в другій

половині ХХ століття керувала московська книгознавець І. В. Поздєєва. Але цю її діяльність не можна оцінювати однозначно. З одного боку, тисячі пам'яток давньої писемності збережено, з другого ж, на полицях Відділу рукописів бібліотеки Московського університету опинилися й ті рукописи, що належали українському й білоруському народам.

Так або інакше, а й під час активного збирання старобрядницьких рукописів новий список «Слова...» не був знайдений, хоча, за вдалим висловом В. Малишева, це було б «святом світової культури» [Малышев 1946].

РЕКОНСТРУКЦІЯ ТЕКСТУ

авдання пропонованої реконструкції – відтворити в найбільш проясненому вигляді словесні форми того списку пам'ятки, що був перед очима її перших видавців. Будемо намагатися це робити з максимальною обережністю, дозволяючи собі мінімальні перестановки в тексті, а кон'єктури використовуючи лише ті, що найменшою мірою руйнують його, бо ґрунтуються на іншому членуванні на літери мікротекстів Першовидання або – дуже зрідка – Катерининської копії та виписок А. Ф. Малиновського. Приймаємо як даність тексту діалектну варіативність мови пам'ятки, не будемо намагатися її уніфікувати. Пам'ятаємо, між іншим, і про фольклорну варіативність гіпотетичного усного прототипу (прототипів). Так само толерантно сприймаємо й наслідки «другого південнослов'янського впливу» («пльку», «вълком», «сія», «заранія» тощо), хоча вони й могли з'явитися в тексті не раніше XV століття.

З іншого боку, не обійдеться без суб'єктивізму у виборі кон'єктур, а також у пунктуації, де критик давньоруського тексту за традицією почуває себе вільним мисливцем.

Замінюємо «ї» на «і». У кон'єктурах нові літери виділяємо курсивом.

Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сина Святъславля, внука Ольгова

Не лѣпо ли ны бѣшетъ, братіе, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстій о плъку Игоревѣ, Игоря Святъславлича? Начати же ся тѣмъ пѣсни по былинамъ сего времени, а не по замышленію Бояню. Боянъ бо вѣщій, аще кому хотяше пѣснь творити, то растѣкашется мыслию по древу, сѣрымъ влъкомъ по земли, шизымъ орломъ подѣ облакы. (Помняшетъ бо, рече, пѣрвыхъ временъ усобицѣ). Тогда пушашеть 10 соколовъ на стадо лебедѣй: который дотечаше, та преди пѣснь пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предѣ плъкы касожьскими, красному Романови Святъславличю. Боянъ же, братіе, не 10 соколовъ на стадо лебедѣй пушаше, нъ своя вѣщія прѣсты на живая струны вѣскладаше, они же сами княземъ славу рокотаху.

Почнемъ же, братіе, повѣсть сію отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря, иже истягну умъ крѣпостию своею и поостри сердца своего мужествомъ, наплънився ратнаго духа, наведе своя храбрыя плъкы на землю Половѣцькую за землю Руськую.

Тогда Игорьъ възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрыты. И рече Игорьъ къ дружинѣ своей: «Братіе и дружино! Луце жѣ бы потяту быти, неже полонену быти. А всядемъ, братіе, на свои брѣзья комони да позримъ синего Дону!»

Спала князю умъ похоти – и жалость ему знаменіе заступи искусити Дону великаго. «Хошу бо, – рече, – копіе приломити конецъ поля Половецкаго; съ вами, русици, хошу главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону!»

О Бояне, соловію стараго времени! Абы ты сіа плъкы ущекоталъ, скача, славію, по мыслену древу, летая умомъ подъ облакы, свивая славы оба полы сего времени, рища въ тропу Трояню чресь поля на горы! Пѣти было пѣснь Игореву, того внуку: «Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая – галици стады бѣжать къ Дону Великому». Чи ли въспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовъ внуче: «Комони ржуть за Сулою – звенить слава въ Киевѣ; трубы трубятъ въ Новѣградъ – стоятъ стязи въ Путивлѣ». Игорьъ ждетъ мила брата Всеволода.

И рече ему буй-туръ Всеволодъ: «Одинъ братъ, одинъ свѣтъ свѣтлый – ты, Игорю! Оба есвѣ Святъславличя! Сѣдлай, брате, свои брѣзыи комони, а мои ти готови, осѣдлани у Курьска напереди. А мои ти куряни – свѣдоми къмети: подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣяны, конецъ копія въскрѣмлени, пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаеми, луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли изъострени; сами скачють, акы сѣрыи влѣци в полѣ, ищучи себе чти, а князю славѣ».

Тогда въступи Игорь-князь въ златъ стремянь и поѣха по чистому полю. Солнце ему тьмою путь заступаше; нощь, стонущи ему грозою, птичь убуди; свистъ звѣринъ въста; зби Дивъ, кличетъ врѣху древа – велить послушати земли незнаемъ: Влѣзѣ, и Поморію, и Посулію, и Сурожу, и Корсуню, и тебѣ, тьмураканьскый блѣванъ!

А половци неготовамаи дорогами побѣгоша къ Дону Великому; крычатъ тѣлѣгы полунощы, рци, лебеди распущени. Игорьъ къ Дону вои ведетъ! Уже бо бѣды его пасеть птицъ по дубію, влѣци грозу въсрожать по яругамъ, орли клетомъ на кости звѣри зовуть, лисици брешуть на чрѣленя щиты. О Руская земле, – уже за шеломянемъ еси!

Длъго ночь меркнетъ... Заря-свѣтъ запала. Мъгла поля покрыла. Щекоть славій успе, говоръ галичь убуди. Русичи

великая поля чрълеными щиты прегородиша, ищучи себѣ
чти, а князю славы.

Съ заранія въ пятокъ потопташа поганяя плѣкы половецкыя и, рассушясь стрѣлами по полю, помчаша красныя дѣвки половецкыя, а съ ними злато, и паволокы, и драгыя оксамиты. Орьтмами и япончицами, и кожухы начаша мосты мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ, – и всякыми узорочьи половѣцкыми. Чрълень стягъ, бѣла хорюговъ, чрълена чолка, сребрено стружіе – храброму Святъславличю!

Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо. Далече залетѣло! Не было оно обидѣ порождено, ни соколу, ни кречету, ни тебѣ, чръный воронъ, поганый половчине!

Гзакъ бѣжитъ сѣрымъ влъкомъ, Кончакъ ему слѣдъ править къ Дону Великому.

Другого дни велми рано кровавыя зори свѣтъ повѣдаютъ, чръныя тучя съ моря идуть, хотять прикрыти 4 солнца, а въ нихъ трепещуть синіи мльніи. Быти грому великому! Итти дождю стрѣлами съ Дону великаго! Ту ся копіемъ приламати, ту ся саблямъ потручяти о шелома половецкыя, на рѣцѣ на Каялѣ, у Дону великаго! О Руская землѣ, уже за шеломянемъ еси!

Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣють съ моря стрѣлами на храброя плѣкы Игоревы. Земля тутнетъ. Рѣкы мутно текуть. Пороси поля прикрывають. Стязи глаголють: половеци идуть отъ Дона, и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ рускыя плѣкы оступиша. Дѣти бѣсовы кликомъ поля прегородиша, а храбріи русици преградиша чрълеными щиты.

Яръ-туре Всеволоде! Стоиши на борони, прыщещи на вои стрѣлами, гремлеши о шелома мечи харалужными. Камо, туръ, поскочяше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая, тамо лежатъ поганяя головы половецкыя. Поскепаны саблями калеными шелома оварьскыя от тебе,

яръ-туре Всеволоде! Кая рана дорога, братіе, забыв чти и живота, и града Чрънигова отня злата стола, и своя милыя хоти, красныя Глѣбовны свычая и обычая!

Были вѣчи Трояни, минула лѣта Ярославля; были плъци Олговы, Ольга Святъславлича. Тѣй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣяше. Ступаетъ въ златъ стремянь въ градѣ Тьмутороканѣ, – тоже звонъ слыша давный великий Ярославъ сынъ Всеволодъ, а Владиміръ по вся утра уши закладаше въ Черниговѣ.

Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе и на Канину зелену паполому постла за обиду Олгову, храбра и млада князя. Съ тоя же Каялы Святоплъкъ полелѣя отца своего между угорьскими иноходьцы ко Святѣй Софіи, къ Кіеву. Тогда при Олзѣ Гориславличи сѣяшется и растяшеть усобицами, погибашеть жизнь Даждь-Божа внука, въ княжихъ крамолахъ вѣци челоуѣкомъ скратишась. Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нѣ часто врани граяхуть, трупіа себѣ дѣляче, а галици свою рѣчь говоряхуть, хотятъ полетѣти на уедіе.

То было въ ты рати и въ ты плъкы, а сицеи рати – не слышано! Съ зараніа до вечера, съ вечера до свѣта летятъ стрѣлы каленыя, гримлють сабли о шеломы, трещать копіа харалужныя въ полѣ незнаемѣ, среди земли Половецкыи. Чръна земля под копыты костыми была посѣяна, а кровію поल्याна. Тугою въздоша по Руской земли.

Что ми шумить, что ми звенить давеча рано предѣ зорями? Игорь плъкы заворочаетъ: жаль бо ему мила брата Всеволода.

Бишася день, бишася другый; третьяго дни къ полуднію падоша стязи Игоревы. Ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрой Каялы, ту кроваваго вина не доста; ту пиръ докончаша храбріи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилось.

Уже бо, братіе, невеселая година вѣстала, уже пустыни силу прикрыла. Вѣстала Обида въ силахъ Дажь-Божа внука, вступила дѣвою на землю Трояню, всплескала лебедиными крылы на синѣмъ море у Дону; плещучи, убуди жирня времена.

Усобица княземъ на поганя погыбе, рекоста бо братъ брату: «Се мое, а то мое же». И начяша князи про малое «се великое» мльвити, а сами на себѣ крамолу ковати. А поганіи съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Рускую.

О, далече зайде сокол, птицъ бѣя, – к морю! А Игорева храбраго плѣку не кресити. За нимъ кликну Карна и Жля, поскочи по Руской земли, смагу людемъ мычючи въ пламянѣ розѣ.

Жены рускія въсплакашась, аркучи: «Уже намъ своихъ милыхъ ладъ ни мыслію смыслити, ни думою сдумати, ни очима съглядати, а злата и сребра нимало того потрепати».

А вѣстона бо, братіе, Кіевъ тугою, а Черниговъ напастьми. Тоска разліяся по Руской земли, печаль жирна тече средь земли Рускій. А князи сами на себе крамолу коваху, а поганіи сами побѣдами нарищуще на Рускую землю, емляху дань по бѣлѣ отъ двора.

Тии бо два храбрая Святъславлича, Игорьъ и Всеволодъ, уже лжу убуди, которую то бѣше успиль отецъ ихъ Святъславъ грозный великій Кіевскій. Грозою бѣшетъ притрепеталь своими сильными плѣки и харалужными мечи, наступи на землю Половецкую, притопта хлѣми и яругы, взмути рѣки и озеры, иссуши потоки и болота. А поганого Кобяка изъ луку моря, отъ желѣзныхъ великихъ плѣковъ половецкихъ, яко вихръ, выторже. И падесея Кобякъ въ градъ Кіевъ, въ гридницѣ Святъславли.

Ту нѣмци и венецици, ту греци и морава поють славу

Святъславлю, кають князя Игоря, иже погрузи жиръ во днѣ Каялы, рѣкы половецкія, – рускаго злата насыпаша. Ту Игорь-князь высѣдѣ изъ сѣдла злата, а въ сѣдло кощіево. Уныша бо градомъ забралы, а веселіе пониче.

А Святъславъ мутенъ сонъ видѣ. «Въ Киевѣ на горахъ синопчъ съ вечера одѣвахъте мя, – рече, – чръною паполомою на кровати тисовѣ. Чръпахуть ми синее вино съ трудомъ смѣшено, сыпахуть ми тѣщими тулы поганихъ тлъковинъ великій женчугъ на лоно и нѣгують мя. Уже дѣскы безъ кнѣса в моемъ теремѣ златовръсѣмъ. Всю ночь съ вечера босови врани възгряху у Плѣсньска на болони, бѣша дебръскы сани, и не сошлю къ синему морю».

И ркоша бояре князю: «Уже, княже, туга умъ полонила; се бо два сокола слѣтѣста съ отня стола злата поискати града Тьмутороканя, а любо испити шеломомъ Дону. Уже соколома крильца припѣшали поганихъ саблями, а самую опутоша въ путины желѣзны. Темно бо бѣ въ 3 день: два солнца помѣркости, оба багряная стлѣпа погасоста, и съ нимъ молодая мѣсяца Олегъ и Святъславъ тьмою ся поволокоста, и в морѣ погрузиста, и великое буйство подасть хинови. На рѣцѣ на Каялѣ тьма свѣтъ покрыла: по Руской земли прострошася половци, аки пардуже гнѣздо. Уже снесеса хула на хвалу, уже тресну нужда на волю, уже врѣжеса Дивъ на землю. Се бо готскія красныя дѣви въспѣша на брезѣ синему морю: звоня рускимъ златомъ, поють время Бусово, лепѣють мечь Шароканю. А мы уже, дружина, жадни веселія!»

Тогда великій Святславъ изрони злато слово, слезами смѣшено, и рече: «О моя синовчя, Игорю и Всеволоде! Рано еста начала Половецкую землю мечи цвѣлити, а себѣ славы искати. Нѣ нечестно одолѣсте, нечестно бо кровь поганую проліясте. Ваю храбрая сердца въ жестоцемъ харалузѣ скована, а въ буети закалена. Се ли

створисте моей сребреней сѣдинѣ? А уже не вижду власти сильнаго и богатаго, и многовои брата моего Ярослава съ черниговскими былями, съ могуты, и съ татраны, и съ шельбиры, и съ топчаки, и съ ревугы, и съ ольберы. Ти бо бес щитовъ съ засапожники кликомъ плѣкы побѣждають, звонячи въ прадѣдную славу. Нѣ рекосте: «Мужаймѣся сами – преднюю славу сами похитимъ, а заднюю ся сами подѣлимъ!» А чи диво ся, братіе, стару помолодити? Коли соколь въ мытехъ бываетъ – высоко птицѣ възбиваетъ: не дастъ гнѣзда своего въ обиду. Нѣ се зло: княже ми непособіе. Наниче ся години обратиша».

Се у Римъ кричатъ подѣ саблями половецкыми, а Володимиръ подѣ ранами. Туга и тоска сыну Глѣбову!

Великій княже Всеволоде! Не мыслию ти прелетѣти издалеца – отня злата стола поблюсти? Ты бо можеша Волгу веслы раскропити, а Донъ шеломы выльяти! Аже бы ты былъ, то была би чага по ногатѣ, а кощей – по резанѣ. Ты бо можеша посуху живыми шерешеры стрѣляти, – удалыми сыны Глѣбовы!

Ты, буй Рюриче и Давиде! Не ваю ли злаченые шеломы по крови плаваша? Не ваю ли храбрая дружина рыкають, акы тури, ранены саблями калеными на полѣ незнаемѣ? Вступита, господина, въ злата стремена за обиду сего времени, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святъславлича!

Галички Осмомыслѣ Ярославе! Высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ, подперѣ гори Угорскыи своими желѣзными плѣки, заступивѣ королеви путь, затвори въ Дунаю ворота, меча бремены чрезъ облаки, суды рядя до Дуная. Грозы твоя по землямъ текутъ, отворяеши Киеву врата. Стрѣлявши съ отня злата стола салтани за землями, стрѣляй, господине, Кончака, поганого кощей, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святъславлича!

А ты, буй Романе и Мстиславе! Храбрая мысль носить

вашъ умъ на дѣло. Высоко плаваеши на дѣло въ буести, яко соколъ на вѣтрехъ ширяся, хотя птицю въ буйствѣ одолѣти. Суть бо у ваю желѣзныи папорзи подѣ шеломи латинскими. Тѣми тресну земля, и многи страны – Хинова, Литва, ятвязи, деремела и половци сулицы своя повръгоша, а главы своя подклониша подѣ тьи мечи харалужныи. Нѣ уже, княже, Игорю утерпѣ солнцю свѣтъ, а древо не бологомъ листвіе срони: по Рсіи, по Сули гради подѣлиша. А Игорева храбраго плѣку не крѣсити! Донѣ ти, княже, кличеть и зоветь князи на побѣду. Олговичи, храбрыи князи, dospѣли на брань!

Ингваръ и Всеволодъ, и вси три Мстиславичи, не худа гнѣзда шестокрилци! Не побѣдными жребіи собѣ власти расхытите! Кое ваши златыя шеломи и сулицы ляцкіи, и щиты? Загородите Полю ворота своими острыми стрѣлами за землю Русскую, за раны Игоревы, буюго Святъславлича!

Уже бо Сула не течеть сребреными струями къ граду Переяславлю, и Двина болотомъ течеть онымъ грознымъ полочаномъ подѣ кликомъ поганыхъ. Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ, позвони своими острыми мечи о шеломи литовскія, притрепа славу дѣду своему Всеславу, а самъ подѣ чрълеными щиты на кровавѣ травѣ притрепанъ литовскими мечи. И схоти ю на кровать, и рекъ: «Дружину твою, княже, птиць крилы пріодѣ, а звѣри кровь полизаша!» Не бысь ту брата Брячеслава. ни другаго, Всеволода. Единъ же изрони жемчюжну душу изъ храбра тѣла чрезъ злато ожереліе. Унылы голоси, пониचे веселіе, трубы трубятъ городеньскіи.

Ярославе и вси внуце Всеслави! Уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи вережени, уже бо выскочисте изъ дѣдней славы! Вы бо своими крамолами начясте наводити поганья на землю Рускую, на жизнь Всеслави. Которою бо бѣше насиліе отъ земли Половецкыи!

На седьмомъ вѣцѣ Трояни врьже Всеславъ жребій о дѣвицю себѣ любу. Тѣй клюками подпрѣся окони и скочи къ граду Киеву, и дотчеса стружіемъ злата стола Кіевскаго. Скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ въ плѣночи изъ Бѣлаграда, обѣсися синѣ мыглѣ. Утрѣ же вазни с три кусы: оттвори врата Новуграду, разшибе славу Ярославу, скочи влѣкомъ до Немиги, съду токѣ. На Немизѣ снопы стелють головами, молотятъ чепа харалужными, на тоцѣ животъ кладуть, вѣють душу отъ тѣла. Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть посяни – посяни костями русскихъ сыновѣ.

Всеславъ-князь людемъ судяше, княземъ грады рядяше, а самъ въ ночь влѣкомъ рыскаше: изъ Києва дорискаше до куръ Тмуроканя, великому Хрѣсови влѣкомъ путь прерыскаше. Тому въ Полотскѣ позвониша заутренюю рано у святыя Софеи въ колоколы, а онъ въ Києвѣ звонъ слыша. Аще и вѣща душа въ друзѣ тѣлѣ, нѣ часто бѣды страдаше. Тому вѣщей Боянъ и прѣвое припѣвку, смысленый, рече: «Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду суда божіа не минути».

О, стонати Руской земли, помянувшѣ прѣвую годину и прѣвыхъ князей! Того стараго Владиміра нельзѣ бѣ пригвоздити къ горамъ кіевскимъ; сего бо нынѣ сташа стязи Рюриковы, а друзіи – Давидовы, нѣ розно ся имъ хоботы пашуть, копіа поють!

На Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ, зегзицею, незнаемъ, рано кычетъ. «Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаеви, омочю бебрянъ рукавъ въ Каялтѣ-рѣцѣ, утру князю кровавыя его раны на жестоцѣмъ его тѣлѣ».

Ярославна рано плачетъ въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи: «О, вѣтрѣ-вѣтрило! Чему, господине, насильно вѣеши? Чему мычещи хиновскыя стрѣлки на своею нетрудною крилцю на моя лады вои? Мало ли ти бяшетъ горѣ подѣ облакы вѣяти, лелѣючи корабли на синѣ морѣ? Чему, господине, мое веселіе по ковылію развѣя?»

Ярославна рано плачеть, Путивлю-городу на заборолѣ, аркучи: «О, Днепре Словутицю! Ты пробилъ еси каменные горы сквозѣ землю Половецкую. Ты лелѣялъ еси на себѣ Святослави носады до плѣку Кобякова. Възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ, абых не слала къ нему слезъ на море рано».

Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи: «Свѣтлое и тресвѣтлое слънце! Всѣмъ тепло и красно еси! Чему, господине, простре горячую свою лучю на ладѣ вои, в полѣ безводнѣ жаждею имъ лучи съпряже, туюго имъ тули затче?»

Прысну море полунощи, идутъ сморци мъглами: Игорев-князю богъ путь кажетъ изъ земли Половецкой на землю Рускую, къ отню злату столу. Погасоша вечеру зари. Игорь спить, Игорь бдитъ, Игорь мыслию поля мѣрить отъ великаго Дону до малаго Донца.

Комонь въ полуночи! Овлуръ свисну за рѣкою, велить князю разумѣти: князю Игорю не быть! Кликну, стукну земля, въшумѣ трава, вежи ся половецкіи подвизашася.

А Игорь-князь поскочи горностаемъ къ тростию и бѣлымъ гоголемъ на воду. Въврѣжеся на бързъ комонь и скочи съ него босымъ влъкомъ. И потече къ лугу Донца, и полетѣ соколомъ подъ мъглами, избивая гуси и лебеди завтраку и обѣду, и ужинѣ. Коли Игорь соколомъ полетѣ, тогда Влуръ влъкомъ потече, труся собою студеную росу: претръгоста бо своя бързая комоня.

Донецъ рече: «Княже Игорю! Не мало ти величія, а Кончаку нелюбія, а Руской земли веселія!» Игорь рече: «О Донче! Не мало ти величія, лелѣявшу князя на влънахъ, стлавшу ему зелѣну траву на своихъ сребреныхъ брезѣхъ, одѣвавшу его теплыми мъглами подъ сѣнію зелену древу, стрежаше е гоголемъ на водѣ, чайцами на струяхъ, чрънядьми на ветрѣхъ».

Не тако ли, рече, рѣка Стugna: худу струю имѣя, пожръ-

ши чужи ручьи и стругы, рострена к усту, уношу князю Ростиславу затвори днѣ при темнѣ березѣ. Плачется мати Ростислава по уноши князи Ростиславѣ. Уныша цвѣты жалобю, и древо с туюю къ земли прѣклонило.

А не сорокы вѣстрокоташа – на слѣду Игоревѣ ѣздитъ Гзакъ съ Кончакомъ. Тогда врани не граахуть, галици помлъкоша, сорокы не трокоташа, по лозію ползаша только. Дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажуть, соловіи веселыми пѣсньми свѣт повѣдають.

Млввить Гзакъ Кончакови: «Аже соколь къ гнѣзду летить, соколича рострѣляевѣ своими злачеными стрѣлами». Рече Кончак ко Гзѣ: «Аже соколь къ гнѣзду летить – а вѣ соколца опутаевѣ красною дивицею». И рече Гзакъ къ Кончакови: «Аще его опутаевѣ красною дѣвицею, ни нама будетъ сокольца, ни нама красны дѣвице, то почнуть наю птици бити вѣ Полѣ половецкомъ».

Рекъ Боянъ и Ходына Святъславля, пѣтворца старого времени Ярославля, Ольгова коганя хоти: «Тяжко ти головы, кромѣ плечю, зло ти тѣлу, кромѣ головы», – Руской земли безъ Игоря.

Солнце свѣтитса на небесѣ, Игорь-князь вѣ Руской земли. Дѣвици поють на Дунаи, вьются голоси чрезъ море до Кіева. Игорь ѣдетъ по Боричеву къ святѣй Богородици Пирогощей. Страны ради, гради весели.

Пѣвше пѣснь старымъ княземъ, а потомъ молодымъ пѣти! Слава Игорю Святъславличу, буй-туру Всеволоду, Владиміру Игоревичу! Здрави, князи и дружина, побарая за христьяны на поганья пльки! Княземъ слава а дружинѣ!

Аминь.

РИТМІЧНИЙ
ПЕРЕКЛАД

Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святославова, онука Олегова

Чи не годилося б нам, браття,
почати старими словами
скорботну оповідь про похід Ігорів,
Ігоря Святославича?
Почати ж маємо тую пісню
за бувальщинами сьогодення,
а не за помислом Бояна.
Адже віщий Боян,
коли хотів комусь піснь сотворити,
то розтікався думкою по дереву,
сірим вовком по землі,
сизим орлом попід хмари.
(Пам'ятав бо він, як казав,
прадавніх часів усобиці.)
Тоді пускав 10 соколів на зграю лебедину.
Яку лебідку доганяв,
та першою й пісню співала
старому Ярославу, хороброму Мстиславу,
який зарізав Редедю перед полками касозькими,
гарному Романові Святославичу.
Боян же, браття,
не 10 соколів на виводок лебедів випускав,
але свої віщі персти на живі струни накладав,
а вони вже самі князям славу рокотали.
Почнемо ж, браття, повість цю
від старого Володимира до теперішнього Ігоря,
який підперезав розум міцністю своєю

і нагострив серце своє мужністю,
виповнився ратним духом,
привів свої хоробрі полки
на землю Половецьку за землю Руську.

Тоді Ігор поглянув на ясне сонце
і побачив від нього темрявою
усіх своїх вояків прикритих.
І промовив Ігор до дружини своєї:
«Краще вже порубаним бути,
ніж полоненим бути!
А сядемо, браття, на своїх борзих коней
та побачимо синього Дону!»
Спалило князеві розум бажання,
і жага йому знамення затулила –
скуштувати Дону Великого.
«То ж бажаю, – каже, – списа переломити
о край Поля Половецького,
З вами, русичі, бажаю головою своєю лягти,
а все ж таки попити шоломом із Дону!»

О Бояне, соловейко старих часів!
От якби ти про ці полки защебетав,
скачучи, соловейко, по мислену дереву,
літаючи розумом під хмари,
сплітаючи слави з обох боків цього часу,
рискаючи тропою Трояна через поля на гори!
Співати було би пісню Ігореві того внуку:
«Не буря соколів занесла за поля широкі,
Стада галок біжать до Дону Великого!».
Або ж заспівав би отак, віщий Бояне, Велесів онуче:
«Коні іржуть за Сулою –
Дзвенить слава в Києві,

Сурми сурмлять у Новіграді,
Стоять стяги в Путивлі», –
Ігор очікує на милого брата Всеволода.
І сказав йому Буй-Тур Всеволод:
«Єдиний брат, єдине світло світле – ти, Ігорю!
Обидва ми Святославичі!
Сідлай, брате, своїх борзих коней!
А мої вже готові, засідлані
Біля Курська напереді.
Мої ж куряни свідомі бійці,
під сурмами сповиті,
під шоломами викохані,
з кінця списа годовані,
шляхи їм відомі,
яруги їм знайомі,
луки їхні натягнуті,
сагайдаки відкриті,
шаблі вигострені.
Самі ж скачуть, як сірі вовки у полі,
шкачуть собі честі, а князеві слави».

Тоді ступив Ігор на золоте стремено
І поїхав чистим полем.
Сонце йому темрявою путь заступало,
ніч, стогнучи перед ним грозою,
птаство розбудила,
свист звіриний піднявся.
Прокинувся Див, волає з дерева,
Наказує прислухатися землі незнаній,
Волзі та Поморію, і Посулію,
і тобі, тмутороканський ідоле!

А половці не битими шляхами
біжать до Дону Великого.
Кричать вози опівночі,
як, мовляв, лебеді розполохані.

Ігор до Дону вояків веде.
Вже його від біди
застерігає птаство на дубах,
вовки грозу віщують по яругах,
орли клекотом на кості звір'я зовуть,
лисиці брешуть на червоні щити.
О Руська земле! Ти вже за пагорбом!
Довго ніч меркне.
Світло зорі запалало,
туманом поля покрилися.
Щебет соловейків поснув –
А гомін галок пробудився.
Русичі великі поля
червоними щитами перегородили,
шукаючи собі честі, а князю слави.

Рано-пораненьку в п'ятницю
потоптали погані полки половецькі
і, розлетівшись стрілками по полю,
помчали гарних дівок половецьких,
а з ними золото і перла, і коштовні оксамити.
Кобеняками, опанчами та кожухами
почали мости мостити
по болотах і грязюці,
із всякими прикрасами половецькими.
Багрянний стяг, білу корогву, багрянний бунчук,
срібне струже –
хороброму Святославичу!

Дрімає в полі Ольгове хоробре гніздо.
Далеко залетіло!
Не було воно до образи приречене –
ні соколу, ні кречетові, ні тобі,
чорний вороне, поганий половчине!
Гзак біжить сірим вовком,
Кончак скеровує йому путь
до Дону Великого.

Другого дня вельми рано
криваві зорі світ провіщають,
чорні хмари з моря йдуть,
бажають затьмарити чотири сонця,
а в них тріпочуть сині блискавки.
Бути громовиці великій!
Іти дощу стрілами з Дону Великого!
Тут ся списам поламати,
тут ся шаблям пощербити
о шоломи половецькі
на річці на Каялі, біля Дону Великого!
О Руська земле! Ти вже за пагорбом!

Ось вітри, онуки Стрибога,
віють з моря стрілами
на хоробрі полки Ігореві.
Земля гуде,
річки каламутно течуть,
Пил поля прикриває.
Стяги гомонять:
половці йдуть від Дону та від моря,
і з усіх боків руські полки обступили.
Діти бісові криком поля перегородили,

А хоробрі русичі перегородили червоними щитами.
Яр-Туре Всеволоде!
Стоїш в обороні,
пирскаєш на вояків стрілами,
гримиш по шоломах мечами булатними.
Куди, Туре, поскачеш,
золотим своїм шоломом посвічуючи,
там лежать погані голови половецькі.
Розщеплено шаблями гартованими
шоломи аварські
тобою, Яр-Туре Всеволоде!
Яка рана йому болісна, браття,
коли забув він про честь і життя,
і про міста Чернігова
батьківський золотий престол,
і про своєї коханої, гарної Глібовни,
звички та примхи?

Були віки Троянові,
минулися літа Ярославові,
були походи Олегові, Олега Святославича.
Той же Олег мечем зраду кував
і стрілами по землі розсівав.
Ступав на золоте стремено в місті Тматорокані –
той же дзвін чув давній великий
Ярославів син Всеволод,
а Володимир кожного ранку
вуха закладав у Чернігові.
Бориса ж В'ячеславовича слава на суд привела
і на Каніну – зелений килим поклала
за кривду Олега, хороброго молодого князя.
З тієї ж Каяли Святополк
відвіз батька свого між угорськими іноходцями

до Святої Софії, до Києва.
Тоді за Олега Гориславлича
і сіялися, і вирощувалися усобиці,
гинуло життя онука Дажьбога,
у княжих незгодах віки людські скоротилися.
Тоді в Руській землі
рідко оратаї гукали,
проте часто круки каркали,
як трупи між собою паювали,
а галки по-своєму говорили,
що бажають полетіти на бенкет.

Те було в ті війни й у ті походи,
а про таку битву й не чувано було.
Із ранку до вечора, з вечора до світу
літають стріли гартовані,
grimлять шаблі об шоломи,
тріщать списи харалужні
у полі неznаному,
серед землі Половецької.
Чорну землю під копитами
костями було засіяно,
а кров'ю полито.
Тугою зійшли вони в Руській землі!

Що шумить мені, що дзвенить мені
тоді рано перед зорями?
Ігор полки завертає,
бо жаль йому милого брата Всеволода.
Билися день, билися другий,
на третій опівдні впали стяги Ігореві.
Тут брати розлучилися
на березі швидкої Каяли.

Тут кривавого вина не вистачило,
тут бенкет закінчили хоробрі русичі:
сватів напоїли,
а самі полягли за землю Руську.
Никне трава з жалощів,
а дерево з тугою до землі прихилилося.
Уже ж бо, браття, невесела година настала,
вже степ нашу силу прикрив.
Постала Образа в силах Дажьбожа онука,
вступила дівою на землю Трояна,
сплескала лебединими крилами
на синьому морі,
збудила часи достатку.
Ворожість у князів до язичників зникла,
бо сказав брат брату:
«Це моє, а те моє ж».
І почали князі казати про дрібне:
«Це велике»,
а самі на себе зраду кували,
а погані звідусюди переможно приходили
на землю Руську.

О! Далеко залетів сокіл,
птахів б'ючи, – до моря!
А Ігорева хороброго полку не воскресити.

Тоді заголосили Карна і Желя,
поскакали по Руській землі,
хвороби людям розкидаючи з полум'яного рогу.
Жінки руські заплакали,
а словами промовляли:
«Вже нам своїх милих лад
ні мрією вимріяти, ні думкою видумати,

ані очима виглядіти,
а золота зі сріблом
уже й до рук не брати!»
А застогнав, браття, Київ із туги,
а Чернігів із напасті.
Туга розлилася по Руській землі,
печаль важка потекла серед землі Руської.
А князі самі на себе зраду кували,
а погані й собі переможно набігали на Руську землю,
беручи данину по білці від двору.

Оті ж двоє хоробрих Святославичів,
Ігор і Всеволод, вже лихо пробудили,
яке вже був приспав отець їхній
Святослав, грізний великий київський.
Грозою він пристрашив –
своїми сильними полками та згубними мечами,
наступив на землю Половецьку,
притоптав горби та яруги,
замутив річки та озера,
висушив потоки та болота,
а поганого Кобяка із Лукомор'я,
від залізних великих полків половецьких,
як вихор, вихопив,
і пав Кобяк у місті Києві,
у грідниці Святославої.
Тут німці та венеціанці,
тут греки та морава
співають славу Святославої,
ганять князя Ігоря,
який потопив добро
на дні Каяли, річки половецької, –
руського золота насипав.

Тут Ігор-князь покинув сідло золоте,
сів у сідло чабанське.
Зажурилися у градів заборола,
а веселощі принишкли.

А Святослав каламутний сон побачив.
«У Києві на горах у цю ніч із вечора
одягали ви мене, – розповів, –
чорним покривалом на ліжку тисовому.
Черпали мені синього вина, з горем змішаного,
сипали порожніми сагайдаками поганих кочовиків
великі перла на лоно –
і пестять мене!
Вже покрівля без сволока
в моїм теремі золотоверхому.
Усю ніч сірі круки
каркали під Плісницьком на оболоні,
були лісові змії,
І не прогнати їх до синього моря».

І сказали бояри князеві:
«Вже туга, княже, розум полонила,
бо два соколи злетіли
з батьківського золотого престолу
пошукати града Тмуторокані
або напитися шоломом із Дону.
Вже соколам крильці обскубли
поганих шаблями,
а їх самих опутали в пута залізні.
Темно стало на третій день:
два сонця померкли,
обидва багряні стовпи погасли,
а з ними молоді місяці

темрявою покрилися
і в морі втопилися,
і велике буйство охопило Хінову.
На річці на Каялі темрява світло покрила –
по Руській землі розбіглися половці,
немов гніздо пардусів.
Вже хула покрила хвалу,
вже вирвалися злидні на волю,
вже зверзився Див на землю.
Це ж бо готські гарні діви
заспівали на березі синього моря,
дзвонячи руським золотом,
славлять часи Бусові,
плекають помсту за Шарукана.
А ми вже, дружина, скучили за веселощами».

Тоді великий Святослав
зронив золоте слово, із сльозами змішане,
кажучи: «О мої племінники, Ігорю і Всеволоде!
Рано почали ви Половецьку землю
мечами дратувати,
а собі слави шукати!
Та й нечесно ви перемагали,
бо ж нечесно кров поганську проливали!
Ваші хоробрі серця
в жорстокому харалузії сковано,
а в буйстві загартовано.
Що ж ви створили
з моєю срібною сивиною?
Вже не бачу влади
сильного та багатого, і на вояків багатого
брата мого Ярослава
із чернігівськими билями,

з могутами, і з татранами, із шельбірами,
з топчачками, з ревугами та з ольберами.
Ті ж без щитів, із захаллявними ножами
кличем полки перемагають,
дзвонячи у славу прадідів.
Але ж ви сказали: “Мужність із нами!
Майбутню славу самі захопимо,
а колишню самі поділимо”.
А чи диво це, браття, старому ся помолодіти?
Коли сокіл пір’я міняє,
високо він птахів відганяє,
не попустить гнізда свого в образі.
Але ось де зло –
від князів немає мені допомоги.
Час потік зворотно!»

Це у Римові кричать під шаблями половецькими,
А Володимир під ранами.
Туга і журба синові Глібову!

Великий княже Всеволоде!
Чи не мислиш ти прилетіти здалеку
Батьківського золотого престолу поберегти?
Ти ж здатний Волгу веслами виплескати,
а Дон шоломами вилити!
Коли б ти був,
то йшла би рабиня по ногаті,
а раб по різані.
Ти ж можеш посуху
живими вогненними стрілами стріляти –
удалими синами Глібовими.

Ти, буй Рюрику і Давиде!
Хіба не ваші золочені шоломи
по крові плавали?
Хіба не ваші хоробрі дружинники
рикають, немов тури,
поранені шаблями гартованими
на полі незнаному?
Ступіть, панове, на золоті стремена
за образу цього часу,
за землю Руську,
за рани Ігореві, буйного Святославича!

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш на своєму золотокованому столі,
підпер гори Угорські
своїми залізними полками,
заступивши королеві путь,
зачинивши Дунаю ворота,
кидаючи скелі через хмари,
суди судячи до Дунаю.
Грози твої по землях течуть,
відчиняєш Києву ворота.
Стрілявши з батьківського золотого престолу
салтанів за землями,
стріляй, пане, Кончака,
поганого кощія,
за землю Руську,
за рани Ігореві, буйного Святославича!

А ви, буйний Романе і Мстиславе!
Хоробра думка уносить ваш розум на діло.
Високо плаваєте на діло в буйстві,
немов соколи на вітрах ширяєте,

бажаючи птаха у буйстві перемоги.
Маєте бо залізних парубків
під шоломами латинськими.
Через отих тріснула земля,
і багато країн –
Хінова, Литва, Ятвяги, Деремела і половці –
сулиці свої покидали,
а голови свої підставили
під ті мечі харалужні.
Але вже, князі, Ігореві
ослабло світло сонця,
і дерево не на добре втратило листя:
по Росі та по Сулі міста поділили.
А Ігорева хороброго полку не воскресити!
Дон тебе, княже, кличе
і зве князів на перемогу.
Ольговичі, хоробрі князі,
зарано поспішили на битву...

Інгвар і Всеволод
і всі три Мстиславичі,
не худого гнізда шестокрильці!
Не переможними жеребами
собі волості захопили!
Де ваші золоті шоломи,
сулиці лядські та щити?
Загородіть Полю вороти
своїми гострими стрілами
за землю Руську,
за рани Ігореві, буйного Святославича!

Уже бо Сула не тече срібними струменями
до града Переяслава,

і Двіна болотом тече
отим грізнім полочанам
під кличем поганих.
Тільки Ізяслав, син Васильків,
подзвонив своїми гострими мечами
о шоломи литовські,
приєднався до слави діда свого Всеслава,
а сам під червоними щитами до кривавого ковила
приєднаний литовськими мечами,
захотів тую славу на ліжку і сказав:
«Дружину твою, княже, птаство крилами одягнуло,
а звіри кров полизали».
Не було тут брата Брячислава,
ані другого Всеволода:
наодинці зронив перлову душу з хоробра тіла
через золотий комір.
Сумують голоси,
Поникнули веселощі,
сурми сурмлять городенські.

Ярославичі та всі онуки Всеславові!
Вже нахиліть стяги свої,
Сховайте свої мечі пошкоджені.
Уже бо не варті ви дідової слави,
Бо ви своїми зрадами
Почали наводити поганих на землю Руську,
на життя Всеслава.
Через розбрат сталося насильство
від землі Половецької!

На сьомому столітті Трояна
Кинув Всеслав жереб
про дівчину собі любу.

На чари ніби опершись,
скочив до града Києва
і доторкнувся древком списа
до золотого престолу київського.
Скочив від киян лютим звіром
північчю з Білгорода,
повиснув на синій хмарі.
Схопив же три шмати талану –
відчинив ворота Новгороду,
розбив славу Ярославу,
скочивши вовком до Неміги,
подув тік.

На Немізі снопи стелють головами,
молотять цепами згубними,
на току життя кладуть,
відвівають душу від тіла.
Криваві береги Неміги
Не добром були посіяні,
посіяні костями руських синів.

Всеслав-князь людей судив,
між князями гради розподіляв,
а сам ніччю вовком ризкав:
із Києва дорискував до стін Тмуторокані,
великому Хорсові вовком путь перетинав.
Йому в Полоцьку подзвонили заутреню рано,
у святої Софії дзвонами,
а він у Києві дзвін чув.
Хоч і віщу душу мав у другому тілі,
але часто від бід страждав.
Тому віщий Боян і приспівку, мудрий, сказав:
«Ні хитрому, ні вдатному, ані чарівникові вдачливому
Суду Божого не минути!»

О, стогнати Руській землі,
пригадавши перші часи та перших князів!
Того старого Володимира
не можна було пришпилити до гір Київських:
тепер тут осібно стали стяги Рюрикові,
а інші – Давидові,
але нарізно в них полотнища майорять,
списи співають!

На Дунаї голос Ярославни розноситься,
чайкою непомітною рано кикає.
«Полечу, – каже, – чайкою по Дунаю,
омочу бобровий рукав у Каялі-річці,
витру князеві криваві його рани
на жорстокому його тілі».

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі,
замовляючи:

«О вітру, вітрюго!
Чому, пане, всупереч вієш?
Чому кидаєш хиновські стріли
на своїх легких крильцях
на вояків мого лади?
Хіба мало було тобі вгорі під хмарами віяти,
колисаючи кораблі на синьому морі?
Чому, пане, мої веселоці
по ковилу розвіяв?»

Ярославна рано плаче в Путивлі-граді
на заборолі, замовляючи:

«О Дніпро-Словутицю! Ти пробив камінні гори
крізь землю Половецьку.
Ти колисав на собі насади Святослава
до полку Кобякова.

Приколисай, пане, мою ладу до мене,
щоб не посилала я до нього сліз на морі рано».
Ярославна рано плаче в Путивлі
на заборолі, замовляючи:
«Світле й трисвітле сонце!
Усім ти є теплим і гарним.
Чому, пане, ти простер гарячі свої промені
на вояків лади,
у полі безводному спрагою їм луки зіпсував,
тугою їм тули заткнув?».

Приснуло море опівночі,
ідуть смерчі у темряві.
Ігореві-князю бог путь указує
із землі Половецької
на землю Руську,
до батьківського золотого престолу.

Погасли вечірні зорі.
Ігор спить, Ігор не спить,
Ігор думкою поля вимірює
від великого Дону до малого Донця.
Кінь опівночі! Овлур свиснув за річкою,
наказує князеві зрозуміти:
князю Ігорю не бути!
Гукнула, стукнула земля,
зашуміла трава,
вежі половецькі посунулися.
А Ігор-князь поскакав
горностаєм повз очерет
та білим гоголем на воду.
Злетів на борзого коня
і зіскочив з нього босим вовком.

І побіг до луку Донця,
і полетів соколом під туманами,
б'ючи гусаків та лебедів
на сніданок, обід і вечерю.
Коли Ігор соколом полетів,
тоді Влур вовком потрусив,
струшуючи собою студену росу:
загнали бо вони своїх борзих коней.

Донець промовив:
«Княже Ігорю! А додалося ж тобі величі,
а Кончакові злості, а Руській землі веселія!».
Ігор сказав:
«О Донче! Додалося тобі величі,
коли пестив князя на хвилях,
постилав йому зелену траву
на своїх срібних берегах,
одягав його теплими туманами
під покровом зелених дерев,
охороняв його гоголем на воді,
качками на струменях, чайками на вітрах».

Не такий ти, сказав, як річка Стугна:
злий струмінь маючи, пожерла чужі ручаї та потоки,
розширена к устю,
юнака князя Ростислава замкнула на дні
при темнім березі.
Оплакує мати
юнака князя Ростислава.
Зажурилися квіти жалобою,
і дерево з тугою до землі схилилося.

А не сороки застрекотали:
на сліду Ігоря їздять Гзак із Кончаком.
Тоді круки не каркали,
галки замовкли,
сороки не стрекотали,
по лозах повзали тільки.
Дятли стуком путь до річки показують,
Соловейки веселими піснями світло викликають.
Каже Гзак Кончакові:
«Якщо сокіл до гнізда летить,
сокольця розстріляймо
своїми золоченими стрілами».
Сказав Кончак ко Гзаку:
«Якщо сокіл до гнізда летить,
а ми сокольця опутаємо
красною дівкою».
І сказав Гзак Кончакові:
«Якщо його опутаємо красною дівкою,
не буде нам сокольця,
ні нам красної дівки,
та почнуть нас птахи бити
в Полі Половецькому».

Сказали Боян і Ходина,
піснотворці Святослава
старих часів Ярославів,
Ольга-коганя коханці:
«Тяжко голові без плечей,
але зле й тілу без голови», –
Руській землі без Ігоря.

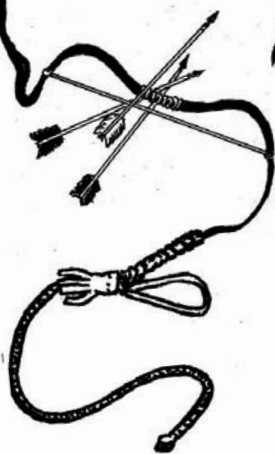
Сонце світиться на небі –
Ігор-князь у Руській землі!
Дівчата співають на Дунаї –

в'ються голоси через море до Києва.
Ігор їде Боричевим до святої Богородиці Пирогощій.
Країни раді, гради веселі.

Співавши пісню старшим князям,
а потім молодим проспівасмо:
«Слава Ігореві Святославичу, Буй-Туру Всеволоду,
Володимиру Ігоревичу!
Здорові будьте, князі та дружино,
у борні за християн із полками поганих».
Князям слава і дружині.
Аміль.

КОМЕНТАР

Пропонований коментар до реконструйованого тексту «Слова...» і – частково – до ритмічного перекладу містить мінімум історичних і географічних пояснень, він має характер необхідно текстологічний та максимально спрямований на виявлення усно-традиційних зв'язків твору. Надано також перевагу доробку українських дослідників, а серед праць учених інших країн – останнім розвідкам, часто ще не апробованим науковою критикою. «Словознавчі» дописи дилетантів, як правило, не враховуються. «Слово...» цитується за реконструйованим нами текстом.

«Слово о пльку...» – Заголовок відрізняється від назв фольклорних творів, тих же билин або дум, що створюються в усній традиції максимально простими, як-от «Дума про козака-нетягу», «Вольга и Микула». Тут же маємо визначення літературного ораторського жанру (чи вдало воно застосовано до твору, інша розмова), а також стилістичний прийом: повторення-підхоплення при проголошенні генеалогії героя-князя.

...начати старыми словесы трудных повѣстій – «Старі слова» тут не означають, що поет намагатиметься весь твір викласти архаїчним, несучасним стилем, це натяк на вмонтовані в текст цитати й ремінісценції пісень давнього дружинного співця Бояна. «Трудныхъ повѣстій», як аргументовано доводив В. Ржига, «треба розуміти як повісті про ратні труди, або ратні, героїчні повісті» [Ржига, 1925, с. 46]. М. Салміна цей вираз тлумачить як 'приховані, потайні сказання' [Салміна, 1981, с. 230]. Перекладаємо «трудныхъ повѣстій» як «ратну оповідь» через те, що множина слова «повѣсть» не дозволяє бачити в ньому жанровий термін, ідеться про щось повідане, можливо, з творчими труднощами для співця. Тому й аналогія з давньофранцузькими «шансон де жєстами» не є продуктивною.

...о полку Игоревъ, Игоря Святъславлича? – Слово «полк» у значенні ‘військовий похід’ відоме в українському фольклорі [Плисецкий 1982, с. 201; Николаев 2020, с. 522]. Тут і далі не полемізуємо з умовиводами на кшталт: «князь Ігор, Ісус Христос і Андронік Комнін – це та сама особа» [Жикаренцев 2009].

Начати же ся тѣхъ пѣсни по былинамъ сего времени... – Італійський славіст Р. Пікіо у статті, де ставить собі завдання «помістити “Слово о полку Игореве” до його природного релігійного (християнського. – С. Р.) контексту» [Пиккио 2003, с. 522], побачив у початку цієї фрази «кон’єктуру редакторів першого видання. У копії, зробленої для Катерини II, це місце прочитується як “начатижеся тѣхъ пѣсни”. <...> Не бачу, чому автор “Слова”, у протидії “замышленію Бояню”, тобто способу висловлювання, що веде від реальності до вимислу, мав би обрати жанр пѣсні, тією же мірою відкритий для гри уяви, а не спосіб оповіді, більш співзвучний історичній істині – повість» [Пиккио 2003, с. 506].

Американський славіст Р. Манн наполягає, що тут ідеться про билини саме як про давньоруські епічні пісні. Він спирається на такі фрагменти «Задонщини»: «Начаша ти повѣдати по дѣлом и по былинамъ» і «восхваляю пѣснеми гусленными словесы» [Манн 2009]. Але навіть виконання билин у XV столітті під гусла ще не доводить їхнього існування як жанру у XII. Між тим В. Козирєв записав під Трубчевськом, тобто на колишній Сіверщині: «...эта ш былина, эта ш была так ф стѣрину» [Козырев 1975, с. 64]. Тож, може, і в «Слові...» йдеться про настанову на достовірність, у фольклорі Нового часу притаманну неказковій прозі (див.: [Росовецький 2008, с. 233–234]).

...а не по замышленію Бояню. – Перша згадка про Бояню як про славнозвісного співця минулого, до якого Автор відчуває й повагу, й почуття переможного суперництва.

Боянові присвячено велику літературу, частину з якої обговорено вище (розділ 5). Переважає думка, що ім'я цього співця має тюркське походження. Але останнім часом набуває ваги ідея слов'янської генези, оперта на існування відповідних топонімів на Закарпатті та Російській Півночі [Худаш 1995, с. 44–45; Васильев 2012, с. 128–130]. При цьому М. Ткач запропонував фантастичну етимологію: «Сама назва боян, імовірно, утворилася внаслідок контамінації слів баяти та буяти» [Ткач 2008, с. 116].

Радянський публіцист А. Нікітін відкинув в обговорюваному фрагменті «не» і на цьому побудував свою концепцію, згідно з якою «Слово...» є лише переробкою ще більш давньої пісні Бояна [Никитин 1978; Никитин 1985; Никитин 1998]. Цю недоведену концепцію з не менш фантастичними деталями, у свою чергу, було дружно відкинуто фахівцями.

Боярина Яна Вишатича в Бояні (нібито «бо Яні») серед сучасних коментаторів вбачає, здається, лише Ю. Подлипчук [Подлипчук 2004, с. 9, 293–296] та ще В. Малик у другому виданні (1990) роману «Черлені щити» (за цю підказку вдячний К. Рахну).

...растікашется мыслию по древу – популярна кон'єктура «мисію» (мишею) не потрібна, бо далі в поемі фігурує «мислене древо». На думку С. Ніколаєва, тут можлива гра словами «мысль 'білка' і мысль 'думка'...» [Николаев 2020, с. 525]. Цікаво, що Ф. Корш читав тут «рысію», вважаючи, що «мыслию» з'явилося «під впливом рядка “Скоча, соловію, мыслию по дереву”» [Корш 1909, с. LXV]. Київський зоолог М. Шарлемань із цим виправленням не погоджувався, бо «рись не належить до звірів, здатних “розтікатися”, тобто стрімко носитися по дереву» [Шарлемань 1948, с. 119]. Бачили тут ще одного хижака, ласку.

(Помняшетъ бо, рече, първыхъ времянь усобиць). – У

Першодруку помилково «речь». Пояснювальне речення містить додаткову деталь для поетичної постаті «въщего» Бояна: він мав надприродно довгий вік.

Тогда пуцашеть 10 соколовъ на стадо лебедѣй <...>, они же сами княземъ славу рокотаху. – Цей фрагмент краще, як визнав Св. Гординський, вважати «твором самого поета. А все ж він мав якість правзори про погоню орла чи сокола за лебідками, які, здігнані, починають говорити чи співати». І навів зразок, де

...сізоперий орел
Став лебедку бити й забивати
Стала лебедка до нього промовляти:
«Ой не бій мене, сізоперий орлоньку,
Скажу я тобі всю щирую правдоньку».

[Гординський 1963, с. 53]

С. Ніколаєв вважає, що «стадо лебедів» – це український фразеологізм, але посилання на тексти П. Мирного та І. Нечуя-Левицького [Николаев 2020, с. 226] некоректні, бо ці письменники могли пригадати текст «Слова...». Можливо, перед нами індивідуальна конструкція Автора.

...та преди пѣснь пояше, старому Ярославу... – У Першодруку помилково «пѣсь» і «Ярослову».

Почнемъ же, братіе, повѣсть сію отъ стараго Владимирера до нынѣшняго Игоря... – Початок другого зачину. Коли в першому обговорюються засоби оповіді, то в другому – її зміст. Про якого великого князя мова, залежить від авторської інтерпретації виразу «пѣрвыхъ временъ усобицѣ»: якщо це зовсім давні часи, йдеться про Володимира І Святославича, коли XI століття, то про Володимира Мономаха.

...істягну умь крѣпостію своєю и поостри сердца своего мужествомъ – Дехто читає перше слово як два («и стягну»), але це погано звучить після «иже». Бачимо у

фрагменті втілення прийому «стилістичної симетрії». Перший її член дотепно пов'язують із виразом апостола Петра «препоясавше чресла помышлення вашого» (1 Соб., 1, 13), але ж можна в цій перспективі пригадати й звернення до князя Острозького в розповіді про битву 1515 року під Оршею в «Короткому київському літописі» («мужества твоего крѣпость», див. ще: «его смѣлого сердца»), пов'язані з образністю дружинної поезії; у другому «поостри» не може мати об'єктом дії «умь», бо це деталі різних членів паралелізму.

Р. Пікіо знайшов тут важливу для загального задуму твору алюзію до «жорстокості духу» і «впертості серця» біблійного Сигона Есевонського (Второзаконня, 2, 30) [Пікіо 2003, с. 508].

Тогда Игорь возрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрыты. – Багато-які видавці фрагмент, із цих слів починаючи й закінчуючи «...іспити шеломом Дону!», переміщують нижче, після першого використання рефрену або, точніше, дружинної формули «шукаючи собі честі, а князю слави». Потреби в цьому немає, бо «Слово...» має вільну, фрагментарну композицію, яку генетично можна пов'язати з побудовою народної ліричної пісні або з «ліричним безладом» класицистичної оди (див. розділ 7). Крім того, є підстави думати, що Автор побажав відразу акцентувати лицарську зневагу Ігоря до лиховісного «знамення», маючи для того поважну причину. А. Робінсон зробив свого часу вражаюче, а з погляду представника марксистсько-ленінської медієвістики, коли не єретичне, то дуже несподіване відкриття. Виявилось, що протягом століття князі в роду Ольговичів гинули або вмирили своєю смертю синхронно із сонячними затемненнями. Такі «астрально-історичні суміщення» відбулися, як доводив учений, у 1077, 1078, 1079, 1115, 1123–1124 і

1129–1130. А. Робінсон резюмував: «Ми встановили, що дванадцять сонячних затемнень протягом одного століття <...> виявилися поєднаними із смертю (природною чи насильницькою) 13 представників досліджуваної гілки князівського роду Рюриковичів» [Робінсон 1978, с. 16]. Проте невідомо, чи помітили цю похмуру закономірність самі князі Ольговичі та чи сформувалася відповідна їхня родова язичницька легенда. Зазначимо, що своє відкриття А. Робінсон намагався популяризувати [Робінсон 1979]. Натомість Р. Пікіо зауважує: «Затемнення сонця чітко являє собою божественний знак. Нехтувати ним – безумство. Читач-християнин, достатньо обізнаний у Писанні, не може не рахуватися й тут з основним принципом Біблії: якщо Бог і посилає знамення людям, то зрозуміти його можуть лише чисті духом» [Пиккио 2003, с. 511]. За спостереженнями Св. Гординського, епітетна словосполука «світле сонце» трапляється в українській народній поезії [Гординський 1963, с. 40].

Луце жъ бы потяту быти... – Тут «потяту» звичайно перекладають як «убиту». Т. Ніколаєва запропонувала як точніший переклад: «порублену» [Николаева 2005, с. 20].

Спала князю умь похоти – приєднуємося до розуміння цього «темного місця» А. Залізняка як ‘запалав у князя розум у бажанні’ [Зализняк 2008, с. 303]. Разом із наступним реченням це знов «стилістична симетрія», де обидві частини втілюють той самий або подібний зміст. Пропоноване В. Скляренком тлумачення «прийшло князю в голову бажання» [Скляренко 2018, с. 263] виглядає в контексті надто прозаїчно, до того ж перша частина вислову при цьому має на увазі інтелектуальну діяльність, тоді як друга – емоції.

«Хощу бо, – рече, – копіе приломити koniec поля Половецкаго... – Д. Лихачов прокоментував: «“Конец” у давньо-

руській мові не означає неодмінно “закінчення”. У цьому випадку слово “кінець” рівнозначне слову “край”, “кордон” і найточніше може бути перекладене словом “початок”, бо тут, звичайно, мається на увазі найближчий до Русі “край” Половецької землі [Лихачев 1950, с. 383]. Проте в чому тоді полягає звитяжність висловленого Ігорем бажання? Логічнішою є думка С. Вольмана, що йдеться, навпаки, про далеку межу поля Половецького [Гребнева 1995, с. 229]. Щодо граматичної форми *accust. loci* «приломити кінець поля», то В. Перетц навів пісенну паралель зі збірника А. Метлинського: «Один сидить кінець столу / Мед-вино кружає» [Перетц 1926, с. 167].

...испити шоломомъ Дону!» – Серед коментаторів є традиція наводити до цього місця фрагмент із запису половецького переказу в Галицько-Волинському літописі, де Володимир Мономах «пиль золотом шоломомъ Донъ» [Ржиг 1925, с. 48], але теоретично там можливий вплив «Слова...». Проте існування відповідної формули дружинної поезії засвідчує приклад із билини, наведений В. Перетцем. Це випробування дружини: «стала сила пить воды... / А которая сила шоломом пьёт, / Тую силу с собой берет» [Перетц, 1926, с. 169].

...скача, славію, по мислену древу... – В. Скляренко намагався довести, що «вираз “мыслено древо” означає “дощечка, на якій пишеться якийсь текст”» [Скляренко 2018, с. 257]. Але воліємо залишити розуміння цього виразу як метафоричного, де за означуванним може приховуватися і «світове дерево» [Гаспаров 1984, с. 140–141], і генеалогічне.

...свивая славы оба полы сего времени... – Своїми похвальними піснями князям Боян сплітає обидві половини часу твору, епічне минуле та сучасність. Складніше розумів цю образну картину Б. Гаспаров: «Боян своєю дум-

кою досягає віддалених часів, він із чарівною швидкістю переходить від одного часу до іншого <...> Цей перехід описується як перетин часової межі, по обидва боки якої опиняється Боян» [Гаспаров 1984, с. 181]. С. Ніколаєв запропонував як «найбільш імовірний переклад “поєднуючи обидві половини сучасної думки”, інакше кажучи, “поєднуючи / примирюючи сучасні протилежні думки [про похід Ігоря]”» [Николаев 2020, с. 532]. Пропонувалася кон’єктура «славію», але Л. Булаховський довів її непотрібність [Булаховский 1952, с. 440].

...въ тропу Трояню... – «Фразеологізм» «в тропу» С. Ніколаєв указав у «Літописі Самовидця»: «Войска зась коронніе гетмани полним и коронним втропу за войском козацким потягнули на Україну, и пришовши под Трилісся, місто оное достали и вистинали». «Въ тропу» він розуміє як ‘у слід’ [Николаев 2020, с. 532–533]. Трояна, який ще тричі згадується далі в поемі, нині частіше вважають міфічною язичницькою істотою. Відомий із сербського фольклору, де це триголова людина із звіриними вухами, а також із згадок його імені в кількох давньоруських літературних пам’ятках. Утім зберігає своє значення фундаментальна розвідка Н. Державіна «Троян в “Слове о полку Игореве”» з оглядом літератури з цього питання й вичерпною аргументацією на користь відбиття в пам’ятці спогадів про історичного Трояна, римського імператора (Marcus Ulpius Nerva Traianus; 53–117) [Державин 1941]. Білоруський філолог Н. Анцукевич послідовно виправляв у тексті «Слова...» Трояна на Бояна. Н. Шляков у праці 1905 року вбачав у «Трояні» прізвисько князя Олега Святославича із значенням ‘дохідливий’ [Дмитриева 1995, с. 341].

...пѣсьнь Игореви, того внуку... – У першому виданні «пѣсьнь». Там же після «Ігореви» стоїть у дужках «(Олга)», в Катерининській копії «(Ольга)». Це вставка одного з

давньоруських переписувачів, який зрозумів, що йдеться про героя «Слова...» Ігоря Святославича. Але в контексті «того» стосується Трояна, онуком якого й названо Бояна. Нижче його названо онуком Велеса, і в обох випадках підкреслюються віщі, чаклунські язичницькі якості його співу.

«Не буря соколы... <...> ...къ Дону великому». – Автор придумує заспів у стилі Бояна, ближчому до усної традиції. Адже це типове негативне порівняння, колись назване «слов'янською антитезою».

Велесовь внуче – Віщий Боян, отже, онук не лише бога Трояна, а й Велеса. Поетично-метафоричне походження від Трояна знецінює здогадку В. Іванова і В. Топорова, що Велес, взагалі відомий як бог багатства, добробуту, був пов'язаний з «обрядовими піснями та поезією» [Іванов 1991, с. 227]. Як курйоз наведемо з «наукового перекладу» Ю. Подлипчука переклад цієї словосполуки: «Богатырей внук!». Тут це – початок звертання до князя Ігоря [Подлипчук 2004, с. 12].

«Комони ржуть <...> ...стязи въ Путивль» – Другий такий заспів побудовано на фіксації надприродно широкого, ніби з неба, чаклунського погляду віщого Бояна на місця дії поеми, де іржання коней кочовиків «за Сулою» відгукується дзвоном слави в Києві, а трубам у Новгороді-Сіверському відповідають стяги, виставлені в Путивлі.

Игорь ждетъ мила брата Всеволода. – Поетичний заспів Автор продовжує реченням інформаційного змісту, але за ритмікою подібним заспіву. Йдеться про реальне спізнання князя Всеволода на два дні до збірного пункту на річці Оскол. Але далі в «Слові...» подано безглузду з побутового та військового поглядів картину, коли князь Всеволод, кинувши під Курськом свою дружину, з'являється на місці збору, щоб сказати комплімент старшому братові та похвалитися своїми дружинниками. Порівнявши текст

«Слова...» з літописними оповідями про похід Ігоря, І. Жданов дійшов висновку, що йдеться про дві різні зустрічі між братами [Жданов 1904, с. 435–438]. Проте це – поетичний прийом, що ніби продовжує використання магічної поетики віщого Бояна.

И рече ему Буй-Туръ Всеволодъ... – Св. Гординський знайшов в українській народній поезії «епітет» «буйний тур» [Гординський 1963, с. 40].

Одинъ братъ, одинъ свѣтъ свѣтлый – ты, Игорю!
– В. Перетц наводив паралелі з російських пісень: «Уж ты свет, родимый батюшка»; «Уж ты свет, родимый дядюшка»; «Уж ты свет сокол, милый брат» [Перетц 1926, с. 154]. Б. Гаспарову характеристика двох братів у «Слові...» «нагадує про цілу низку компонентів “міфу про близнюків” (міфу про Діоскурів). Герої “міфу про близнюків” утворюють пару, багато в чому аналогічну окресленню Ігоря й Всеволода в “Слові...”, із різною природою кожного з братів (божественною і смертною), з підкресленою могутністю одного з них (звичайно саме смертного), а також із можливим возз’єднанням пари після повернення безсмертного брата із загробного царства» [Гаспаров 1984, с. 188]. А. Чернов побачив тут «пародійний парафраз» діалогу під час літургії, коли «священик вимовляє формулу запрошення до причастя: Святыя святым! і у відповідь хор громади співає: Един свят, Един Господь Иисус Христос...» [Дыбо 2010, с. 91–92]. З цим важко погодитися. Своєю чергою, Р. Піккіо переконує, що «тут все прояснюється в світлі 22-го розділу 3-ї Книги царств, що містить розповідь про Ахава та Йосафата. Важко уявити собі паралель більш красномовну. Подібно до Ігоря і Всеволода, два старозаповітні герої Ахав і Йосафат створили міцний союз, щоб необачно почати військові дії». Вони «так само не повірили божественній пересторозі, отриманій через вуста праведного пророка Міхея,

який передбачив їхню поразку і смерть» [Пиккио 2003, с. 514–515]. Важко уявити собі паралель, більш віддалену від справжньої ідеології «Слова...». І. Жданов припускав тут пропуск: «Слова Всеволода – слова відповіді. Де ж запитання?» [Жданов 1904, с. 438].

...свѣдоми кѣмети... – У Першодруку – «кѣ мети». Теперішнє загальноприйняте читання «кѣмети» запропонував Н. Карамзін 1818 року [Дмитриев 1962, с. 48]. Але свого часу Ф. Корш читав «кѣметіє» [Корш, 1909, с. 4 окремої пагінації]. Йдеться про вояків, але В. Перетц знайшов у словнику Б. Грінченка і значення «метикова людина, хитрун» [Перетц 1926, с. 156].

...подъ трубами повити, подъ шеломи възлелгяны, конецъ копія въскърмлени... – Розгорнута картина воїнського виховання дружинника, яка знаходить відповідник в уснопоетичній пісенній темі «природне виховання». Текст пам'ятки ближчий до неї, аніж до знайденої коментаторами паралелі з перекладу «Історії іудейської війни» Іосифа Флавія, де римляни «яко родившиєся с оружиєм, николи же отлучашеся ихъ». Втілення згаданої теми Ф. Прийма знайшов у пісенності південних слов'ян. Ось приклад із сербської епічної пісні «Марко Королевич і Муса Кеседжія» за збіркою Вука Караджича. Муса тут каже:

А мене је льута арнаутка
Код оваца на плочи студеној,
У црну ме струку завијала,
А купином лозом повијала,
Одранила скрбом овснијем;
И још ме је често закланъала,
Да се ником не уклонъам с пута!

[Прийма 1976 с. 62]

Дослідник зауважив: «У східних слов'ян активне фольклорне життя цього “загального місця” припадало, мабуть,

ще на домонгольську епоху. Згодом його питома вага тут знизилася, а потім воно повністю втратило здатність до відтворення» [Прийма 1976, с. 63]. Все ж таки не «повністю», бо ж сам Ф. Прийма навів тему «природне виховання» в пісні про «Иванушку» із збірника Киреевського–Соболевського. Можна додати, що ця тема в редукованому вигляді була сталим компонентом у російських розбійницьких тюремних піснях. Ось в'язень стверджує, що його

Вспоил-вскормил православный мир,
Возлелеяла Волга-матушка-река.

[Киреевский 1986, № 2, с. 7]

В іншій пісні, теж у запису середини XIX століття, в'язень скаржиться на матір:

Отнесла бы меня матушка во круты горы,
Накормила бы меня матушка белым камнем,
Напоила бы меня матушка горючими слезами!

[Кириевский 1977, № 355, с. 234]

Натомість А. Михайлов звернув увагу на існування в давньофранцузькій поезії пародійного вірша «*Une branche d'armes*» («Гілка зброї»), де після запитання «*Qui est li gentis bachelers?*» («Хто він, лицар-юнак?») йдуть відповіді: «Той, хто мечем був зачатий, і серед шоломів його випоїли молоком, і у власному щиті колисали, і левовим м'ясом годували, і серед жахливої громовиці колисали...» [Михайлов 1986, с. 87–90]. Можливо, це не типологічна паралель, а відбиття генетичної близькості руської та давньофранцузької дружинної поезії з подібними епічними темами. У слов'янській традиції маємо лише відгуки цієї епічної теми «воїнське виховання». Так, В. Перетц за збірником Кирші Данилова навів звертання богатиря Волха до «матушки»: «а не пеленай во пелену черчатую, а не поясы в поесья шелковыя, пеленай меня матушка в крепки латы булатныя...» [Перетц 1926, с. 156].

...пути имь вѣдоми, <...> акы стѣрыи влѣци в полгь... – Як на нашу думку, похвала курянам виконує у творі функцію похвальби героя, яка так часто стає фатальною в епосі. Коли в розповіді про похід Ігорів Лаврентіївського літопису вихваляють себе самі сіверські князі [Франчук 1988, с. 71–72], то в «Слові...» Всеволод Буй-Тур розхвалює своїх курян, на яких очікує загибель. Мотиви похвальби й трагічної розплати за неї є в думі «Іван Коновченко, Вдовиченко».

Тогда вѣступи Игорь-князь вѣ златъ стремень и поѣха по чистому полю. – Епічна синекдоха: князь як уособлення дружини. Він має монополію на золотий обладунок. «Чисто поле» – загальнослов'янський постійний епітет.

Солнце ему тьмою путь заступаше... – В. Перетц прокоментував: «Потьмарення сонячне, як і затемнення (див. вище) – погана ознака і в усній епіч.[ній] традиції: “Не по Дюковой пало участи, / Напаль туманъ со маревомъ: / Не видно пути дороженьки. / Стоючись то Дюкъ самъ дивуется”, Рыбн. II, 136» [Перетц 1926, с. 171]. На думку вченого, це речення разом із наступним («ночь стонуши ему грозою...») «дає паралелізм, що його не були завважували коментатори» [Перетц 1926, с. 171–172].

...свистъ звѣринъ вѣста; зби Див... – У Першодруку: «свистъ звѣринъ вѣ стазби див». З приводу прийняття тексту «свистъ звѣринъ вѣ стазби» «у цьому вигляді, але з іншою розбивкою» Л. Булаховський писав, що воно «відкриває, по-перше, <...> можливість прямого прочитання “а свист звіриний їх сотнями зігнав”, тобто “в ста зби”; по-друге, і це здається мені набагато більш вірогідним, бо важко припустити, що гроза з’єднує в сотні, а не розганяє звірів, – ста може являти собою ста з недописаним ъ – знах.[ідний] відмінок множини від давньоруського стая “лігво”. Събити у давньоруській мові означало “согнать” с места. Смісл фрази за такого тлумачення – “зігнав (согнав) у лігва”;

“звѣринъ” у такому випадку – викривлення старого звѣри» [Булаховский 1952, с. 440].

Приймаємо давню кон’єктуру, за якою текст інакше поділяється на слова. Але про свист яких тварин мова? Байбаки й ховрашки ховаються, почувши небезпеку. Зате свистить міфічний змій, свистить билинний Соловій-Розбійник, і про свист саме таких міфічних істот, мабуть, ідеться. Що ж до загадкового Дива, то він «зби» (стрепенувся, прокинувся) і «кличеть врѣху древа», причому б’є тривогу так голосно, що його чути в перелічених нижче далеких землях. Це міфічна могутня істота, і не можна інтерпретувати її як руського «стражника, дозорця» [Павлов 1902, с. 14–16] чи, навпаки, як половця-розвідника, який заліз на дерево [Югов 1945, с. 11, 17], або вбачати в ній одуда, невеличкого птаха [Шервинский 1978]. У своєму погляді на «Слово...» з глибин азійських степів Л. Гумільов зазначив, що тут «у ролі “злого біса” виступає враг Трояна Див, ім’я, яким освічені перси іменували божества своїх противників – туранських кочовиків. У просторіччі це слово звучало “дев”» [Гумилев 1970, с. 323]. Але ж тюрколог П. Меліоранський вважав походження цього слова з персидської мови «дещо сумнівним через тодішню персидську вимову “дāв”, на що справедливо вказав вже Ф. Є. Корш» [Мелиоранский 1902, с. 15]. Нині К. Рахно стверджує, що саме ранньоскіфське трактування дева побутувало «серед тих іраномовних племен степу, з якими контактував слов’янський світ» [Рахно 2014, с. 114]. Ще екзотичніша здогадка А. Степанова, який вбачає в «диві» прикрасу на стязі з відповідними перекладами, наприклад: «и повергся див со стяга / на землю» [Степанов 1967, с. 345]. До речі, є українська приказка «Щоб на тебе див прийшов» [Номис 1993, № 3743, с. 193], де ця істота зберігає міфічну жахливу природу. Вяч. Іванов і В. Топоров констатували зв’язок

Дива з лісом. «Що стосується більш давньої історії Дива, то для її реконструкції особливо істотною є наявність Дива – Диви в списках богів (пор.: “тѣмъ же богомъ требу кладуть <...> Мокошьи, Дивѣ, Перуну, Хърсу”. (Слово о том како погани суще, стр. 384)» [Іванов 1965, с. 173]. Більш складну позицію зайняв Б. Гаспаров, трактуючи Дива як одну з «іпостасей перетворень перевертнів-половців», що має такі «сміслові ознаки»: «а) Див – один із станів перевертня: такий, що не ширяє (прихований у гілках дерева) птах, співвіднесений у цій функції із солов’єм і протиставлений вовку й орлові (ворону) як іншим станам перевертня; б) крик цього птаха (“клик”) подібний до людського голосу; у цій функції Дива зіставлено з галками і вранами. Суміщення ознак а) і б) найприродніше вказує на нічного птаха – пугача, одуда; в) Див (як і соловей) є інкарнацією перевертня, “віщого” чаклуна, і при тому (у протилежність солов’ю-Бояну) носієм злого (демонічного, бісівського) начала» [Гаспаров 1984, с. 193]. Коли в інтерпретації більшості коментаторів Див у «Слові...» на боці половців, С. Ніколаєв побачив у ньому теонім, що «не входив до пантеону Володимира», і персонаж, дружній стосовно русичів [Ніколаєв 2014, с. 68]. Останнє твердження не повторене в новітній монографії дослідника, де привертає увагу згадка про українське фольклорне «див-дерево», зафіксоване свого часу З. Доленгою-Ходаковським [Ніколаєв 2020, с. 542].

Складну проблему становить відношення образу Дива до записів фольклору Нового часу. Увагу до відповідних текстів нещодавно привернули О. Белова і В. Петрухін, які нагадали, зокрема, про запис російської історичної пісні XIX століття, де «На тем ли на древе (березі в чистом полі. – С. Р.) сидит птица пава. / Закричала пава: Пропала солдатская слава!» [Кириевский 1977, с. 158, № 200]. Слід

зазначити, що і в Україні було записано вже український варіант цієї пісні із «птицею павою» [Чубинський 1874, № 109, с. 1007]. Водночас О. Бєлова і В. Петрухін зазначили, що «приклад “фольклорного” уявлення про Дива як про “зловісного птаха”, буцімто зафіксованого на Російській Півночі, є напевно плодом пізнішої авторської творчості, що ґрунтується на мотивах того ж “Слова”: “Див – птица укальница, серая как баран, шерсть на ней как войлок, глаза как у кошки, ноги мохнатые, как у зверя; птица она вещая – села на шелом – ожидай беду. Сидит она на сухом дереве и кличет она по-змеиному; кричит она по-зверинному; с носа искры падают, из ушей дым валит” (Олонецкая губерния, Барсов, 1887: 370)» [Бєлова 2006, с. 84]. Такі твердження можна було б робити, якби стосовно Є. Барсова існували хоча б підозри про фальсифікування ним текстів.

...тматороканьский блъван! – Якась скульптура в Тматорокані або біля цього середньовічного міста. Іноді її ототожнюють із Тматороканським каменем, але ж він не антропоморфний. Є повідомлення в боспорському надпису, що там стояли статуї богів Санерга й Астари, і П. Савельєв припустив, що мова про одну з них [Савельєв 1859, с. 168], але відомо, що вони обрушилися разом у XVIII столітті. К. Менгес, як і колись Н. Надеждін, вважав, що це тюркська камінна баба [Менгес 1979, с. 88]. Відкидаючи цю думку, Ю. Мосенкіс вважає, що це «половецький богатир (проте, можливо, втілений у статуї). Паралельний текст трохи нижче: ни тебе, черный вороне, поганий половчине! До того ж рима: болване – вороне – половчине. Болвана порівнюють із идолищем поганим билин...» [Мосенкіс 2005, с. 108–109].

...крячатъ телъгы полунощы, рци, лебеди рослужени... – Скрип немазаних осей половецьких кибиток нага-

дав Авторові крики сполоханих лебедів. У Першодруку було «розпущени», вдале виправлення належить Д. Дубенському.

А половці неготовами дорогами побъгоша къ Дону великому – Не битими степовими сакмами, а навпростець для швидкості. І назустріч Ігоревому війську, бо це не «картина втечі половців», як гадав Б. Гаспаров [Гаспаров 1984, с. 118]. Як курйоз: М. Салміна запропонувала «неготовими дорогами» розуміти як «не дорогами готів» [Салмина 1981, с. 229].

...по дубію... – У Першодруку явно помилкове «подобію», на що першим звернув увагу Н. Тихонравов: «Подобію – явна описка, можливо, замість подъ облакы (летять)» [Тихонравов 1866, с. 54]. Приймаємо кон'єктуру О. Потєбні [Потєбня 1914, с. 26, пор. 29], що набула популярності.

...вльци грозу въсрожать по яругамъ... – Л. Булаховський вважав, що слово «въсрожать», «можливо, споріднене з польським *zrogі* в його значеннях “суровий, жорстокий; страшний, жахливий”» і наводив приклад з українського рукопису XVII століття: «Срожатся и звѣрове, але кгда ся наедят, скромнѣйшими бывають» [Булаховський 1950, с. 151]. Л. Булаховського підтримав А. Залізник [Залізник 2008, с. 298–299].

...орли клетомъ на кости звѣри зовуть... – Перше із чотирьох утілень у «Слові...» загальноіндоєвропейської епічної теми «хижаки бойовища».

...лисици брешуть на чръленья щиты. – М. Шарлемань прокоментував: «В Україні в степах, де ще багато лисиць, наприклад, близько Асканії Нова Запорізької області, їх гавкіт (укр. “брехання”) проїжджим і тепер ще (у 1940-ві роки. – С. Р.) доводиться іноді чути» [Шарлемань 1948, с. 117].

...уже за шеломянемъ еси! – У цьому рефрені явно йдеться про якийсь помітний пограничний пункт, пройдений дружинами. Перші видавці вбачали тут назву русько-

го села на Переяславщині біля річки Ольми. Є думка, що мова про гору Кремінну (Ізюмський курган) біля нинішнього міста Ізюм. В усякому разі це великий пагорб.

Длъго ночь мркнетъ – С. Ніколаєв запропонував два перших слова читати як одне, «длъгоночь» із значенням 'пізня ніч' [Николаев 2020, с. 544]. Але ж марно й давньоруський переписувач поставив після «длъго» крапку, що відтворено в Першодруку: «Длъго. Ночь мркнетъ» [Ироиическая 1800, с. 10].

Заря-свѣтъ запала – Синонімічна пара (за А. Євгенєвою) «світ-заря» є в ліричній пісні в збірнику П. Чубинського: «Ой, уставай, мій миленький, вже на дворі світ-зора» [Чубинський 1874, с. 535]. На цю паралель указав М. Ткач [Ткач 2008, с. 135].

Русичі великая поля чрьленыи щиты прегородиша... – Вважають, що тут передано зорове уявлення про рух кінноти один за одним.

Орьтъмами и япончицами, и кожухы начашя мосты мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ, – и всякыми узорочьи половѣцкыми. – Цікаву багаторівневу паралель із галицької народної пісні в запису Я. Головацького навів С. Ніколаєв:

Із-під гіренька, із-під соненька
Надіялася свого милого:
Гатила гати – дорогими шати,
Мостила мости жуковинами,
Садила сади все виногради,
Вбирала ліси паволоками,
Сіяла поле дрібнов жемчугов.

[Николаев 2014, с. 72]

Отже, можна допустити, що в цій пісні збереглася трансформованою поетична структура епічної формули Київських часів. З її компонентів у подальшій усній тра-

диції найпопулярнішим є тавтологічна конструкція «мости мостити». Коли в давнину це була формула епічного презирства до здобичі, то в обрядовому фольклорі, за спостереженнями М. Плісецького, маємо «розширену метафору прикрашання путі» [Плісецкий 1982, с. 186].

...Ольгово хороброе гнѣздо. – Йдеться про князів Ольговичів, які в поемі раз-по-раз метафорично ототожнюються із соколами.

Не было оно обидѣ порождено, ни соколу, ни кречету, ни тебѣ, чръный воронѣ, поганый половчине! – У едіціо рінсерс було «Небылонъ...». Услід за А. Залізняком С. Ніколаєв побачив у «“нъ” підсилювальну частку», яку переклав «як ‘ні’ або ‘бо, однак’» [Николаев 2020, с. 549]. Вважаємо, що традиційна кон’єктура в контексті звучить краще. Шляхетних птахів протиставлено птаху-труподу, атрибутивною словосполучкою з постійним епітетом «чръный ворон» обізвано язичника-половця, мабуть Кончака. У семантиці речення загалом міститься натяк на епічну тему «хижаки бойовища». У билинах противника героя називають «чорним вороном», так само «в українських піснях чорний крук – символ лиха», як і в білоруських «черны ворон» [Перетц 1926, с. 187].

Гзакъ бѣжить сърымѣ влькомѣ, Кончакъ ему слѣдѣ править къ Дону великому. – Б. Гаспаров вважав, що йдеться про «втечу-відступ до правого берега Дона після першої перемоги Ігоря <...>. Тим самим готується інверсія у кінці твору, де зображено погоню Гзака й Кончака за князем, який втікає» [Гаспаров 1984, с. 119]. Насправді ж це Гзак і Кончак ведуть основні сили половців до підставних веж, біля яких затримали Ігореве військо. Ім’я Кончака збереглося у текстах північноросійських билин [Перетц 1926, с. 188].

Другого дни вельми рано кровавья зори свѣтъ повѣдають... – В. Перетц зазначив: «кривава зоря – ознака, що

віщує лихо, пор. літоп.[писне] “знаменьє на небеси” – “акы пожарная зоря”» – в Іпатіївському літописі під 1102 роком [Перетц 1926, с. 171]. До «рано <...> свѣтъ повѣдають» С. Ніколаєв знайшов цікаву середньовічну фольклорну паралель у приписці-загадці про півня книжника Єфросина: «Кьи пррокъ двою родился? – Тол коуръ. Первое коурица яйце снесла, изъ яйца второе вылупилса, то есть родилса. А пррокъ ес, свѣтъ повѣдаеть людемъ рано (кон. XV в.: Кирилло-Белозерский сборник № 9, л. 263 об.)» [Николаев 2020, с. 550].

...чръныя тучя съ моря идуть, хотять прикрыти 4 солнца... – А. Афанасьєв першим пояснив, що «Слово...» порівнює «наближення ворожих військ із хмарами, що несуться» [Афанасьєв 1865, с. 269]. Найдавніше використання у фольклорі у формі негативного паралелізму – в історичній пісні про події 1589 року, записаній Р. Джеймсом у Московії в 1619–1620 роках:

А не сильная туча затучилась,
А не сильные громы грянули,
Куде едет собака Крымский царь...

[Адрианова-Перетц 1962, с. 64]

«4 сонця» – це князі, які брали участь у поході: Ігор і Всеволод Святославичі, Святослав Ольгович, Володимир Ігоревич.

Ітти дождю стрѣлами... – Обернене використання давньоруської «вояцької формули», де «стріли падали, як дощ». Але ж і в запису XVIII століття історичної пісні про Єрмака А. Зімін знайшов «зворот “Стрелы летят как часты дожди”» [Зимин 1968, с. 216].

...ту ся саблямъ потручяти о шеломи половецкыя... – Складність утворює слово «потручатися», невідоме в давньоруських пам'ятках. За аналогією зі списками в попередньому реченні передбачається пошкодження шабель, але

подібні слова в нових слов'янських мовах дають значення 'зштовхуватися, вдарятися'. Тому приймаємо читання В. Перетца: «тут шаблям ударяться» [Перетц 1926, с. 193].

...на рѣць на Каяль... – У пам'ятці «Каяла» тут і далі виступає як метафорична річка горя, біди, а на думку М. Гаспарова – як «межа реального і потойбічного світів» [Гаспаров 1984, с. 131]. Спроби ідентифікувати її з конкретною степовою річкою не є вдалим, як і ототожнення її Н. Анцукевичем з Калали, правою притокою Великого Єгорлика на Кубані [Анцукевич 1938, с. 22]. Використано фольклорний прийом повторення прийменника.

...уже за шеломянемъ еси! – Цей рефрен у Першодруку повторюється з «не» на місці «за». Помилку виправили вже перші видавці в перекладі. Але А. Степанов так і прочитав – і переклав: «О Русская земля, уже за холмом – не ты!» [Степанов 1967, с. 339].

...вѣтри, Стрибожи внуци... – Божество Стрибог у «Слові...» виступає як джерело та родоначальник вітрів, до того ж воно вороже до русичів і допомагає половцям, хоча в пантеоні Володимира й була статуя Стрибога.

Земля тутнетъ... – До «тутнетъ» знайдено близькі, але не тотожні паралелі в давньоруських текстах. За спостереженням Н. Анцукевича, це слово «трапляється в Білорусі – означає глухий гул» [Анцукевич 1938, с. 21]. Загалом же маємо втілення епічної теми «землетрус як ознака вагомості події». Паралелі є в билинах про Вольха Всеслави́ча, у російських історичних піснях і навіть у поемі «Великий льох» Т. Шевченка.

Рѣкы мутно текуть. – Це перше в «Слові...» втілення епічної теми «помутніння річки як ознака ворожої навали». Пор. в історичній пісні: «А теперь ты, кормилец, всё мутно течешь / Помутился ты, Дон, сверху донизу» [Зимин 1968, с. 217].

...рускыя плѣкы оступиша. – У Першодруку помилково «отступиша».

...мечи харалужными. – Далі згадується й «харалуг», у якому сковано серця вояків. Ідеться про різновид криці та про спосіб загартування або вороніння, точніше невідомі. В Україні це пов'язують з існуванням на Волині села Харалуг і покладами болотної залізної руди навколо нього [Савка 1965; Демянчук 1980, с. 42–44; Свистящук 1992; Войтович 2007]. Але для того, щоб слово «харалуг» набуло такого зловісного й навіть містичного звучання, як у «Слові...», потрібна була, щонайменше, явна перевага зброї волинських металургів і ковалів над поширеною тоді на Русі продукцією іноземних зброярів. Тому актуальними залишаються й східні етимології слова «харалуг» за умови, що згаданого звучання воно набуло на Русі. За спостереженнями П. Меліоранського, епітет «qara» нерідко прикладається в тюркських мовах до слів «сталь, чавун», тож «нічого немає неможливого в тому, що харалуг'ом на якомусь діалекті називали певний сорт воронованої сталі, а потім, можливо, і взагалі сталі, булату. Через те, що це утворення в Cod.[ex] Cuman.[icus] (половецько-персидсько-латинський словник і деякі тексти половецькою мовою XIV століття. – С. Р.) звучить “karalik” і значення “сталь” не має, можна думати, що “харалуг” запозичено руськими не від половців» [Мелиоранский 1902, с. 23]. Сучасний тюрколог Н. Баскаков, проглянувши багато літератури з цього питання, дійшов висновку, що «сполучення “молотять цѣпы харалужными” и “в жестоцѣм харалузѣ скована” дають змогу припускати, що більш вірогідними постають гіпотези: перша – qara-luγ ‘сталь, метал’, шоста – qur-ul-uγ ‘загибель, згубний’, дев'ята – qajra-luγ ‘вигнутий, гнугтий, викривлений’ і десята – qaru-luγ – ‘метал, що був підданий загартуванню’» [Баскаков 1985, с. 167]. Мені ж здаються найбільш вірогідними припущення П. Меліоранського та шоста гіпотеза за класифікацією Н. Баскакова.

Поскепаны саблями калеными шеломи оварьскыя... – За даними археології, половецькі шоломи робилися з дерева й тільки укріплювалися металом, тому їх і «поскепано».

Кая рана дорога, братіє... – У першому слові бачимо питальний займенник, відповідний українському «яка», тоді слово «рани» Першодруку має бути в однині.

...забывъ чти и живота, и града Чрънигова отня злата стола... – Паралелі до цього фрагмента (найбільш докладно зібрано: [Перетц 1926, с. 197–198]) знайдено у творах давньої літератури – Лаврентіївському літописі, у давній російській воїнській повісті «Казанська історія» і в пізньому літописанні. Але залишається можливим відбиття в цих текстах усної епічної теми «забуття в бою дому й родини».

...и своя милья хоти, красныя Гльбовны свычая и обычая! – До «свычая и обычая» Н. Тихонравов зробив примітку: «Приказка, як “совет да любовь”» [Тихонравов 1866, с. 56]. В. Адріанова-Перетц вважала, що «йдеться про привабливість поведінки близької людини» [Адріанова-Перетц 1968, с. 98]. Р. Якобсон побачив у цих словах згадку про «еротичні навички» гарної княгині, перекладаючи: «забувши <...> про любов і ласку своєї милої зазноби, гожої Глібовни» [Якобсон 1958, с. 118]. Ми тримаємося цього останнього тлумачення, яке, до речі, не таке вже й далеко від запропонованого першими видавцями, які переклали: «все милье прихоти, обычаи и приветливость» [Ироическая 1800, с. 14]. О. Потебня записав у 1860-ті роки пісню, персонаж якої

Та узяв жону не до любові,
Не до любові, ні до розмови,
Ні до звичаю, до йбичаю,
Ні до чорних брів, до ласкавих слів,
Ні до шалності, ні до жальності.

[Потебня 1880, с. 1]

Тут «до звичаю, до йбичаю» поставлено явно в контекст інтимних любовних стосунків.

У «Слові...» йдеться про дружину Всеволода Ольгу Глібівну, сестру переяславського князя Володимира Глібовича й племінницю Андрія Боголюбського, онуку Юрія Довгорукого.

Были вѣчи Трояни... – Виправлення «вѣци» Першодруку на «сѣчи», а «Трояни» на «Бояни» вважаємо непотрібними. У другому випадку ще й тому, що дружинний співець не мав такої ваги в суспільстві, щоб його ім'ям називати віки, а надто війни.

...стрѣлы по земли сѣяше... – Перший у тексті відгук епічної теми «сіяння як війна».

...Ярославъ сынъ Всеволодъ... – У Першодруку «Всеволожь». Виправляємо за логікою оповіді, за якою до «дзвону» стремена Олега Святославича в Тмуторокані прислуховуються два сини великого князя Ярослава Мудрого, Всеволод у Києві та Володимир у Чернігові.

...а Владимир по вся утра уши закладаше в Чернигові. – Не приймаємо пояснення Н. Головіна, що молодий Володимир Мономах «у жаху готувався до оборони <...> І тепер говорить простолюд замість: “запри ворота” – “заложити ухо у ворот”» [Головин 1846, с. 35–36]. Це пояснення надто приземлює фрагмент, де насправді князь Володимир не є боягузом, а метафорично закладає власні вуха, щоб не слухати так само метафоричного визивного дзвону стремена суперника.

...на судъ приведе... – Тобто призвела до смерті. А. Залізник навів цікаву паралель із звенигородської берестяної грамоти: «на суд ида» у значенні ‘помираючи’ [Залізник 2004, с. 347]. Н. Тихонравов згадував у цьому зв'язку, як дочка Солов'я-Розбійника хотіла вбити Іллю Муравленіна підвороттям, але

Илье то было не к суду пришло,
Увидал он над собою подворотенку,
Отбивал ю ручкой правою.

[Тихонравов 1866, с. 56]

...на Канину зелену паполому постла... – Тобто біля Каніна, струмка під Черніговом, поклала на зелене поховальне покривало (траву). Спираючись на читання у виписці, зробленій А. Малиновським, С. Ніколаєв запропонував замінити начебто помилкове «на Канину» на «на казанину»: слово «казанина (відсутнє в словниках давньоруської мови) – таке ж утворення від дієприкм. казань (казати ‘говорити; показувати, свідчити’), як рос. писанина від писань, пьсати і мишанина від мъшань, мъшати – віддієслівні іменники часто з пейоративним (негативним) відтінком». Переклад: «за зухвалі балачки» [Николаев 2020, с. 556]. От тільки прийменник «на» псує цю кон’єктуру. Св. Гординський зібрав матеріал, який свідчить, що в українській народній пісенності зелений колір був кольором смерті [Гординський 1963, с. 68–69].

...полелгя отца своего между угорскими иноходьцы ко Святгъй Софиу къ Киеву... – У Першодруку «повелгя», виправляємо за прикладом більшості видавців. Так само виправляємо другу похибку – «къ Киеву». Між інохідцями, які рухалися плавно, перевозили тяжко поранених і мерців. У згадуванні про угорських інохідців Н. Серегіна побачила «скорбну іронію – воно говорить про участь в усобиці союзних Святополкові угорських військ, прикликаних ним самим» [Серегина 2011, с. 240].

Тогда при Олзъ Гориславличи... – Автор або придумав інакомовне по батькові Олегові Святославичу, або використав уже існуюче в усній традиції. Можливо, цей сумний дотеп генетично пов’язаний із скомороським базіканням суб’єкта висловлювання в «Молінні Данила Заточеника»,

на яке в цьому зв'язку звернув увагу В. Перетц: «“кому ти есть Переславль, а мнѣ Гореславль”» [Перетц 1926, с. 193].

...съяшеться и растяшеть усобицами... – Друге з утілень у «Слові...» фольклорної теми «сіяння як війна», вивченої М. Плісецьким в українських колядках [Плісецький 1982, с. 194–195].

...погибашеть жизнь Даждьбожа внука... – В інтерпретації цього речення дослідники поділилися на два табори. Прихильники першого розуміння словосполучки «Даждьбожь внукъ» (Є. Барсов, В. Перетц, Б. Рибаків) бачать у ній князівство загалом або конкретного князя, прихильники другого – народ або його представників (Н. Грамматін, М. Максимович, Д. Лихачов, М. Гудзій та ін.). Князівство тут здається мені більш слухним у соціологічно-релігійному плані, йому відповідає й логіка тексту: саме князі були суб'єктом усобиць, не народ же, та й у наступному реченні йдеться про «княжі крамоли».

...часто врани граяхуть, трупіа себѣ дѣляче, <...> хотятъ полетѣти на уедіе. – Авторська варіація навколо епічної теми «хижаки бойовища».

...а сицеи рати – не слышано! – У Першодруку «сице и». За вченою традицією, початою ще Р. Тимковським і К. Калайдовичем [Перетц 1926, с. 210], виправляємо похибку писця.

Съ зараніа до вечера, съ вечера до свѣта... – В. Перетц прокоментував: «Очевидячки, “с заранія... до свѣта” первісно – звичайне точне зазначення часу, коли відбувалася битва, що починалася вдосвіта й закінчувалася геть аж тоді, як сутеніло, згодом – епічна формула...». Але приклади він наводив із давньої літератури за одним винятком [Перетц 1926, с. 210]. Мається на увазі перший рядок історичної пісні зі збірника А. Метлинського: «На розсвіті на заранці / Іще спали бісурманці» [Метлинський 1854, с. 374]. Тут можна побачити рудимент давньої епічної фор-

мули – але за умови, що експертиза доведе ідентичність цього запису Г. Ізопольського 1820 року, де в зображенні запорожців є суттєві ляпи. Та й пісню «Про Дмитра Самійленка-Коломійця (к концу XVI в.)» було записано в Умані від... «Якова Самійленка-Коломієнка». Це друга публікація тексту, вперше надрукованого в «Athentum, 1844 г., Т. V, с. 26 и 27» [Метлинський 1854, с. 376].

...стрълы каленыя... – безумовно постійний епітет дружинної поезії, бо він зберігся в билинах і в білоруській народній пісенності [Перетц 1926, с. 210–211].

Чръна земля подъ копыты <...> а кровію поляна. – Третє та найбільш яскраве втілення в поемі епічної теми «сіяння як війна». Пор. в українській народній пісні зі збірника М. Максимовича 1834 року: «Чорна роля заорана – гей-гей! / Чорна роля заорана / І кулями засъяна, / Бълим тълom зволочена, – гей-гей! / І кровію сполощена» [Максимович 1834, с. 154].

Что ми шумить, что ми звенить... – У «ми» цього риторичного запитання вбачають лише, за О. Потебнею, «усвідомлення живості, з яким співець або оповідач уявляє собі те, про що говориться»; вчений вважав можливим назвати цей випадок «давальним поетичним» [Потебня 1914, с. 186]. Але в такій функції в давніх пам'ятках використовувався інший прийменник, «ти», а «ми» в таких контекстах не збереглося. Зрозуміло, вираз ще не свідчить, що Автор був учасником походу, але виникає велика спокуса побачити тут виплеск ліризму (див. розділ 7) у ставленні до подій. Тим більше, що в контексті є градація. Авторське втілення епічної теми продовжується авторським же її доповненням («Тугою взидоша по Руськой земли»), а воно переходить у лірично забарвлене авторське риторичне запитання, де вперше звучить «я» поета. Св. Гординський зазначив: «Приклади проекції звукового явища в запітній

формі на конкретні особи – частий у народній поезії стилістичний засіб, напр.: “Ой хто в тому лісі стукає, гукає?... / Молодий Андрійко дерево рубає...”» [Гординський 1963, с. 73]. Важливо, що свого часу подібне запитання Н. Тихонравов знайшов і в билині про Соломона: «Еще-де что в чистом поле стучит, бренчит?» [Тихонравов 1866, с. 58], а М. Плісецький – в українській колядці: «Що то ми за гук у неділю рано?» [Плісецький 1982, с. 192].

...давеча рано предь зорями? – Виправлення «давеча» в значенні «сьогодні ранком, рано вранці» на «далече» не потрібне [Булаховський, 1952, с. 151]. Цікаво, що О. Огоновський запідозрив у «давеча» вставку російського переписувача [Огоновський 1876, с. 69], проте О. Потебня цю здогадку відкинув [Потебня 1914, с. 62].

Ігорь полки заворочаєть... – Під час останньої битви в оточенні побігли ковуї, а Ігор, знявши шолом, щоб його впізнали, намагався повернути їх до строю. Був перехоплений половцями й узятий у полон, коли його військо ще оборонялося.

...жаль бо ему мила брата Всеволода. – Автор подає шляхетну мотивацію дивному вчинку князя Ігоря, адже сучасникам було відомо, що тюркську кінноту, що побігла з поля бою, повернути назад неможливо. Слухач поеми міг висунути й таку причину, як бажання князя Ігоря уникнути небезпеки для життя, здавшись у полон раніше винищення дружин.

Бишася день, бишася другый; третьяго дни къ полуднію падоша стязи Ігореви. – Це не про події після полонення князя Ігоря, а ретроспективна оцінка тривалості останніх сутичок. Вираз «падоша стязи Ігореве» Д. Лихачов прокоментував таким чином: «Це навіть не образ – тут це військовий термін, але термін, який застосовано в поетичному контексті і який тут, у цьому поетичному контексті, оновив

образ, що лежав у його основі» [Лихачев 1950а, с. 72].

...ту кровавага вина не доста; <...> сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. – До «кровавага вина» Св. Гординський привів стилістично близький відповідник з історичної пісні: «Там наробимо ми великого дива, / Там наваримо кривавого пива» [Гординський 1963, с. 44]. Загалом же це авторська трансформація епічної теми «битва-бенкет», але в поемі це бенкет весільний: Кончак був сватом князю Ігореві.

Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилось. – Втілено прийом «стилістичної симетрії».

уже пустыни силу прикрила. – Це розуміють таким чином, що трава, виростаючи навколо трупів, ховає військо русичів. Як у билині про Добриню, де «Сквозь белое тело трава проросла» [Григорьев 1904, с. 199]. Своєю чергою, Б. Гаспаров зазначив: «Цей вираз можна розуміти й метонімічно, у тому сенсі, що язичники (мешканці степу-“пустыни”) перемогли “силу” – руське військо, і буквально: степова земля “прикриває” руських вояків. Смерть на полі бою і сівба як загибель зерна поєднуються в єдиний образ» [Гаспаров 1984, с. 31].

Въстала Обида <...> плещучи, убуди жирная времена. – «Вступиль» Першодруку виправляємо на «вступила». Одне з найскладніших для тлумачення місць поеми. Йдеться про уособлення образи в міфологічній істоті, дівчині з лебединими крилами. Вона з'являється «в силах Дажьбожа внука», у військах руських князів, але для них вона своя чи чужа, ворожа? Наступна її дія («вступила дѣвою на землю Трояню») не дає матеріалу для розв'язання цього питання, бо в «землі Трояні» вбачають із рівним ступенем вірогідності й Руську землю (О. Огоновський, Д. Лихачов та ін.), й Половецьку (Н. Грамматін, М. Максимович). Проте далі дівчина «въсплескала лебединими

крылы на синѣмъ море у Дону», тобто явно в локусі половецькому, і «плещучи, убуди жирня времена», що з достатньою надійністю перекладається як «плещучи, пробудила часи достатку». Це нагадує нижче картину, де готські дівчата радіють на синьому морі, дзвонячи руським золотом; ідеться, зрозуміло, не про трофеї, а про награбоване під час подальшого половецького наступу на Посем'є. Не можна погодитися із, за висловом автора, «достовірним положенням» Л. Гурченка, ніби «в цьому контексті Діва – це прихований символ Богородиці <...> Образ крилатої Діви співвіднесений з образом Богородиці, захисниці християн» [Гурченко 2015]. Тому маємо приєднатися до думки В. Стеллецького: «Діва-обида – сила ворожа руським князівським дружинам» [Стеллецкий 1965, с. 150]. Але хто ж вона, прихована за уособленням образи дівчина-лебідь, прихильниця половців? Невже «Софія-Ахамот» гностиків і троянська Гелена», як вважав П. Вяземський [Вяземский, 1975, с. XXIV]? Варто пошукати її не в слов'янській міфології (О. Веселовський, О. Потебня та ін.), а на Сході. Але досі Обиду шукали надто далеко: А. Афанасьєв – в Індії, А. Орлов – у монгольських «билинах», а К. Рахно – у нартському епосі [Рахно 2014, с. 110]. А ми пригадаємо Умай (Хумай), одну з головних богинь тюркського пантеону. В епосах башкирів, нащадків давніх кипчаків, «Урал-Батир» і «Акбузат», вона виступає саме як дівчина-лебідь.

Усобица княземъ на поганья погиге... – Перше слово тут у значенні 'війна'. Тобто у князів зникла ворожість до язичників, бажання з ними воювати.

А Игореза храброго полку не кресити – І. Жданов назвав «не кресити» «звичайним, на кшталт приказки, виразом» і вказував на його використання в літописах [Жданов 1904, с. 439]. У «Слові...» фраза виконує функцію сумного рефрену.

За нимъ кликну Карна и Жля, поскочи по Руской зем-ли... – У «Карна и Жля» Першодруку М. Максимович, О. Огоновський, О. Партицький, А. Югов та інші бачили половецьких ханів, при цьому Н. Тихонравов нагадав про запис північноросійського переказу: «На Білому морі досі розповідають, що “у колишні часи жили три брати; старшого з них звали Калга, середнього Жогжою, а молодшого Кончаком. Ці братани були злі чаклуни... Кончак був велетень і не піддавався дії жодної зброї” – Етнограф. сборн. т. VI, смесь, стр. 20–23)» [Тихонравов 1866, с. 59]. Бачили в них також «погребальних богів» (Д. Лихачов) і тюркське «Кара Жлан» – ‘Чорний Дракон’ з рогами та вогнем з пащі (О. Сулейменов, Б. Гаспаров). Із цікавих прочитань Карни відзначимо ототожнення її С. Лонгіновим і М. Салміною з однойменною давньоримською богинею [Салмина 1995, с. 24], а також згадане А. Дибо північноросійське діалектне «стандартне зменшувальне карнушка “трясовиця, лихо-манка”», у «Слові...» ж вона відновлює «карьна “тортури” (рос. мучение. – С. Р.)» [Дыбо 2010, с. 60]. Натомість В. Тимофеев переконаний: «Карна і є та сама “труба для збору”, “горн” або ‘ріг-карнай’ – саме кагна вона зветься навіть і в сучасних іранських та індійських мовах. <...> Тепер зрозуміло, що йшлося у “Слові” не про якихось “богинь”, а про цілком реального гонця-вісника, який, спішно прибувши до населеного пункту, трубив рогом для збирання мешканців якусь особливу желейну мелодію...» [Тимофеев 2007, с. 168–169].

За здогадкою С. Пінчука, Карна і Жля «пов’язані з народною міфологією» [Пінчук 1990, с. 116]. Ми ж схильні розуміти їх, знов-таки, як і в «Обиді», уособленнями оплакування (від «карити») і скорботи (від «желя»). Вони «поскакали» подібно до того, як «Обида» «востала», «вступила», «убуди».

...смагу людемъ мычючи въ пламянь розъ. – Слова «людемъ» немає в Першодруку, за вченою традицією додаємо його з Катерининської копії. «Смагу» перекладають як «сухість у роті», що сприймається тепер як прозаїзм. Обережніше буде трактувати її як хворобливі наслідки оплакування забитих і жалю за ними. Звертає на себе увагу припущення Д. Дубенського, що «пламянь роъ» є руський синонім слова «шерешир» [Дубенский 1844, с. 98]. Колись А. Майков порівнював те, що роблять «Карна и Жля», із звичаєм лужичан ходити 1 березня на кладовище із смолоскипами й поклонятися покійним. Але це така ж далека паралель, як і згадки про «грецький вогонь». До того ж останній не можна було носити в розі, бо той відразу ж прогорів би. На думку С. Ніколаєва, «це ремінісценція сонячного затемнення 1 травня 1185 р., яке в Південній Росії було неповним, і сонце постало у вигляді місяця. На рогах “місяця” було видно протуберанці – із роъ его яко угль жаровъ исхожаше (Лавр. літ. sub 1185 р.)» [Николаев 2020, с. 563]. Довіримося ж поетичній фантазії давнього поета та спробуємо уявити змальовану ним жахливу й сумну картину.

Жены рускія <...> а злата и сребра нимало того по-трепати. – Це так зване «голосіння вдів руських», певне випередження «плачу Ярославни», котре, як побачимо, голосінням якраз не є. Удови сіверських дружинників напрочуд чітко, ніби вчені філософи, описують неможливість спілкування з загиблими «ладами», але ж не приховують і власної наївної меркантильності. Мабуть, таке зображення Автором цих жінок – це не стільки прояв чоловічої зверхності, як підготовка тла, на якому яскравішим буде духовний подвиг Ярославни. Із загальної структури голосінь, відомої за записами Нового часу та відтвореної М. Грушевським, вихоплено лише один компонент: «Образ сумного стану покинутих без нього (небіжчика. – С. Р.) і контраст страченого життя» [Грушевський 1993, с. 150].

*Тоска разліяся по Руской землі, печаль жирна тече
середь землі Рускій.* – Авторська конструкція «стилістич-
ної симетрії», де і туга, і печаль виступають як рідини, що
заливають, немов повінь, цілу країну. Таке переосмис-
лення абстрактних понять як матеріальних об'єктів є пев-
ною паралеллю й доповненням до системи уособлень у
«Слові...». Значення епітета «жирна» аж ніяк не впливає
з відомих за іншими пам'ятками значень іменника «жир»
(«пасовисько, корм, їжа»), це авторська фантазія на тему,
яких якостей може набути печаль, якщо матеріалізувати її
та надати здатність рухатися. Натомість К. Рахно побачив
у субстраті згадок «Слова...» про «жир» прадавні уявлення
індоєвропейців про істівний жир, що добувається із зем-
лі, і знайшов утілення цих уявлень у літописній розповіді
під 907 роком про «білгородський кисіль» [Рахно 2017, с.
94–98, 103–105].

...емляху дань по бългъ отъ двора. – Це «камінь споти-
кання» для захисників ідентичності «Слова...», бо полов-
ці ніколи не брали данини з Руської землі. Тут вбачають
ремінісценцію з повідомлення ПВЛ під 859 роком про те,
що хазари брали данину «по бългъ и вѣверицѣ тако отъ
дыма». О. Творогов і Л. Дмитрієв пояснили її появу таким
чином: «Можливо, що фраза ця – характерна для давньо-
руських текстів компіляція (чому тоді тільки в цьому фраг-
менті поеми? – С. Р.), де згадка про данину є образною
й символізує нестатки, які терпіли від половецьких набігів
руські землі» [Творогов О. 1967, с. 496]. Краще вже припу-
стити невдалу інтерполяцію одного з переписувачів...

*...уже лжу убуду, которую то бяше успиль отецъ ихъ
Святъславъ грозный великий Кіевскій.* – Давньоруське
«лжа» тут у значенні «неправда», це неправда полов-
ців, які робили набіги на Руську землю. Дивує ототожнен-
ня цієї «лжи» з Брюнхільд із «Пісні про Нібелунгів» у не-

давній книжці Н. Бубнова [Бубнов 2012]. «Которую» – це відносний займенник із значенням «котру», перехід до інформації про те, що зробив із цією неправдою раніше великий князь Святослав. Він це лихо приспав. «Отцем» Ігоря і Всеволода його названо як великого князя Київського, хоча насправді він володів лише самим Києвом. Слово «грозно» зараховуємо до наступного речення.

...отъ желѣзныхъ великихъ плъковъ половецкихъ... – Ідеться про полки не заковані в залізо, як це було в блакитних тюрків, а сильні своїми вояками.

И падесе Кобякъ въ градъ Кіевъ, въ грядницъ Святъ-славли. – Той випадок, коли «Слово...» виступає як унікальне історичне джерело. Іпатіївський літопис повідомляє лише про полонення хана Кобяка Карлиєвича в битві на Орелі 1184 року, але мовчить про його подальшу долю.

...иже погрузи жиръ во днѣ Каялы, рѣкы половецкія, – рускаго злата насыпаша. – Почати з того, що справжній жир не можна погрузити на дно річки, але зовні він нагадує поетові золото. Вже згадувалося, що «руське золото» – це не половецькі трофеї після Ігорева походу, а награбоване половцями пізніше. Про сучасні розуміння «жиру» див. вище.

...а въ сѣдло кощіево. – «Кошій» тут, мабуть, просто кочовик, але з відтінком презирливого ставлення до нього з боку землероба.

Уныша бо градомъ забралы... – Забороло – це площадка з внутрішнього боку кріпосної стіни, відразу за її зубцями. В. Перетц знайшов паралель цьому фрагменту в «давньослов'янському перекладі біблійної книги», де «забрала споня да изліють <...> слезы день и ноць» [Перетц 1930, с. 304], а також дуже яскраву – в билині про Василя Гнатовича та Батигу:

Не девица тут ходит душа красная,
А тут плакала стена мать городовая.
Она ведала невзгодушку великую.

Але подане В. Перетцем розуміння метафоричної картини «Слова...» – «Засумували оборонці на міських мурах» [Перетц 1926, с. 236] – здається надто прозаїчним.

Въ Києвъ на горахъ... – Знайдено буквальный збіг із виразом Іпатіївського літопису під 1198 роком, де донька Ростислава Рюриковича була вихована «в Києвъ на горахъ» [Перетц 1926, с. 246]. Князь Святослав наголошує на тому, що дія його «мутного сну» відбувається «въ Києві на горахъ», тобто на Горі у великокнязівському теремі, бо перебуває в той момент на Сіверщині. В. Перетц зібрав велику купу зразків «віщого сну» з Біблії, давньоруської літератури й українського, російського та білоруського фольклору, а сон князя Святослава піддав прискіпливому аналізу з погляду онірології [Перетц 1926, с. 238–259].

...синочь съ вечера одъвахъте мя, – рече, – чръною паломою на кровати тисовъ. Чръпахуть ми синее вино съ трудомъ смъшено, сыпахуть ми тъщими тулы поганыхъ тлъковинъ великій женчугъ на лоно и нъгують мя. – В «одівахъте» Святослав вживає 2-гу особу множини, адже, як це впливає з контексту, звертається до своїх бояр. Далі суб'єктами оповіді стають вже не співрозмовники князя, при цьому «нъгують» подано у формі «теперішнього історичного» часу. Б. Гаспаров зазначив: «у картині оплакування Святослава (фрази 1–3) привертає увагу настійне уникання імені суб'єкта»; це спочатку «поганья тлъковины», а потім ворони [Гаспаров 1984, с. 63–64]. Є спроба комплексного етнографічного тлумачення цитованого видива, вона належить казахському поету О. Сулейменову, який у руслі своєї загальної концепції двомовності «Слова...» як тексту заразом руського й тюркського вважав, що «Свя-

тослав побачив, уві сні, що його готують до поховання за тюркським, тенгеріанським обрядом» [Сулейменов 1989, с. 434]. При цьому роблять це виснажені половецькі вдови (у реконструкції автора «тъщии тулы поганых тлъковин»). Оскільки ж «Слово...» стає водночас і об'єктом, і суб'єктом реконструкції згаданого обряду, вона виглядає вкрай сумнівною. Більш надійним буде твердження, що на князя, який лежить на тисовому ліжку, бояри накидають одяг жалоби, а слуги черпають йому синього, чарівного вина (за іншим поясненням, спирту як атрибуту похорону), з горем змішаного, обсипають із порожніх (бо стріли витрачені на військо князя Ігоря) колчанів перлами як символом сліз. Остання дія виглядає найбільш екзотичною, але ж саме для неї було В. Перетцем знайдено паралель у російській весільній пісні, де сльози дорівнюють перлинам: «Ты рассыпьяся, крупен жемчуг, <...> Ты расплачься, невестушка» [Перетц 1926, с. 249]. М. Шарлемань доводив, що «кровать тисова» має розглядатися «не тільки як ліжко князя з міцного дерева, а й як його смертне ложе», і посилався на українську пісню:

Да положить мое біле тіло на тисовій лави,
Да і зроблять на мое біле тіло труну тисовую...

[Шарлемань 1955, с. 9]

Що ж до наведеного розуміння «труда» як «горя, біди» і виразу «вино, з горем змішане», то над ними О. Сулейменов іронізував, що вони створюють образ, подібного якому «немає у світовій поезії, починаючи із старогрегипетських гімнів» [Сулейменов 1989, с. 434]. Коли немає, цим варто тільки пишатися. У свою чергу, А. Бурикін висунув здогадку, що «в авторському тексті “Слова...” читалося “синее вино съ туюю смѣшено”, де в цьому контексті було присутнє слово, еквівалентне давньотюркському *togı* ‘пшоно’ <...>, в цьому значенні не зрозуміле переписувачеві мусін-пуш-

кінського зошиту та замінене синонімом». У цьому випадку йдеться про «ягоди винограду, змішані з рисом або пшоном, – класична слов'янська кутя, страва поминального обряду». Але ж які підстави змінювати тут «съ трудомъ» на «съ тугою»? Відповідь: «Відомо, що прикметник трудный в “Слові...” має семантику ‘сморботний, сумний’, синонімом слова печаль в пам'ятці є слово туга, що трапляється 7 разів у тому ж значенні. Слово труд трапляється лише одноразово – після двох вживань слова туга» [Бурыкин 2017, с. 344]. Якимось не переконує... Але варто згадати й інше розуміння, започатковане перекладом перших видавців: «синее вино, с ядом смешанное» [Ироическая 1800, с. 23]. Воно спирається на сучасні українські слова «трутизна» й «отрута» і, на думку Ф. Прийми, не застаріло й досі [Прийма 1968, с. 225]. У слові «толковини» К. Менгес побачив «синонім церковнослов'янського тльковъникъ», тобто перекладач [Менгес 1979, с. 150]. За О. Прицаком, «толковини – це плем'я іранського походження, що, як согдійці і хорезміїці, входило спочатку до складу півкочового або кочового союзу племен, яке пізніше ввійшло до складу Русі, притому воно мало свою спеціальність: толковини були перекладачами з різних мов» [Прицак 2008, с. 208]. Але нікому так і не вдалося пояснити, до чого тут згадано цих перекладачів.

Уже дьскы безъ кнѣса в моємъ теремъ златовръсцьмъ... – У «кнѣсе» вбачають «князек», скульптурне завершення колоди, яке вінчає дах, або сволок. Його відсутність пояснюють по-різному. Або це віщування смерті князю (для полегшення скону частково розбирали дах), або натяк на втрату князів як опори в діяльності Святослава, як думав Л. Махновець [Махновець 1989, с. 171]. Проте запропонована В. Скляренком кон'єктура, за якою «безъ кнѣса», де є співзвучність із «князь», замінюється на «безъ

кныса», тобто без стовпа «(посередині терема), на якому лежали балки з дошками», не є необхідною [Скляренко 2018, с. 346]. Цікаво, що «теремъ златоверхий» Святослава Всеволодовича Л. Махновець ототожнив із київською «ротондою» [Махновець 1989, с. 168–169].

Всю ночь съ вечера босуви врани възгряяху... – Стало певною текстологічною традицією виправляти «босуви» Першодруку і Катерининської копії на «бусові», а тоді вже фіксувати перегук із «время Бусове» нижче, у відповіді бояр. За такої операції логіка явно кульгає. Н. Серегіна з притаманною їй стилю недбалістю зауважила: «До образу ворожіння за птахами (“врани възгряяху”) належить і сон Святослава» [Серегіна 2011, с. 245]. Вважаємо за краще вслід за В. Гордлевським бачити тут, а також нижче в епітеті «босым волкомъ» тюркізм від «boz» із значенням «сірий» [Гордлевский 1947, с. 332–333], але зі смисловим забарвленням ворожості, чужоземної сакральності.

...у Пльгсьньска на болони... – Не бачу жодних перешкод, які б заважали услід за першими видавцями побачити в цьому фрагменті галицьке місто Пліснеськ – або інше з такою ж назвою на Київщині, городище якого XI–XII століть збереглося на терені сучасного села Плесецьке. «Болонь» – низинна місцевість перед міськими стінами, що не забудувалася для зручнішого обстрілу противника з міста. Екзотичним виглядає переклад цього «темного місця» М. Соколом як «цвіллю заткані поріччя» («в плесень затканы поречья») [Моисеева 1995, с. 35].

...бъша дебрьски сани... – В Першодруку «Кисаню» – з великої літери. Р. Заклинський нібито знайшов місцевість, яку називали «дебрь Кисань», під колишнім галицьким Пліснеськом [Заклинський 1906, с. 8–9], але подальші пошуки цього яру виявилися марними. В. Щурат нагадував у цьому зв'язку про Кісьову долину, а нещодавно Й. Грон-

ський знайшов біля Пліснеська в документах XVIII століття топонім Дебра Куцинова [Гронський 2005, с. 33]. Проте навіть було київському князеві згадувати галицьку місцевість? О. Прицак відповів на це запитання, нагадавши, що Святослав Всеволодич «відвідував Плісніськ під час шлюбу свого сина принаймні у 1181 р.» [Прицак 2008, с. 103]. Але документальної підтримки здогадки про цю поїздку немає. Виправляли тут також на «дебрь Кияню», при цьому М. Шарлемань називав Киянку, маленьку річечку, що текла яром через урочище Плоске, частину київського Подолу [Шарлемань 1950, с. 211]. О. Сулейменов відкрив у фрагменті один із «невидимих тюркізмів» від «дебрь кисан» із значенням «залізні пута, кайдани» [Сулейменов 1989, с. 439]. Свого часу А. Лонгінов (1892), а тепер Е. Кінан [Кеenan 2003, р. 292–294] вже зовсім довільно співвіднесли цю словосполучу з річкою або струмком Кісон, що згадується в Біблії. Між тим у Катерининській копії ця словосполучка читається як «дебрьскы сани». Це, на мою думку, більш походить на читання оригіналу, помилково передане в Першодруку, ніж на кон'єктуру перших видавців, згодом відкинута. Тому вслід за В. Перетцем, А. Орловим і М. Щепкіною беремо цю словосполучку до реконструкції із значенням «лісові змії».

...и не сошлю къ синему морю». – Синє море – Азовське, як гадаємо. Виправляти на «несошася» немає потреби. Святославові наснилося, що в ложниці в нього лісові змії і він не може позбавитися їх, відіславши до моря. Чого тільки не приверзеться вночі!

И ркоша бояре князю... – Бояри відповідають великому князеві великою промовою, цілком умовною за прагматикою та послідовно інакомовною й метафоричною за поетикою. Умовною тому, що не можна ж уявити, ніби вони (як і «жены рускія» раніше) говорили свою рацею всі разом, хором.

...се бо два сокола слѣтъста... – У Першодруку друкарська похибка: «слѣтъета».

Темно бо бѣ въ 3 день... – Як гадаємо, ці слова стосуються не затемнення сонця, що, за внутрішньою хронологією твору, відбулося раніше, ніж за три дні до діалогу Святослава з його боярами, а наступної метафоричної картини, де «тьма» символізує половців, а «свѣтъ» – русичів.

...два солнца помѣркоста, оба багряная столпа погасоста, и съ нимъ молодая мѣсяца Олегъ и Святъславъ тьмою ся поволокоста... – У Першодруку після «молодая мѣсяца» стоїть «Олегу и Святъславъ», і це явище його тексту. Але в ритмічному перекладі ці слова оминаємо, разом із С. Шамбінаго, В. Ржигою, Р. Якобсоном, М. Мещерським і А. Бурикіним приєднавшись до спостереження О. Потебні: «Якщо прийняти це за не авторову глосу до “молодая”, то цим пояснюється помилка: Олегъ замість Володимиръ» [Потебня 1914, с. 93]. Як на нашу думку, вставка не відповідає й поетиці пам'ятки. Крім того, за логікою нарації, Святослав ще не знає про трагедію в степу, а в промові бояр імена дорослих князів Ігоря і Всеволода не називалися. До «молодая мѣсяца» О. Потебня бачив паралелі у весільних піснях, а В. Перетц навів і українські («Три місяці ясных – Ой первый місяць / Молодий Іванко, а другий місяць / Молодий Василько, / А третій місяць / Молодий Михайло» та ін.), і білоруські («А под нашим сялом, над слободою / стояли, святили месички чатыры: / Первый месичко – маладый Василька, / Другэй месичка – Маладый Паўлючок, / Треци месичка – малады Захарка, / Чатвиртый месичка – малоды Иванька») відповідники [Перетц 1926, с. 261–262].

...и в моръ погрузиста, и великое буйство подасть хинови. – У Першодруку цей фрагмент стоїть після слів: «по Руской земли прострошася половці, аки пардуже гнѣздо».

Приєднуємося до М. Максимовича, П. Вяземського, В. Міллера, О. Потебні, В. Перетца та багатьох інших дослідників, які завершують цим фрагментом метафоричний пасаж про «затемнення» сіверських князів. Зазначимо, що «подасть» не узгоджено з «молодая месяца», бо стосується ситуації загалом і, можливо, перед дієсловом втрачено «се». Далі йде узагальнення з фольклорним повторенням применника: «На рѣцѣ на Каялѣ тьма свѣтъ покрила». Ще далі перехід до змалювання триумфуючих половців. «Хинова» в пам'ятці викликала велику зацікавленість серед вчених. В. Міллер бачив тут узагальнену назву фінів, В. Виноградова – китайців, Л. Гумільов – чжурдженів, О. Потебня – половців «або іншого степового народу, може бути, гуннів, за старої пам'яті» [Потебня 1914, с. 114]. Але ж гунами називали угорців, яких М. Шефтель, Д. Моравчик, А. Соловійов і В. Скляренко вважають прихованими за «хиноюю». І. Добродомов намагався обґрунтувати тезу, що хидами називалися східні половці, кумани, які займали райони Подоння й перебували під егідою шаруханідів. При цьому «етнічна назва кун на болгарському ґрунті могла отримати звучання хин (або хан із зредукованим голосним), яке точно відповідає давній формі хынь загадкового терміна хинова...» [Добродомов 1977, с. 126]. Тут важливою стає повторна поява «Хинови» в такому контексті: «и многи страны – Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и половци сулицы своя повръгоша, а главы своя подклониша подъ тыи мечи харалужныи». Про угрів, як вже зазначалося, так не можна було сказати. А якщо «Хинова» це східні половці, чому вони відділені назвами інших народів від «половців» узагалі? Доходимо висновку, що слово «Хинова» в пам'ятці залишається «темним». Можливо, до розв'язання питання можна наблизитися, коли розглядати кожен випадок його вживання окремо й не боятися визнати його окремим сло-

вом. Тоді можна повернутися до перекладу перших видавців «и придали хану их». Адже справді поразка сіверського війська викликала половецький наступ.

...по Руской земли прострошася половці, аки пардуже гнѣздо. – З одного боку, Автор образно змальовує тактику роздрібного нападу й грабунку, яку згодом використовували кримські татари (див.: [Боплан 1990, с. 60–61]). З іншого, пардус є різновидом леопарда, ще одна назва – гепард. На Русь їх завозили для князівських звіринців, вони жили в теремах як свійські тварини. У «Слові...» Автор використовує образ цієї екзотичної тварини, щоб побудувати вишукану метафоричну картину. Можливо, він пригадав при цьому апокриф, де, як помітив це першим Н. Тихонравов, анонімний книжник, відповідаючи на запитання «Какою кой язык?», зазначив, що «куманинь пардос есть» [Тихонравов 1866, с. 62]. У сучасного читача може виникнути враження, що половців піднесено цим твердженням. Але річ у тім, що, як показав В. Перетц, «символічно – пардус визначає підступну істоту; пор. гелленістичну прикмету: “... τάρδαλις δὲ καὶ ἀνδρα καὶ γυναικα σημαίνει, πανούργουζ τε καὶ κακότητους”, Artemidori Oneirocritica, ed. Rigalt. 1603, lib. II, cap. 12, p. 98 [(у сні) пардус означає і чоловіка, і жінку, хитрих і порочних // Артемідорове снотлумачення...]» [Перетц 1926, с. 263]. Інформацію про мисливський звичай гепардів можна було отримати лише при великокнязівському дворі, де утримувалися не поодинокі гепарди. З погляду зоології, вислів «аки пардуже гнѣздо» в контексті давньоруської пам'ятки є оксимороном, бо гепарди в неволі не розмножуються, отже, утворити для спільного полювання гніздо із самців-братів, як на волі, не можуть.

К. Рахно вказав мені на раннє українське вживання слова пардус («пардос») у списку «Життя Антонія Великого» [Розов 1970, с. 177].

Б. Яценко запропонував тут перестановку та кон'єктуру: «По Руской земли прострошася половці... и в мор ъ погрузиста». Переклад: «по Руській землі простерлись половці... і в мор людей занурили...» [Яценко 2006, с. 385]. На думку Б. Яценка, «Руська земля» тут не лише географічна назва, а й у значенні 'народ, люди'. Але тоді утворюється надто складна конструкція.

Уже снесется хула на хвалу... – Хоча слово «снести» не вживається в інших давньоруських писемних пам'ятках, у нових українській та російській мовах його відповідники означають, зокрема, і 'скинути яйце', і 'здійматися'. Важко уявити метафоричну картину, де уособлення хули кладе яйце на хвалу, доводиться шукати переклад, асоційований із другим значенням. Ми обрали, як у С. Шамбінаго та В. Ржиги, найближчий варіант: «уже покрила».

...уже тресну нужда на волю... – Тут можна бачити відгук грецького міфу про скриньку Пандори, інший далекий відгук знаходячи в українській казці про злиднів. А ось Б. Гаспаров прокоментував: «Удар об землю, так само як і поширення на величезних просторах, є типовими ознаками перевертня» [Гаспаров 1984, с. 186].

...уже врѣжеса Дивь на землю. – Раніше в поемі ця міфологічна істота попереджала про Ігорів похід половців і землі невідомі. Тож переміститися з дерева на землю «Дивь» має з ворожими для русичів намірами.

Се бо готскія красныя дѣвы въспѣша на брезѣ синему морю: звоня рускымъ златомъ... – За думкою більшості коментаторів, ідеться про таманських готів, союзних половцям. Їхнє руське золото потрапило до них від половців, які раніше робили набіги на Руську землю. Цей «простий сенс» фрагмента першим обґрунтував П. Голубовський: «Все, що отримували половці грабунком на Русі, вимінювалося ними на предмети розкоші в чорноморських тор-

гових містах. Туди йшло й руське награбоване золото, переходило до рук гендлярів, серед яких були, безперечно, і готи. І ось готські дівчата радіють руському золоту, отриманому ними від батьків і братів» [Голубовский 1884, с. 711–712]. В. Перетц, власне, деталізував це пояснення: «Людність кримська провадила не абиякий посередницький торг українськими невільниками на східніх ринках. Отже, ясно, що кожнісінька поразка руських, кожнісінький полон, що його захоплювали в них степняки (половці, згодом – татари), давав зиск готським купцям» [Перетц 1926, с. 264]. Тепер К. Рахно переконаний, що «мова безперечно йде про Кримську Готію». Але ж готи жили й на Тамані.

Д. Лихачов висловив думку, що, можливо, йдеться про дівчат північних готів, і згадав про сварку готів із новгородцями 1188 року [Лихачев 1985а, с. 512, 513]. Б. Яценко теж побачив тут північних готів, але в іншій історичній перспективі: готські дівчата «справді могли дзвеніти руським золотом на березі Балтійського моря після загибелі Венедської (Одрянської) Русі». Російський письменник Ю. Сбитнев витлумачив це місце цілком довільно, але фольклористично. У нього діють не «готскыя красныя дѣвы», а «боготские» (від рос. «богот» ‘вир’), тобто русалки [Сбитнев 2018].

Другий напрям осмислення «темного місця» передбачає розуміння під «готськими» половецьких дівчат і ґрунтується на тому факті, що половці справді називалися інколи в джерелах XIII–XVI століть готами. В Україні на цей шлях першим вступив О. Партицький. Він зізнався: «Наткнувся я на виражене “красныя готскыя дѣвы” і ту одкрився мене в поематі цілий, досі неким не замечений світ півночної мітології» [Партицький 1883, с. 4]. Здогадуючись, що князівство та боярство були в Давній Русі напівварязькими, О. Партицький почав розшукувати в «Слові...» втілення скандинавської міфології та мови, а валькірій

побачив не тільки в тих «готських дівчатах», а й зашифрованими в слові «одевахте». Але ж у нього не готські, а «половецькі дівчата дзвенять руським златом» [Партицький 1883, с. 29]. Майже водночас у Росії Д. Прозоровський припустив: «В образі готських дівчат поет, мені здається, подав тріумфування половців з приводу перемоги над Ігорем» [Прозоровський 1882, с. 273]. Нині ідею тотожності половецьких дівчат із готськими «Слова...» захищає І. Добродомов у спеціальній праці [Добродомов 1998]. Можна вказати лише на одну ваду аргументованої розвідки. Автор переконаний, що в «Слові...» йдеться «про трофейне золото, захоплене русичами разом із красними дівками половецькими в першому ж бою» [Добродомов 1998, с. 10], але це неймовірно.

Вбачаючи чи не в кожному образі пам'ятки «скорботну іронію», Н. Серегіна стверджує: «Спів дів недружнього народу переводиться в сприймання руських князів як зловісне каркання зграй воронів у київських дебрях...» [Серегіна 2011, с. 245]. А ось С. Ніколаєв упевнений, що «ворони Буса – це зловмисні готські красуні» [Николаєв 2020, с. 571].

...поютъ время Бусово, лелгють мечь Шароканю. – Половецький хан Шарукань, дід Кончака, був розгромлений 1106 року під Лубнами й ледве втік. Бус – теж давній половецький хан, не згаданий руськими літописцями. Бачити в ньому антського вождя Бооза, розп'ятого після поразки від готів в 375 році, як пропонували незалежно один від одного польський філолог А. Кухарський (1834) [Шафарик 1847, с. 248], Н. Головін (1865) та О. Огоновський [Огоновський 1876, с. 86], не випадає. Навіть якщо уявити глибину в 1500 років історичної пам'яті в усній традиції готів, треба було, щоб про це ім'я та про цю подію дізнався давньоруський поет. До того ж, як слушно зауважив

А. Карсанов, в історії «епохи, пов'язану з війною, називають іменем переможця», а не переможеного [Карсанов 1988, с. 225]. О. Прицак доводить, що «время Бусово» – це «катастрофічний час» для половців після розгрому 1107 року. У половецькій мові «є дієслово -буз- (buz ~ bus) у значенні знищити» [Прицак 2008, с. 229]. М. Салміна трактувала «время бусове» як час особливої важливості для Півночі Русі кораблів, які називалися «бусами» в XV–XVI століттях, відповідно, і готські діви співають, на її думку, в Готланді [Салміна 1981, с. 228–229]. У «реконструкції» Ю. Сбітнєва русалки співають у «время бусово» (годину перед світанком та після заходу), вони водять хороводи по «местах», покритій дереном поверхні «шароки», заболоченої луговини. А за С. Пушиком, Бус – це взагалі «слов'янський Бахус-Діоніс» [Пушик 1990, с. 70].

А мы уже, дружина, жадни веселія! – Як паралелі В. Перетц цитував за рукописами соковиті фрази з апокрифа «Слово Адама до сущих в пеклі», зокрема: «а того есми, дружино, многа дни жадали» [Перетц 1926, с. 265]. Важливо, що бояри кажуть про веселощі войовничі, перемоги, які в пам'ятці протиставлені «веселію» мирного життя, саме його не вистачає Ярославні та містам.

Тогда великій Святславъ изрони злато слово... – В Першодруку «Святслаеъ». Дотримуємося думки, що це «злато слово» закінчувалося фразою: «Наниче ся години обратиша», бо далі йде інформація про наслідки набігу половців на Римів і Переяслав, яка не могла тоді бути відомою князеві Святославу.

Рано еста начала Половецкую землю мечи цвгьлити... – У якому сенсі тут подано «рано» – в осудливому чи схвальному? На те, що в схвальному, вказує, по-перше, що в Псалтирі, коли праведник піднімається рано, це його характеризує позитивно, по-друге, той факт, що наступне,

осудливе, речення починається з «нъ» у значенні протиставного зв'язку. «Квелити» знайдено в українських і південноросійських діалектах із значенням «дражнити, дратувати». М. Ткач навів за словником Б. Грінченка: «Дош цвілит» [Ткач 2008]. Тож С. Ніколаєв побачив тут «південно-західний діалектизм: укр. цвілити 'хльостати, шмагати'» [Ніколаєв 2014, с. 87]. Н. Анцукевич перекладав «дражнити», бо «слово з таким значенням вживається в Білорусі» [Анцукевич 1938, с. 28].

Нъ нечестно одолгъсте, нечестно бо кровь поганую проліясте. – Ідеться про першу сутичку, коли русичі захопили підставлені їм половцями вежі та здобич. «Нечестно», бо піддалися на військовий фортель половців. Б. Яценко запропонував замість «нечестно» читати «несчетно», тобто 'незліченно' [Яценко 1981, с. 109–110], що не дає прийняттого розуміння.

Ваю храбрая сердца въ жестоцемъ харалузгъ скована, а въ буести закалена. – В. Перетц наводив до цього, «мабуть, традиційного вислову» такі паралелі з російського весільного фольклору: «Ты родимая матушка, у тебя сердце каменно, во булате сковано»; «Гораздо у тебя, брателко... в булате сердце заковано» [Перетц 1926, с. 267]. Ще ближчий відповідник знайшов Л. Шептаєв: «[У свекра] сердце каменно, в буести заковано, в булате сварено» [Шептаєв 1957, с. 427]. «Въ жестоцемъ» О. Партицький, посилаючись на дані хорватської мови, читав як «в горячому» [Партицький 1883, с. 9]. В. Козирев знайшов підтвердження такому розумінню в брянських говірках [Козирев 1976, с. 96].

...съ черниговьскими былями, съ могуты, и съ татраны, и съ шельбиры, и съ топчакы, и съ ревугы, и съ ольберы... – У Першодруку помилка: «рееугы». Вважають, що «быля» – це титул знатних тюрків, які служили князеві

Ярославу, а наступний ряд гапаксів – тюрські назви їхніх племен. Боярин Ольбер Ратиборович командував ковуями в поході князя Ігоря. М. Ткач спробував максимально – і в зниженому плані – українізувати цей перелік, у його перекладі: «з чернігівським набрідом: з мугирями і торбешниками, / з тупаками і з шельвірами, / з горлопанами і гульвісами» [Ткач 2008, с. 60]. Коли це «набрід», то чому його похвалив великий князь Святослав?

Тіи бо бес щитовъ съ засапожники кликомъ плъки побъждають, звонячи въ прадъднюю славу. – Незважаючи на сумніви деяких коментаторів, початкове «тіи бо» відносить все сказане до щойно перелічених тюркських вояків. «Засапожники» – захалаявні ножі, які носили за халявою чобота.

Нъ рекосте: «Мужаймъся сами...» – Загальна семантична конструкція цих пасажів «золотого слова» така. Продовжуючи звертатися до Ігоря й Всеволода, Святослав жалкує, що немає над ними влади їхнього формального в цьому випадку сюзерена, великого князя чернігівського Ярослава. Ось його вояки – справжні бійці, а ви, племінники, похвалилися даремно. У Першодруку – «му жа имъся», першим правильно побачив тут одне слово А. Шишков ще в 1805 році.

– преднюю славу сами похитимъ, а заднюю ся сами подълимъ! – Д. Лихачов прокоментував: «Слово передня в давньоруській (мові. – С. Р.) стосувалося минулого, коли йшлося про час, точніше, до початку певного проміжку часу, задня же – до недавньої події, до часу останніх подій, іноді до майбутнього. <...> Смысл цих слів у тому, що Ігор і Всеволод своїм походом на половців збиралися “похитити” славу колишніх чужих походів на половців і поділити між собою славу свого нового спільного, останнього походу на половців...» [Лихачев 1949, с. 552]. Аргумента-

ція для такого екстравагантного екскурсу до художнього часу пам'ятки здається недостатньою. Але несподівану підтримку Д. Лихачову подає С. Ніколаєв, знайшовши відповідники в українських, переважно, діалектах [Николаев 2014, с. 88]. Автор змушує Святослава робити акцент на «сами»; двічі повторюючи це слово, він подає натяком мотив засудження нерозумної самовпевненості Ігоря й Всеволода.

Коли соколь въ мытехъ бываеть... – Не раз зазначалося, що сокіл під час линяння якраз слабне, тож сказане далі про нього не відповідає біологічним реаліям. Але виправлення не потрібні, якщо інтерпретувати цей фрагмент у контексті запитально-відповідальної конструкції. Святослав запитує: «А чи диво ся, братіє, стару помолодити?». І сам же відповідає на це риторичне запитання. Семантичний центр конструкції в перетворенні, якого зазнає і старий, помолодівши, навіть і сокіл «въ мытяхъ». Але коли сокіл навіть під час линяння «не дасть гнѣзда свого въ обиду», то й Святослав здатний відігнати половців.

Але А. Бобров свого часу доводив, що «дієслово “мытися” та іменник “мыть” у своєму споконвічному значенні були пов'язані з дохристиянськими обрядами. Якщо іменник “мыть” використано в “Слові о полку Ігоревім” у значенні “язичницький обряд” (і пов'язаного з ним чарівного перетворення на звірів і птахів), то значення образу стає зрозумілим, адже це говорить сам про себе князь Святослав Київський, який щойно бачив “мутень сон”. “Въ мытехъ” Святослав Київський почуває себе соколом, тому він і говорить про себе “А чи диво ся братіє стару помолодети?” (почуває себе помолоділим), а звертається він далі до інших князів так само, як до соколів...» [Бобров 2005а, с. 73]. Чомусь остання деталь перекоонує найбільше, хоча семантика конструкції «сокіл у язичницьких обрядах» виглядає непоправно штучною.

Наниче ся години обратиша». – Першим переклав «наниче» як ‘навиворіт’ (рос. ‘наизнанку’) Н. Тихонравов [Тихонравов 1866, с. 35]. Д. Лихачов окреслив загальну ситуацію описаного у фрагменті перетворення: «У “Слові” нанічний світ протистоїть якомусь ідеальному, про нього згадується безпосередньо перед тим: воїни Ярослава перемагають із захальвними ножами одним своїм кличем, однією своєю славою, старий молодіє, сокіл не дає своє гніздо в обиду. І ось весь цей світ наніче обернувся» [Лихачев 1984, с. 20]. У «наниче» С. Ніколаєв знайшов «північний діалектизм: рос. діал. ничь ‘виворіт’». Переклад речення: «часи / долі вивернулися навиворіт». Водночас «на ничь може включати ничь ‘ніщо’, і фраза може бути перекладена як ‘часи / долі перетворилися на ніщо’» [Николаев 2014, с. 88]. Це вже відповідає пропозиції В. Скляренка перекласти: «в ніщо добрі часи обернулися». Різниця в тому, що давньоруське «година» український дослідник прирівняв до гіпотетичного праслов’янського такого ж слова з *godъ та зі значенням ‘сприятливий час’ [Скляренко 2018, с. 372]. Перекладаємо: «Час потік зворотно».

Се у Римъ кричатъ подъ саблями половецькими... – Під час половецького наступу 1185 року Кончак штурмом захопив місто Римов (або, як у «Слові...», Римі), у полон потрапила більшість його мешканців. Е. Кінан запропонував читати тут біблеїзм «уримъ» ‘шкода’ [Кеenan 2003, р. 310]. Ю. Мосенкіс слушно нагадав, що подібну пропозицію Ф. Ердмана ще 1912 року назвав фантастичною Г. Барац, дослідник зв’язків давньоруської літератури з давньоєврейською [Мосенкіс 2006, с. 97].

...а Володимиръ подъ ранами. Туга и тоска сыну Глѣбову! – Захищаючи з дружиною своє місто, молодий переяславський князь Володимир Глібович був тяжко поранений половецькими списами, що й призвело до його передчасної смерті за кілька років.

Великий княже Всеволоде! – Таке звертання до Всеволода «Велике Гніздо» з боку великого князя Київського Святослава є немислимим, тим більше подальший заклик «отня злата стола поблюсти». Отже, звертання до князів тут і далі дано від особи автора пам'ятки.

Ты бо можеш Волгу веслы раскропити, а Донъ шело-мы выльяти! – Розвиваючи ідею А. Соловйова про іронічність цієї та наступних похвал Всеволоду [Соловьев 1948, с. 78], Н. Демкова зауважила: «Нереальність можливостей Всеволода, як виявляється, пов'язана з народною сміховою культурою. Данило Заточеник нагадував своїм читачам: “Ни моря уполовником выльяти, ни чашею бо моря розчерпати”» [Демкова 1973, с. 77]. Волю бачити тут не іронію, а трансформацію епічної формули про «вдалий напад на ворожу землю», яка до нас не дійшла, але, можливо, зазнала пародії в тексті «Моління Данила Заточеника».

Аже бы ты былъ, то была би чага по ногатъ, а кощей – по резанъ. – «Чага» – молода тюркська полонянка, «кощей» – у цьому випадку полонений кочовик-чоловік. Наслідуючи тюрків, «і руські почали називати своїх рабів із полонеників турецького (тюркського. – С. Р.) племені “кощеями”, їх змушували опікуватись кінями, служити в обозі тощо» [Мелиоранский 1902, с. 19]. «Ногата» – дрібна давньоруська грошова одиниця, що дорівнювала в часи «Слова...» півтора «резанам» – половинкам арабського дирхема. Можна думати, що Автор використав приказку свого часу.

Ты бо можеш посуху живыми шерешеры стреляти... – Найбільш вдалою здається здогадка П. Мелиоранського, який побачив у «шерешеры» персидське *tir-i-čârh* із значенням ‘стріла для величезного самостріла’ [Мелиоранский 1902, с. 24–29]. Це залізна трубка, наповнена горючою речовиною. На Русі така зброя асоціювалася з

«грецьким вогнем», яким греки намагалися спалити руські кораблі на морі, звідси й підкреслення «посуху». Загалом це комплімент і Всеволоду, і його племінникам.

Не ваю ли злаченые шеломы по крови плаваша? – У Першодруку – «злачеными». Коментатори поділилися на три групи. Перша (Н. Грамматин, О. Потєбня, О. Партицький, Л. Махновець) вважає, що йдеться про шоломи щойно названих князів. Друга (М. Максимович, В. Перетц, А. Орлов, Д. Лихачов та ін.), – що в крові плавають шоломи їхніх вояків. При цьому А. Дібо зауважує, що після «ли» слід додати «были» в значенні ‘бояри’ та якесь означення до цього слова [Дыбо 2010, с. 63]. Це виправлення підтримав С. Ніколаєв [Николаев 2014, с. 89], але в останній монографії запропонував замість «были» додати «боляры» [Николаев 2020, с. 582]. Але ж відомо, що золотий обладунок був привілеєм князів.

Нарешті, О. Огоновський і в наш час В. Склярєнко розуміють фрагмент таким чином, що князі загрузили у ворожій крові настільки, що тільки шоломи їхні залишилися на поверхні [Склярєнко 2018, с. 378–379]. Оскільки остання здогадка занадто штучна, та й шолом вістрям догори не може плавати, а позолочені шоломи були тільки в князів, приєднуємося до першої групи дослідників. Ось тільки «злачеными» маємо поставити у називному відмінку.

...храбрая дружина... – За спостереженням Н. Тихонравова, «храбрая – звичайний епітет дружини в народній поезії: “Посмотреть дружинушки хоробрыя” (Рyb. II, 48, 112)» [Тихонравов 1866, с. 63]. Сучаснішою мовою, це – постійний епітет.

...въ злата стремена... – У Першодруку та в Катєрининської копії – «стремєнь». Виправляємо неузгодженість у числі.

Галичкы Осмомыслъ Ярославѣ! Високо съдиши на сво-

емъ златокованнѣмъ столѣ... – Св. Гординський звернув увагу на близькість структур цього звертання до Ярослава Галицького й замовляння з Канівського повіту в збірнику П. Чубинського. На думку дослідника, «й усі інші заклики до князів збудовані в стилі заговорних формул» [Гординський 1963, с. 26]. Але чому Автор називає цього князя Осмомислом? О. Потебня пояснював: бо «має вісім думок, вісім турбот за раз. “У мене сім думок”, сказала лисиця, спіймавшись у яму» [Потебня 1914, с. 111].

...заступивъ королеви путь... – Угорському на Русь.

...меча бремены чрезъ облаки... – У Першодруку та в Катерининській копії – «времены», але в перекладі перших видавців уже «бремены». Майже всі коментатори приймають цю кон'єктуру, за винятком В. Скляренка, який доволі складним шляхом дійшов фантастичної, як на нашу думку, конструкції: «метаючи “времена” (листи із строго визначеним часом на виконання висловлених у них вимог) через хмари» [Скляренко 2018, с. 383]. Як на нашу думку, Автор уподібнює тут князя Ярослава богатирям з українських переказів. У дитинстві вони бавляться, перекидаючи один одному великі камені [Іониді 1985, с. 160].

Грозы твоя по землямъ текутъ... – Тепер уже «грозы» матеріалізуються у формі рідини.

...стрѣлявши съ отня злата стола салтани за землями. – Багато коментаторів виправляють «стрѣлявши» на «стрѣляеши», а також у пасажі бачать натяк на те, що галичани брали участь у третьому хрестовому поході на турків проти султана Саладина (Д. Дубенський, Д. Лихачов, С. Маслов). Але це лише здогадка, та й «Слово...» було створено, і князь Ярослав помер раніше, ніж цей похід відбувся в 1190–1192 роках. Гадають, що тюркський термін «салтан» мав використовуватися й половцями. Виправлення не потрібне, як і здогадка про хрестовий похід, якщо

приєднати пасаж до наступного речення як дієприслівниковий зворот. Виходить таке: «Стрілявши з батьківського золотого стола салтанів за землями (тобто бравши участь у борні з половцями, хоча від них Галич відокремлюють землі інших князів), стріляй тепер, пане, Кончака...».

...носитъ вашъ умъ на дѣло. – У Першодруку – «вась».

Суть бо у ваю желъзныи папорзи подъ шеломи латинскими. – Тут «папорзи» викликали багато тлумачень. Це «латы» в перших видавців, потім багато дослідників побачили в цьому слові, то замінюючи його на «поперци», то залишаючи як є, верхню частину панцира або нагрудник (серед них М. Максимович, М. Гудзій, М. Грунський), наплічник (А. Югов), кольчугу (І. Єрьомін), прапорці (О. Потєбня), попругу (Д. Прозоровський) і навіть наперсні хрести (А. Лонгінов) тощо.

Друга група вчених інтерпретує це слово як «кістку в пташиному крилі» (Д. Дубенський, О. Огоновський та ін.). Нещодавно це тлумачення підтримав діалектолог С. Ніколаєв: «Північний діалектизм. Цілком імовірно, те ж, що рос. діал. (демінутив) папорзок 'другий суглоб пташиного крила'...». Пропонований переклад: «'(бо) маєте у крилах залізни суглоби' (князів представлено птахами)» [Николаев 2014, с. 90]. І все ж таки, чи не надмірна для давнього поета ця анатомічна детальність?

Учені третьої групи (О. Гонсіоровський, Є. Корш, Ю. Лотман, О. Творогов, В. Скляренко) виправляють «папорци» на «паворзи», орієнтуючись на російське діалектне «павороз» ('шнурок, зав'язка в мішка, пояс-очкур'). За змістовними спостереженнями Ю. Лотмана, тоді як на Русі зав'язки шолома робилися шовковими й захищалися кольчугою, конічні шоломи на заході Європи не мали такого захисту, тому «латинські поворози були ремінними й часто зміцнювалися залізними пластинками. Це й привернуло увагу ав-

тора “Слова”, що, як завжди, використав для символічного образу точну систему реалій» [Лотман 1958, с. 39–40]. Хай так, але як це розуміння узгоджується з наступною фразою? Нещодавно В. Скляренко дотепно поділив слово «желѣзныи» на коротку форму прикметника і сполучник «и», отримавши: «“Суть бо у ваю желѣзныи и паворзи подѣ шеломи латинскими”». Переклад: “Бо у вас залізні навіть зав’язки під шоломами латинськими”. Зазначаючи, що у Романа і Мстислава навіть зав’язки під шоломами залізні, автор “Слова” цим самим сказав, що Роман і Мстислав повністю були закуті в залізо. Від таких дійсно могла загірміти земля» [Скляренко 2018, с. 392]. На цьому дослідник не зупинився і переніс на місце після «латинскими» перше слово наступного речення теми. Через це семантичний зв’язок між цими фразами остаточно зник.

Варто пригадати й кон’єктуру О. Партицького, який на місці «папорзи» читав «папороть» як талісман проти ворожих ударів [Партицький 1883, с. 13–15].

Нарешті, п’ятий напрям здогадок пов’язаний із вправленням того ж слова на «паробци» (П. Владимиров, А. Орлов, Д. Лихачов, В. Адріанова-Перетц, Л. Махновець). Але чи не надто просто виходить? Хай так, зате поетично й прояснюється перегук із наступним реченням.

...и многи страны – Хинова, Литва, ятвязи, деремела и половци... – «Хинова» – тут неясний за значенням етнонім (див. вище), «ятвязи, деремела» – назви литовських племен, указані поряд із загальною назвою країни.

...главы своя подклониша... – У Першодруку – «поклониша». Виправляємо.

...по Рси, по Сули гради подѣлиша. – Ідеться про половців, які перед наступом поділили між ордами руські міста, які сподівалися брати та грабувати. Відповідає відомій епічній темі.

Олговичи, храбрыи князи, dospъли на брань! – Ідеться не про Ігоря із Всеволодом тільки, а про всіх Ольговичів, як на тому наполягав О. Потєбня [Потєбня 1914, с. 115]. С. Ніколаєв нагадав білоруське діалектне слово «dospъх ‘поспіх, прагнення до швидкого діяння’».

...не худа енъзда шестокрильци! – Ф. Корш припускав, що вжите в «Слові...» шестокрильць іде «від грецького ἐξάπτερος у тому значенні, яке збереглося у новогорецькому зменшувальному від цього слова – ζεφτέρι – різновид сокола або кречета» [Корш 1909, с. LXII]. М. Шарлемань зазначив: «“Шестокрілці”, мабуть, теж соколи, у яких звичайний для більшості птахів (крім страусів, ківі та пінгвінів) поділ оперення крил на три частини (великі махові – remiges I, малі махові – remiges II і крильце – alala) особливо ясно видно під час ширяння. Отже, весь літальний апарат сокола складається ніби з шести частин, звідси – “шестокрілці”» [Шарлемань 1948, с. 113]. Н. Дилевський звернув увагу, що сербського феодала XIV століття кесаря Хрелю в болгарській пісні названо «Рельо Шестокрильцем» [Дылевский 1962, с. 191]. А. Соловійов резюмував свої студії: «Отже, слова “Шестокрил, шестокрильць” позначали в давньоруській, як і в новогрецькій мові (а ймовірно, і в болгарській та сербській), однаково біблійного серафима, швидкого сокола і, нарешті, швидкого удалого витязя» [Соловьев 1964, с. 371]. Натомість В. Кожевников побачив у «шестокрильцях» «Слова...» виключно серафимів, які, за описом пророка Ісаї, «мали шість крил – символ вищих духовних здібностей» [Кожевников 2000, с. 461]. Український культуролог К. Рахно, спираючись між іншими й на богословські аргументи, показав безглуздість такого пояснення [Рахно 2020, с. 108–112].

Не побъдными жребіи собъ власти расхъитисте! – А навпаки, війною. Можливі й інші тлумачення. В. Перетц, до-

давши «ль» після «побѣдними», отримав таке: «“хіба ви не через воєнне щастя, військові успіхи здобули свої волості?”. Коли читати, як у 1-му вид. “не побѣдними” – природньо, не можна зрозуміти», як зауважив О. Потебня, «чи похвала це, чи закид; Дуб.[енський] і Огон.[овський] пояснюють, що Ярославичі та й Мстиславичі – здобули волості законною спадщиною, а не через війни та перемоги; та це-б погано вихваляло войовничість цих князів; та й чи до-речи сказати про “законних спадкоємців” – “власти расхытите”?» [Перетц 1926, с. 283–284]. Р. Якобсон переклав: «За жеребом перемог ви добули свої вотчини» («По жребию побед вы снискали себе вотчины») [Якобсон 1958, с. 120].

Кое ваши златыя шеломы...? – Початкове слово в деяких південноросійських діалектах означає ‘де’.

Уже бо Сула не течеть сребреными струями къ граду Переяславлю, и Двина болотомъ течеть... – Вишукана «стилістична симетрія», причому її обидва члени модифікують дружинну епічну тему, вже використану в «Слові...» («Рѣкы мутно текуть»). Водночас це перехід до нового локусу, Полоцької землі. С. Ніколаєв зазначив: «Оскільки в дійсності Сула не тече до Переяслава, що стоїть на р. Трубіж, можна припустити описку, зроблену копіїстом під впливом рядка по Рсі і по Сули. Реконструкція Трубежь <...> підтримується хендінгом тру-тру і складним горизонтальним асонансом ужеб – убеж» [Николаев 2020, с. 585]. Вже зазначалося, що Сула у верхній своїй течії, до Ромен, тече-таки в напрямку Переяслава. Важливим здається, що в реконструкції С. Ніколаєва і хендінг, і асонанс з’являються після заміни Сули на Трубеж, то ж насправді кон’єктуру не підтримують. До речі, в невиправленому першому реченні маємо алітерацію на «с».

Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ... – Літописам цей полоцький князь, правнук Всеслава Полоцького, невідомий.

...притрепа славу дъду своему Всеславу... – Насправді прадіду, онуком Всеслава Брянчиславича Полоцького був його батько, Василько Всеволодич.

...И схоти ю на кровать, и рекъ... – «Темне місце». Пропонуємо не виправляти з таким перекладом: «І побажав її (славу “діда” Всеслава) на ліжку і сказав». Тоді «схоти» – це аорист 3-ї особи від дієслова «схотити» (нагадаємо українське «схотіти» в тому ж значенні), «ю» – знахідний відмінок давньоруського займенника «я» (‘вона’). Див. докладніше у Розділі 8.

«Дружину твою, княже, птиць крилы приодъ... – М. Шарлемань пояснив: «Коли орлан-білохвіст або гриф, ширяючи “під облаки”, побачить труп, він каменем кидається на землю і, опустившись на свою знахідку, ніби прикриває її, “пріодевает”, за образним висловом Слова, своїми широко розпростертими крилами. Цим рухом хижак заявляє своє право на здобич, утримує на певній відстані інших звірів і птахів» [Шарлемань 1948, с. 116].

...звѣри кровь полизаша!» – Відзначимо натуралістичний коментар М. Шарлеманя: «мова йде, цілком імовірно, про лисиць: як траплялося це спостерігати автору цієї роботи, лисиці не жеруть трупи людей, а тільки лижуть кров і відкушують пальці» [Шарлемань 1948, с. 121].

Загалом фрагмент «Дружину твою, княже, птиць крилы приодъ, а звѣри кровь полизаша!» становить одне із чотирьох утілень у «Слові...» загальносвітової епічної теми «хижаки бойовища» (Ф. Мегаун). Докладніше див. у Розділі 8.

Не бысь ту брата Брячслава. ни другаго, Всеволода... – втілення епічної теми «відсутність родичів при смерті героя». Пор. у варіанті думи про втечу трьох братів:

Та не було ту ні людини,
Ні близької сусідини,
Та ні брата, ні сестри...

Единъ же изрони жемчужну душу изъ храбра тѣла чрезъ злато ожереліе. – Пор. з російською паремією «до изрону души моеї» із значенням ‘до віку, до смерті’.

...трубы трублять городеньскіи. – Пор. у думовій формулі «козацького похорону»: «у суремки жалібно вигваляли». Ідеться про Городець-на-Березині в Полоцькому князівстві.

Которое бо бѣше насиліе отъ земли Половецкыи! – До розумінні «которое» Першодруку існують два підходи. Одна група вчених (Я. Пожарський, М. Максимович, М. Грунський, В. Скляренко та ін.) трактує це слово як займенник, при цьому В. Скляренко приєднує до речення ще слова «на седьмомъ вѣцѣ Трояни» та ставить знак запитання. Він отримує зміст: «“Бо яке було насильство від землі Половецької на сьомому віці Трояновому?”. На сьомому віці Трояновому половці і русичі жили мирно, ніякого насильства від половців не було. А коли внуки Ярославові і внуки Всеславові в своїх усобицях почали запрошувати половців на допомогу, то ситуація змінилася, і половці почали нападати на Руську землю. Всеслав, на відміну від своїх внуків, ніколи не вдавався по допомогу до половців, якими б складними не були перипетії його життя» [Скляренко 2018, с. 406].

Друга група дослідників (І. Снегірьов, О. Огоновський, В. Міллер, О. Партицький, В. Перетц, А. Орлов, Д. Лихачов та ін.) слушно, як гадаємо, пов’язує «которое» з іменником «котора» ‘ворожнеча, розбрат’ та виправляє на «котоною». Критикуючи цю кон’єктуру, В. Скляренко двічі повторив, що тоді «повторюється зміст попереднього речення», але ж це прийом «стилістичної симетрії»...

На седьмомъ вѣцѣ Трояни... – Який маркер часу мається на увазі, важко визначити. С. Ніколаєв застерігає: «Не може бути перекладене як ‘через сім віків після Трояна’, бо

вік 'століття' є пізніше російське (і українське. – С. Р.) значення. Давньоруські значення: 'вічність; період існування, життя; певний період часу, епоха; тисячоліття'» [Николаев 2014, с. 92]. Привертає увагу кардинальне переосмислення змісту фрагмента Р. Якобсоном: «Бо це через смуту пішло насильство від землі Половецької землі Троянській у сьомому тисячолітті» [Якобсон 1958, с. 120]. Але ж сьоме тисячоліття від створення світу тягнулося з 492 року по 1492. Надто широкий проміжок, тоді як у тексті йдеться про події 1068 року. Д. Лихачов вважав, що це місце «слід розуміти так: Всеслав діє на сьомому, тобто на останньому віку язичницького бога Трояна, іншими словами: на останок язичницьких часів» [Лихачев 1950, с. 454]. Начебто вже на Русі після Всеслава і язичництва не було... Якщо ж рахувати від смерті або обожнення імператора Траяна (117 рік н. е.), сьомий вік припадає на 717–817 роки. Мабуть, варто вслід за В. Перетцем пристати «на думку Владімірова (330), що вбачав тут умовне, епічне визначення часу...» [Перетц 1926, с. 291]. А коли епічне, то є можливість втілення тут давньої дружинної формули «невизначеного часу».

...врѣже Всеславъ жребій о дѣвицю себѣ любу. – За традицією вважають, що йдеться про Київ, а далі також інакоровно викладаються події, зафіксовані в ПВЛ під 1068 роком. Між тим Н. Анцукевич нагадував, що «Всеслав ніколи не прагнув великого княжіння», і розумів фразу буквально, вирахувавши, що полоцький князь був у відповідному ще віці [Анцукевич 1936, с. 33]. Чи то прямо, чи то метафорично йдеться про якийсь ритуал вибору князем собі нареченої, але за допомогою язичницького жереба. Як екзотичне наведемо тлумачення А. Желєзного: «Перед тим, як вирушити до Києва, він за язичницьким звичаєм вибрав за жеребом молоду дівчину і приніс її в жертву, сподіваючись цим догодити поганським божкам, щоб ті не

перешкоджали його задумам» [Железный 2010, с. 214].

Тъй клюками подпръся окони... – «Темне місце», причому залишаються загадковими й «клюками», й «о кони», як у Першодруку. Перші видавці переклали: «Он, подпершись клюками, сел на коней...» [Ироическая 1800, с. 35]. Як це – «на коней»? Я. Пожарський бачив у «клюках» зброю, Н. Грамматін – милиці, Н. Павлов (Біцин) – гіпотетичне «колки» в значенні 'остроги', Я. Маньковський – передню й задню луки сідла. Друга група дослідників (Н. Головін, Н. Тихонравов, О. Потєбня, Є. Барсов, А. Орлов, Д. Лихачов та ін.) розуміє «клюки» як хитрощі, за допомогою яких Всеслав здобув київське велике княжіння. Але текст літопису свідчить, що сам він жодних хитрощів не застосовував, але був об'єктом хитрощів князів-ворогів.

Щодо тлумачення «о кони» дослідники поділилися на шість груп. Я. Пожарський, О. Огоновський, Є. Барсов, М. Грунський, А. Орлов, Д. Лихачов та ін. вбачають тут коней. Д. Лихачов пояснив: «Хитрощі Всеслава, якими він оперся на коней, полягали ось у чому: Всеслав здобув київське княжіння в результаті повстання киян, які вимагали в київського князя Ізяслава коней і зброю. <...> Саме цією вимогою киян і скористався Всеслав. Завдяки їй він опинився на київському столі» [Лихачев 1950, с. 455]. Можна лише приєднатися до думки О. Творогова, коли він констатує, що, «перебуваючи в "порубі", Всеслав не мав жодного реального зв'язку з "конями", яких просили кияни, не міг (та ще чомусь "хитрощами") на них опертися...» [Творогов О. 1995, с. 44]. Вчені наступної групи (О. Потєбня, Є. Корш, В. Перетц, Л. Булаховський та ін.) з'єднують «о кони» в одне слово, що дає, на їхню думку, дієслово «оконити» в аористі. Тобто Всеслав за допомогою хитрощів або милиць сів на коня, але чи є в цьому якийсь сенс? За межами теремів і церков князі не пересувалися пішки або на по-

возках, лише верхи. Вчені третьої групи (М. Максимович, А. Югов) вбачали тут форму іменника «конъ» у значенні ‘межа, початок, кінець’, подаючи різні переклади.

Ю. Мосенкіс вважає, що «Всеслав підперся о кыянѣ, рима з попереднім Трояни» [Мосенкіс 2006, с. 100]. Свого часу Р. Якобсон запропонував замість «о кони и» читати «о копии» [Якобсон 1958, с. 104, 120]. В. Скляренко підхопив цю кон’єктуру та запропонував загальне прочитання: «“Тѣи клюками подпрѣся о копии, скочи къ граду Києву и дотчєся стружіємъ злата стола Кієвскаго”. (“Той хитрощами обперся об спис, скочив до міста Києва і доторкнувся древком списа до золотого престолу київського”)» [Скляренко 2018, с. 409]. Важливою підтримкою цієї кон’єктури виступає наведена В. Скляренко паралель у рано перекладеному «Девгенієвому діянні»: «...то слово изрекъ, и подпрєся копиемъ, и скочи чрезъ реку, яко дужи соколь...».

В. Виноградова сприймає «окони» як давньоруський прислівник, але у визначенні його значення коливається: чи це ‘спочатку’, чи ‘лише (і нічим іншим)’, чи ‘звичайно’ [Виноградова 1985, с. 141]. А. Залізняк припустив, що «окони» – це не засвідчений іншими пам’ятками варіант слова «оконо» ‘якби’, ‘ніби’, а фраза «Слова...» «буквально означає: ‘Хитрощами (тобто чаклунськими чарами) (або: палицями, кийками, жердинами) ніби підпершись, він стрибнув до града Києва й торкнувся держакон списа золотого престолу київського’» [Залізняк 2008, с. 280]. С. Ніколаєв теж вбачає тут прислівник «окони», але значення його визначає за словником І. Срезньєвського: ‘ніби, немов’ [Ніколаєв 2014, с. 92]. Таке розуміння й доводиться прийняти, не забуваючи все ж таки, що насправді полоненого Всеслава з двома синами було привезено до Києва Ізяславом і ув’язнено в порубі. З іншого боку, загальне бачення

«темного місця» у В. Скляренка не надто відрізняється від запропонованого А. Залізником.

...и дотчеся стружіємъ злата стола Кіевскаго. – Поет вважає, що велике княжіння Всеслава не було повноцінним. Проте за літописом він князував у Києві «місяць 7». Це ще один доказ, що в оповіді про Всеслава Автор спирався не на літопис, а на фольклорну або Боянову пісню.

Скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ... – Тобто втік від киян, покинувши княжіння. При цьому Всеслав нагадує Авторіві лева, пардуса (гепарда, леопарда, барса) або каспійського тигра. Залишається невідомим, яка з цих великих кішок (чи, може, рись?) скочила «на бедри» Володимирові Мономаху і повалила його на землю з конем («Поученіє Володимира Мономаха»). В. Перетц зазначив, що порівняння з «лютим звіром» перейшло й до билинного епосу, та навів приклад із билини про Дюка Степановича зі збірника Кирші Данилова: «а и конь под нимъ какъ бы лютой зверь...» [Перетц, 1926, с. 293]. Св. Гординський навів «лютого звіра» в переліку «постійних епітетів, однакових в поемі і в народній поезії» [Гординський 1963, с. 40].

...объсися синъ мъгль... – «Объсися» розуміють або як «повиснув» (О. Огоновський, Є. Барсов, В. Перетц та ін.), або як «обвішався» (О. Потебня), або як «огорнувся» (М. Максимович, М. Гудзій), «огорнений» (Д. Лихачов, Л. Дмитрієв), «окутався» (Л. Махновець) тощо. А. Югов навів паралель із життя XIII століття святого Ісаї Ростовського, який жив у XI: той нібито літав на хмарі з Ростова до Києва і назад [Югов 1955, с. 19–20]. Є й екзотичне тлумачення: «одержимий бісом» (О. Творогов). У «мъгль» бачать імлу, туман або хмару. Присудок із додатком у різних значеннях дають різні комбінації, обрати між якими важко. Приєднуємося до варіанта А. Югова–А. Соловйова: «повис на синій хмарі».

Утръ же вазни с три кусы... – У Першодруку – «Утръ же возни стрікусы», в яких бачили якусь зброю, топірці або сокири, у Катерининській копії – «Утръже вазни стрікусы». Приймаємо кон'єктуру Р. Якобсона із заміною на «вазни» 'щастя, талану', розбиттям «стрікусы» на три слова та із загальним значенням 'урвав талану три шматка', а далі ці його подвиги деталізуються [Якобсон 1958, с. 104]. Відзначимо, що Л. Булаховський ще 1952 року підтримав цю кон'єктуру, не називаючи автора-емігранта [Булаховський, 1952, с. 442]. Натомість О. Назаревський 1959 року зазначав: «З зовнішньої сторони ця кон'єктура нібито блискуче й просто розв'язує всі труднощі тексту, проте її смислове значення, здається, не може задовольнити» [Назаревський 1959, с. 192]. Кон'єктуру Р. Якобсона прийняв Б. Гаспаров [Гаспаров 1984, с. 117–118]. В. Складенко запропонував «таке прочитання аналізованої фрази: “утрѣ же возни(к), с тр(и) и(с)кусы [отвори врата Новуграду]”. Переклад: “уранці ж з'явився, з трьох спроб [відчинив ворота Новгороду]”. Але ж Всеслав узяв Новгород з першої спроби, 1067 року, наступні спроби (одна з них за десять років) повторити успіх були невдалими. Хіба можна було про таку послідовність подій сказати «з трьох спроб»? Та й виправлень забагато для придатної кон'єктури.

...отвори врата Новуграду... – За спостереженням Б. Гаспарова, «отвори врата» – це «стандартна формула, що означає перемогу» [Гаспаров 1984, с. 118].

... съду токъ. – У Першодруку – «съ Дудутокъ». Свого часу Н. Карамзін згадував монастир «на Дудудках» під Новгородом Великим, а Є. Барсов – місцевість під Києвом. Як гадають, маються на увазі теперішні Дудичі, містечко в Пуховичському районі Мінської області, де поряд є городище. Не плутати з «Дудутками», побудованими 1994 року поблизу приватним Музейним комплексом давніх

білоруських ремесл і технологій! Р. Якобсон побачив у цьому місці пам'ятки дїттографію, помилкове повторення складів переписувачем, і запропонував прочитання «съду токъ» [Якобсон 1958, с. 106]. Л. Булаховський волів тут «залишитися при тексті першого видання» [Булаховский 1952, с. 444]. Б. Гаспаров підтримав це виправлення [Гаспаров 1984, с. 118]. Прийнявши кон'єктуру Р. Якобсона, І. Мещерський і А. Бурикін зазначали: «щоправда, формулу “дути ток” в усній епічній традиції східних слов'ян, вказану Р. Якобсоном, поки що не виявлено» [Мещерский 1985, с. 475]. Насправді, це в казках про змієборців Змії пропонує героєві підготувати місце для двобою: «Дми тічок!» (варіанти – «Ходім на тічок!»; «тичка подуть»). Пор. в «Енеїді» І. Котляревського: «Та Еленор з червоним Ликом <...> пробралися подуть тічок». Тік – місце двобою в новогрецьких «билинах» [Дестунис 1883, с. 17, 51 та ін.]. Після виправлення Р. Якобсоном виникає перегук із наступним фрагментом, де «снопы стелють головами, молотять че́пи харалужными».

На Немизъ снопы стелють головами <...> вгьють душу отъ тгъла. – Це або ремінісценція усної епічної теми «битва-молотьба», що не збереглась у пізнішому фольклорі, або авторська конструкція на кшталт усних «тем» «битва-бенкет», «битва-сівба» тощо.

Всеславъ-князь людемъ судяше, княземъ грады рядяше... – Розподіляв міста між князями. У Першодруку «князвмъ», цю похибку, напевно, друкарську, виправляємо. М. Плісецький довів, що це місце трансформує східнослов'янську епічну формулу «суди судити, ряди рядити» [Плисецкий 1982, с. 183–184].

...до кур Тмуроканя... – «До кур» інтерпретують як «до співу півнів» (Д. Лихачов, С. Маслов та ін.). О. Сулейменов [Сулейменов 1989, с. 431] і тюрколог Н. Баскаков

[Баскаков 1985, с. 159–160] побачили тут тюркізм із значенням ‘міські стіни’. Натомість, за здогадкою Н. Головіна [Головин 1846, с. 86–87], підтриманою О. Пріцаком, маємо у «кур» запозичення з грецького «кирюс» ‘пан, господар’. Отже, як резюмував О. Пріцак, «кур Тмутороканя – це “господин Тмутрокань”, за аналогією з “Господином Великим Новгородом”, а також за аналогією із столицею Візантії “Цар-Град”...» [Пріцак 2008, с. 131].

...великому Хрѣсови влькомъ путь прерыскаше. – Виникає питання, чому, на відміну від інших язичницьких богів, згаданих у «Слові...», Велеса, Стрибога і, здогадно, Трояна, Хорса названо «великим». Зміст речення добре пояснили І. Мещерський і А. Бурикін: «Всеслав, рухаючись із Києва до Тмутороканя (з півночі на південний схід), справді, перебігав дорогу сонцю, що рухалося зі сходу на захід» [Мещерський 1985, с. 475]. Б. Гаспаров побачив тут «єдиний безпосередній слід сербської легенди про короля Трояна». Ідеться про невдалу втечу Трояна від сонця. «Прямою антитезою до цієї оповіді слугує оповідь про втечу Всеслава: втеча полоцького князя з Тьмуторокані здійснилася успішно, зокрема тому, що він випередив сонце <...> Цим зв’язком із легендою про короля Трояна, можливо, і пояснюється відсилання до “Троянова века” в оповіді про цю подію, а також уведення до оповіді імені Хорса (пор. сусідство імен Трояна і Хорса у “Ходінні Богородиці по муках”))» [Гаспаров 1984, с. 169]. Я. Боровський довів, що Хорсом називали «нічне світило», Місяць [Боровський 1982, с. 17–19].

Аще и вѣща душа въ друзѣ тѣлѣ... – Багато-які вчені (серед них О. Потєбня, В. Перетц, Д. Лихачов, С. Маслов) «въ друзѣ тѣлѣ» ‘в другому тілі’ виправляють на «въ дрѣзѣ тѣлѣ» ‘в зухвалому, сміливому тілі’. Посилаючись на скальдичний вираз «eiǰi einhamr – “у кого більше од-

нієї оболонки», тобто тіла», Л. Булаховський зазначав, що «цю кон'єктуру можна заперечувати» [Булаховський 1978, с. 490]. Цю думку підтримав А. Залізник [Залізник 2008, с. 472, прим. 31]. С. Ніколаєв пояснив: «Душа Всеслава була віщою (чаклунською, демонічною), коли перебувала в другій, вовчій оболонці. <...> Всеслав був (в усній традиції. – С. Р.) не лише перевертнем (той має одну душу, але здатний довільно змінювати свою зовнішність), а й “двоєдушником” – істотою, народженою з двома душами або з двома серцями (людським і демонічним)...» [Николаев 2014, с. 93].

«Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду суда божіа не минути» – Л. Булаховський пропонував замість «птицю» бачити тут «викривлення якогось іншого, вже не зрозумілого переписувачеві слова»; і це «слово, що не дійшло до нас, пытьць (дав. від. «пытцю») – чародій, кудесник» [Булаховський 1952а, с. 121]. Цю кон'єктуру рішуче підтримав О. Назаревський [Назаревський 1959, с. 192–193], але все ж таки згаданого слова в пам'ятках немає. Тоді, може, в контексті птах чарівний?

...нъ розно ся имъ хоботы пашуть... – У Першодруку – «нъ рози нося имъ хоботы пашуть» із перекладом «их носят на рогах, вспахивая землю» [Ироическая 1800, с. 37]. Д. Дубенський відкрив шлях для правильної інтерпретації, прочитавши: «нъ розъ (= розно) и (зам: я, с.-то “стязи”) носящимъ хоботы пашуть» [Дубенский 1845, с. 208]. Довершено кон'єктуру, що стала загальноприйнятною, запропонував Н. Тихонравов, прочитавши «нъ розно ся имъ» ‘але нарізно їм’ [Тихонравов 1866, с. 65]. «Хоботи» тут у значенні ‘бунчуки’.

На Дунаи Ярославнинъ гласъ ся слышитъ... – Як на нашу думку, саме «На Дунаи» починається славнозвісний «плач Ярославни». Цей вираз означає ‘на річці’, будь-якій, в цьому випадку – над Сеймом або Десною (див. нижче).

Б. Гаспаров побачив тут «магічне перенесення Ярославни – яка водночас перебуває “в Путивле на забралє” – у вигляді ластівки на Дунаї...» [Гаспаров 1984, с. 151] Автор воліє називати заміжніх жінок за їхніми по батькові (пор. вище: «красныя Глѣбовны»). У Першодруку – «глась слышитъ». Мабуть, «ся» переписувач пропустив механічно.

...зегзицею, незнаемь, рано кычеть... Під «зегзицею» довго розуміли зозулю, поки М. Шарлемань не довів, що в цій метафоричній картині природніше виглядає річкова чайка, яку між Коропом і Новгородом-Сіверським і називають «зегзицею». За спостереженням вченого, «чайка-небога» – це символ жінки, яка сумує, в українському фольклорі: «Ой біда, біда чайці-небозі, що вивела дітки при битій дорозі» [Шарлемань 1948, с. 115]. Були спроби, замінивши «незнаемь» Першодруку на «незнаемъ», віднести цей епітет до слова «глась». Але «незнаемь» тлумачать як «південно-західний діалектизм» із значенням ‘непомітно’ [Николаев 2014, с. 95], а це може стосуватися тільки самої Ярославни.

Виникає питання, за кого, власне, просить богів Ярославна. А. Майков вважав, що «предметом є князь Ігор» [Майков 1872, с. 248]. Виходячи із цієї думки, італійський славіст Е. Бадзарелі реконструював психологічний підтекст епізоду: «Через плач Ярославни Ігор (мається на увазі Ігор в поетичному перетворенні автора “Слова”) висловлює свою болісну й млосну любов до молодой дружини... Але як може Ярославна, перебуваючи в Путивлі, знати, що її чоловік не загинув, а поранений?.. Факт той, що Ігор, реальний суб’єкт епізоду, передає Ярославні, подумки ним викликаній, також і свої власні почуття. Тут концентроване нашарування пристрастей і образів дуже потужної ліричності. Плач Ярославни вистражданий Ігорем етап за етапом, він “уявляє” дружину, коли вона плаче, він

згадує дружину на укріпленнях Путивля, він “викликає” в пам’яті хвилюючі моменти битви, він “відчуває” болісним чином бажання відчутти легку руку дружини, яка обтирає його рани, що кровоточать...» [Боброва 1969, с. 37]. Оскільки Ярославна була матір’ю Володимира Ігоровича, «молодою дружиною» її називати не варто. В. Перетц звернув увагу на те, що «криваві рани» – це «сполучення, відоме тільки в усній традиції» [Перетц 1926, с. 307]. Отже, це постійний епітет.

«Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаеви, омочю бєбрянь рукавъ въ Каяль-рѣць, утру князю кровавыя его раны на жестоцѣмъ его тѣлѣ». – Бажання княгині стати птахом, щоб полетіти до чоловіка, є мотивом, що зберігся в українських ліричних піснях, як-от у записі Я. Головацького:

Ой кобы я пава, то бы я лѣтала,
Ахъ кобы я мала вѣрловіи крыла,
Вѣрловіи крыла, зозулени очи,
Я би поленула въ ночи ѡпівночи,
Я би поленула по за тихій дунай,
По за тихій дунай, понадъ мѣсто Збаражъ.

Я. Головацький подає пісню з посиланням «Вацл.[ав] изъ Олеська 328». [Головацкий 1878, с. 246]. Навколо Збаража немає великих річок, отже, дуже можливо, що згадка про Дунай в такому ж поетичному сенсі була вже у фольклорному прототипі цього мотиву «плачу Ярославни».

«Бєбрян» розуміють як ‘бобровий’ або ‘шовковий’, «жестокый» тут у значенні українського «жорстокий». Цікавий коментар подав Л. Дмитрієв: «Можливо, увесь цей образ – омочу рукав у Каялі-річці та витру князеві рани – нав’язаний авторові “Слова” казковим уявленням про живу і мертву воду. Каяла як річка загибелі, суму, як символ згубного смертного місця могла уявлятися річкою, де тече мертва

вода, і тому, хоч Ярославна і збирається летіти над Дунаєм-річкою, але рукав вона омочить у Каялі і витре ним криваві рани – саме мертвою водою лікуються, затягуються рани» [Дмитриев 1952, с. 284]. Можна зауважити, що основний масив чарівних казок прийшов на Русь не раніше XIII століття. Коли бачити в «плачі Ярославни» передусім («в основній своїй частині – три абзаци з чотирьох») «типове язичницьке замовляння», як аргументовано доводив Б. Сапунов [Сапунов 1962, с. 321–323], то цей фрагмент відповідає словесному відтворенню акціонального моменту, або «виходу» [Росовецький 2008, с. 465]. Натомість Р. Пікіо стверджує: «Цей “плач” можна зрозуміти як “молитву”. Той факт, що молитва ця з церковної точки зору неправильна, а то й “язичницька”, функціонально не має принципового значення, не кажучи про те, що “світле і тресвітле сонце” можна розуміти як вираз давнього уявлення про єдиного й троїстого Бога» [Пиккио 2003, с. 520]. Р. Пікіо посилається на працю Р. Якобсона, але в ній правомірно йдеться про язичницький характер образу: «Numina caelestia, media et terrestria репрезентовано тут Паном Тресвітлим Сонцем, Паном Вітром Вітрилом і Паном Дніпром Словутичем» [Якобсон 1969, с. 33]. Взагалі дивним є принципове ігнорування італійським славістом фольклорної іпостасі «Слова...».

Ярославна рано плачеть вь Путивль на забралъ... – Історики не дуже цікавилися, чому це княгиня плакала в Путивлі, а не в Новгороді-Сіверському, де вона тоді перебувала згідно з «Історією Російською» В. Татищева [Татищев 1964, с. 305–306]. Але М. Шарлемань припустив, що йдеться про «населений пункт» Путивск під Новгородом-Сіверським [Шарлемань 1961, с. 327–328]. Побувавши в хуторі Путивську, автор цих рядків може додати, що це дуже зручне місце для побудови передового форту. Проте в одному

з трьох повторень рефрену чітко сказано «Путивлю-городу на заборолъ», і це явно не про Путивськ.

І. Жданов відзначав, що «образ жінки, яка плаче на стіні міста, трапляється й у пам'ятках старовинної поезії Заходу. У поемі про Вольфдїтріха розповідається, між іншим, як Лібгарда очікує на свого чоловіка Ортніта: “вона йде на стіну і там голосно починає скаржитися на своє горе”» [Жданов 1904, с. 444].

О, вѣтръ-вѣтрило! – Це звертання до вітру нагадало В. Перетцеві подібне в російській ліричній пісні зі збірника П. Шейна: «Ах вы, ветры, ветерочки, | Полуденны вихоречки, | Полно, ветры, бушевати, | С гор желты пески сдувати, | Сине море колыхати...» [Перетц 1926, с. 307].

Чему, господине, насильно вѣши? – «Насильно вѣши» означає ‘дуєш в обличчя, назустріч’. Це перший із трьох відповідників у «плачі Ярославни» компонента фольклорного замовляння, що отримав назву «молитовне звертання до надприродної істоти». Відзначимо, що княгиня звертається не до Стрибога, а до вітра, уособлюючи це природне явище.

...хиновъскыя стрѣлки... – Що це за стріли, визначають залежно від того, як розшифровують етнонім «Хинова», але можливо, що маємо справу з омонімами. Окрему позицію займав Л. Гумільов, який вважав, що в «Слові...» відбито події XIII століття: «захопивши чжурчженські арсенали, монголи на певний час забезпечили себе стрілами», що були отруєними [Гумилев 1970, с. 315].

...на своєю нетрудною крилцю... – «Нетрудный» тут має значення ‘легкий’.

«О, Днепре Словетицю!...» – виправляємо помилкове «вловутицю» Першодруку. Дніпро має додаткове означення «Славута» в деяких українських думах. Існував культ річок, тому можна здогадатися, що це таємне сакральне

ім'я Дніпра як об'єкта цього культу. Називаючи його, Ярославна показує, що їй відомий цей секрет, і тим самим отримує певну владу над Дніпром: він не зможе відмовити її проханню.

Ты пробилъ еси каменныя гори сквозъ землю Половецкую... – Ідеться про пороги на Дніпрі.

Възлелгъй, господине, мою ладу къ мнѣ, абых не слала къ нему слезъ на море рано. – У структурі фольклорного замовляння фрагменту відповідає «прохання (наказ)» [Росовецький 2008, с. 466]. З погляду реальної географії це прохання є безглуздим. Де Дніпро, де Путивль і де місце утримання полоненого князя Ігоря, хай воно й біля Азовського моря? Але Дніпро як сакральна істота мав владу над усіма водними масами. Так, у думі «Самійло Кішка» козаки, які втекли з полону на морі,

Къ Днѣпру Славуті низенько уклоняли:

“Хвалимъ тя, господи, и благодаримъ!”.

У думі «Розмова Дніпра з Дунаєм» Дунай, відповідаючи на запитання Дніпра, називає його шанобливо: «Днѣпр-батьку, Славутю!». Тут же діють «рѣчки низовыя, помощницы днѣпровыя».

Свѣтлое и тресвѣтлое слънце! – Знов-таки Ярославна звертається до уособлення природного явища, а не до бога Хорса.

...жаждею имь лучи съпряже... – Н. Мещерський зазначив: «Коли як символ бадьорості та боєготовності вояків ми знаходимо вираз “лучи напружені”, то зведені або викривлені від спеки луки (“жаждею имь лучи съпряже”) – символ безсилля». Але ж згубний вплив спеки на дуги луків – це зі сфери фантастики. Інша справа – тятива з жил тварин або кишок. Тому розуміємо фрагмент услід за А. Залізником: «послабило тятиву у луків» [Залізник 2008, с. 250–254].

Прысну море полунощи, идуть сморци мъглами: Иго-реви-князю богъ путь кажетъ изъ земли Половецкой на землю Рускую, къ отню злату столу. – Отже, замовляння Ярославни подіяло. Якщо вітрові й сонцю княгиня лише дорікала, то, звертаючись до Дніпра, вона назвала його сакральне ім'я та виголосила своє прохання. У відповідь «прысну море», тобто відповіла стихія води. Але цю відповідь підтримав і Стрибог: йому підпорядковані смерчі, це він той бог, що показує напрямок для вдалої втечі. На думку С. Николаєва, «богом може виявитися Троян...» [Николаев 2020, с. 596].

Погасоша вечеру зарю. – В. Перетц зібрав колекцію українських, російських і білоруських народнопісенних паралелей [Перетц 1926, с. 312]. Додаємо дуже близьку в російській історичній пісні XVII століття: «Не вечерняя заря потухать стала...» [Алексеева 1971, № 27, с. 31]. Можна здогадуватись про існування колись відповідної епічної формули.

Игорь спить, Игорь бдитъ... – Маємо тут трохи трансформований прийом традиційної фольклорної поетики, що його В. Венедиктов назвав прийомом «обапільвиключеної пари» [Венедиктов 1974, с. 230]. Ось герой балади пішов до дівчини «На біленькі спать перини. / Ой чи спав, не спав – прокинувся...».

Овлуръ свисну за рѣкою, велить князю разумѣти: князю Игорю не быть. Кликну, стукну земля, въшумѣ трава, вежи ся половецкии подвизашася. – С. Николаєв реконструював і прокоментував: «Небыть кликну {нѣбыт'и} клікну} 'непомітно / неголосно гукнув'. Нѣ-быти (нѣ-бы-ти) – складна частка з модальним значенням. Форма нібыти 'нібито', зокрема, представлена в говірці с. Синевир Міжгірського р-ну Закарпатської обл...» [Николаев 2020, с. 597]. По-перше, про сигнал Овлура вже було сказано, по-друге, Сівер-

ський Донець річка доволі широка і «неголосно гукнути» через неї не вдалося б. А. Югов, також не звертаючи уваги на загальний контекст, перекладав останнє речення як «від вежі половецької віддалилися або спрямувалися геть» [Югов 1962, с. 165–166]. Не варто відкидати зауваження Н. Тихонравова: «У шумі трави бачили прикмету добру або злу. Старовинний волховник містив у собі всілякі кобі: “еже есть: храмъ трещить, конь ржётъ, трава шумить, древо къ древу, листъ шумить”» [Тихонрахов 1866, с. 66]. Загалом же бачимо тут друге втілення епічної теми «землетрус як ознака вагомості події».

А Игорь-князь поскочи горностаемъ <...> скочи съ него босымъ влъкомъ. – Таке саме магічне перевтілювання князів на тварин-хижаків знаходимо в билинах про Вольха Всеславича та про Вольгу й Микулу. В українських переказах перевтілюються інколи козацькі ватажки, як, наприклад, отаман Іван Сірко (докладніше див. вище).

...труся собою студеную росу... – А. Зімін знайшов паралель в українській пісні:

Ти не щибечи рано на зорі,
Да не обтрусил ранної роси.

[Зимин 1968, с. 219]

Однак і відповідник «студеной росе» звучав у білоруській пісні: «Сцюдзеная роса пала, / Пусти мене домоу, пане» [Зимин 1968, с. 213].

Донець рече: «Княже Игорю! <...> чайцями на струяхъ, чернядьми на ветрѣхъ». – Діалог героя з річкою – відомий мотив народного епосу. В. Перетц наводить дев'ять уснопісенних паралелей до цього місця [Перетц 1929, с. 312]. Унікальним є тут, що саме річка починає розмову. Й. Клейн знайшов паралель до цієї деталі в апокрифічному «Хоженії Зосіми до рахманів». Тут річка, що тече між землею і раєм, заволатала до святого: «Зосима, человек божий! Не можеш пройти сквозъ мя». Однак дослідник і сам зауважив: «Зміст

цих промов цілковито різний» [Клейн 1978, с. 67]. Фольклорне походження деталі безперечне.

...одъвавшу его теплыми мъглами подъ снѣию зелену древу... – Б. Гаспаров знайшов тут «ще один варіант метаморфози перевертня»; це, коли «втеча-перетворення Ігоря та Всеслава поєднується й такою характерною деталлю, як розчинення героя в імлі <...> : “...полетъ соколомъ подъ мъглами... одъвавшу его теплыми мъглами”» [Гаспаров 1984, с. 178]. Важко з таким узагальненням погодитися. На мою думку, ідеться про ранкові тумани над Донцем. Улітку, коли вода в степовій річці не встигає охолонути за ніч, вона стає теплішою за землю на берегах і парує. Річкова вода на світанку здається дуже теплою, майже гарячою, тож і тумани над нею могли бути названі теплими.

Не тако ли, рече, рѣка Стугна: худу струю имгѣя, по-жрѣши чужи ручьи и стругы... – Хто це говорить («рече»), незрозуміло. В. Скляренко вирішив, що Боян, а за контекстом, скоріше, князь Ігор, або маємо посилання на усне джерело. Використано епічну формулу, що передає небезпечність річки для героя (див. у розділі 9). На думку Б. Гаспарова, «Каяла і Стугна (а також, можливо, Каніна) виступають як міфологічний кордон країни мертвих» [Гаспаров 1984, с. 151].

...рострена к усту... – У Першодруку – «ростре на кусту». Використовуємо кон’єктуру Н. Тихонравова, яку прийняли О. Потебня, Д. Лихачов, В. Стеллецький, О. Творогов, Л. Махновець, В. Скляренко та ін. Тут втілено давнє уявлення про особливу небезпечність для людини річкового гирла. Його знаходимо, зокрема, в думі «Розмова Дніпра з Дунаєм».

...уношу князю Ростиславу затвори днѣ при темнѣ березѣ. – У першому виданні – «Днѣпръ темнѣ бврезѣ». Механічну помилку, мабуть, друкарську, виправляємо. До-

слідники або залишають текст як є з мінімальними виправленнями, або приймають використану й нами кон'єктуру. До першої групи належать, зокрема, М. Максимович, О. Огоновський, В. Перетц, М. Гудзій, С. Ніколаєв. При цьому частина вчених залишає «темнѣ березѣ» у цьому ж реченні з перекладом, як у О. Огоновського: «зачинив Дніпро темні свої береги». Інші, як В. Перетц, переносять ці слова до наступного речення, при цьому В. Перетц запропонував переклад: «зачинила Дніпро. На темному березі...».

Приєднуємося до дослідників другої групи (О. Партицький, М. Грунський, Р. Якобсон, Л. Махновець, В. Склярєнко та ін.), які сприймають речення загалом, але інакше поділяють на слова його другу частину. При цьому слова «князю Ростиславу» доводиться поставити в знахідному відмінку. Але тоді зміст речення стає ближчим до реальних обставин загибелі Ростислава (він був у броні, і тому Стугна не могла знести його тіло в Дніпро), а текст взагалі більш поетичним. До того ж «темний берег» у деяких південних слов'ян є постійним епітетом.

Плачється мати Ростиславля по уноши князи Ростиславъ. – Оплакування матір'ю героя є загальноіндоєвропейською епічною темою. В українському фольклорі її знаходимо, зокрема, на початку історичної пісні про похід на Варну. Трохи дивним виглядає теперішній час дієслова в розповіді про подію столітньої давнини. Хіба що це час «теперішній історичний», як в українських історичних піснях і думах.

Уныша цвѣты жалобю, и древо с тугою къ земли прѣклоило. – Це стилістичний паралелізм. У першій частині Автор римує «уныша» з «уношу» в попередньому реченні. Тут утілено епічну формулу, що відбилася, як помітив це М. Плісецький, і в думі «Розмова Дніпра з Дунаєм»: «Всѣ мои квити луговые и низовые понидили». У другій маємо вже літературну конструкцію під впливом

міжнародного мотиву поклону дерева Богородиці, який мав і світські фольклорні відгуки.

А не сорокы втроскоташа – на слъду Игоревъ гъздить Гзакъ съ Кончакомъ. – Це негативний паралелізм, що певний час називався «слов'янською антитезою». Знаходимо відповідник у варіанті думи про втечу трьох братів: «То вже не сизі орли заклекотали, / А то ж турки-яничари бідних двох козаків та коло могили хапали». Насправді, як вже зазначалося, під час втечі Ігоря Гза й Кончак перебували в різних кінцях Поля Половецького, та й неможливо уявити, щоб хани особисто шукали сліди втікача. Треба погодитися з Д. Лихачовим, що тут «чисто літературний прийом оживлення дії».

...сорокы не троскоташа, по лозію ползаша только. – Так у Першодруку, із «по лозію» разом, але з перекладом: «сороки не стрекотали, но двигались только по сучьям» [Ироическая 1800, с. 43]. Деякі коментатори, зокрема М. Грунський, М. Шарлемань, Д. Лихачов, М. Гудзій, В. Адріанова-Перетц, О. Творогов, М. Мещерський, Л. Махновець, Л. Дмитрієв, у «полозію» бачать великих змій, полозів і відповідно перекладають: «полози повзали тільки» (М. Гудзій). Особливу позицію займав Д. Прозоровський, який довільно відніс цю частину фрази до втікачів: «утікачі тільки повзком повзли» [Прозоровский 1882]. Довгенько довелося б їм таким робом діставатись до Руської землі! Звертає на себе увагу, що все, сказане в цьому пасажі «Слова...» (закінчуючи «... соловіи веселыми пѣсьнами свѣт повѣдають»), стосується, по-перше, тільки птахів, що зменшує вірогідність згадки про змій, по-друге, звуків, які видають птахи. Оскільки сорока – птах балакучий, мовчання сорок і могло бути підкреслено словами «по лозію ползаша только». При цьому немає жодних свідчень, що сороки «дійсно водяться в лозах», як стверджує В. Скляренко [Скляренко 2018, с. 448].

Натомість А. Залізник переконаний, що в контексті виглядає кращим «той варіант інтерпретації, при якому дієслово ползоша зв'язується із сороками, а не зі зміями». Пропоноване ним «рішення підказується абсолютно явним повторенням звукового відрізка пол(о)з і полягає в тому, що полозію ползоша – це *figura ethymologica*, а саме те, що відповідало би за формою <...> сучасному повзком повзли» [Залізник 2008, с. 256–257]. Проаналізувавши діалектне тло виразу, вчений дійшов висновку, що «давнє пълзью на північному заході мало дати полозью. Відповідно, форма полозію цілком могла з'явитися під пером північно-західного переписувача – подібно до того, як з'явилися, наприклад, русици замість русичи або врѣжеса замість врѣжеса» [Залізник 2008, с. 260].

...соловіу веселими пѣсьными свѣт повѣдають. – У Першодруку – «пѣсьми». До цього фрагмента Н. Тихонравов [Тихонравов 1866, с. 68] наводив як паралель рядки з української пісні з Гадяча із збірки А. Метлинського:

Ой без милого соловейка і світ не світає,
А без мого миленького гуляньня немає.
Як вилетить соловейко, то й світа раніше;
А як вийде мій миленький, гулять веселіше.

[Метлинский 1854, с. 5–6]

...соколича рострѣляевѣ своими злачеными стрѣлами. – Такі стріли знаходимо в билінній формулі «опис надзвичайних стріл для князівського полювання» (див. про цю формулу: [Ухов 1970, с. 165–166]).

...а вѣ соколца опутаевѣ красною дивицею. – Використано весільну символіку, відому із запису XVIII століття російської ворожильної пісеньки: «Ах ты выкини, мати, опутинку, / Еще чем мне опутать ясна сокола» [Перетц 1926, с. 324].

...почнутъ наю птици бити въ Полгъ половецкомъ. – Цей образ трапляється в записах билин у Сибіру. Зоолог М. Шарлемань вважав, що згадані птахи – це, «звичайно, теж хижаки, які в давній час були небезпечні для воюючих: поранених у більшості випадків не прибирали з поля битви, і орли та круки часто починали клювати тіла ще живих людей. Цими враженнями було підказано образи вмираючого козака та орла або крука в українських думах XVI–XVII ст.» [Шарлемань 1948, с. 116]. Щодо дум це можливо, але семантики фрагмента «Слова...» пояснення не враховує: ідеться про те, що обидва хани заслабнуть до такої міри, що й птахи будуть їх перемагати.

Рекъ Боянъ и Ходына, Святъславля, пѣстворца стараго времени Ярославля, Ольгова коганя хоти: – Найтемніше із «темних місць» пам'ятки. На зіпсованість тексту вказують вже шість поряд подібних форм називного відмінку чи то двоїни, чи то однини, чи то у з'єднанні з давальним однини жіночого роду. Безперечно невдалим є розуміння «ходы» або «ходы на» як 'походи' (М. Максимович, В. Стеллецький, Л. Махновець), бо воно зовсім не пов'язане з наступною сентенцією. Цікавим є тлумачення Л. Булаховського: «якщо рекъ – дієприслівник минулого часу <...>, то сполучник и вводить присудок, мабуть, викривлений під час переписування через нерозуміння відповідного слова. “На” – кероване слово (додаток) до цього присудка. Зі слів, придатних для такої ролі, пропоную аорист до такого, що включає звуки, подібні до “ходы” – “дох” (“дѣх”): издѣх-ну “надихнув” (пор. укр., штучне і пізніше, натхнути “надихнути” і недокон. вид – надихати; давньоруськ. (церковнослов.) у переносному значенні – “flare” – “Мвро баговоньно молитвы намъ дѣхнулъ еси” (Мінея 1097 р.)». Учений отримав: «Рекъ Боянъ и надѣхну на Святъславля, пѣс(но)творца стараго времени Ярославля, Ольгова

коганя», що означає: «Сказавши, Боян надихнув обох нас Святославових піснетворців... старого часу Ярослава і кагана (хана) Олега (титул каган стосовно Олега Святославича, напевно, пов'язаний з його тимчасовим княжінням у тюркській області – Тмуторокані). Це на вказує, ніби, на існування двох “піснетворців” “Слова о полку Ігоревім”...» [Булаховський 1950, с. 135]. Останнє зауваження лягло в основу концепції Д. Лихачова про діалогічність пам'ятки [Лихачев 1986]. Незважаючи на прецизійну лінгвістичну обґрунтованість, кон'єктура Л. Булаховського пропонує текст, що незадовільно поєднується з наведеним пізніше афоризмом. О. Прицак подав такий початок своєї «структуральної інтерпретації пасажу»: «Рекъ Боянь к хоти сына Святъславля...» [Прицак 2008, с. 212].

Із тих учених, які з доброго почину І. Забеліна «ходина» читають як ім'я Ходина [Забелин 1894, с. 297–301], більшість вважають його носія ще одним співцем Боянових часів (В. Перетц, Д. Лихачов, В. Адріанова-Перетц, О. Творогов, Л. Дмитрієв), тоді як А. Степанов, А. Чернов і С. Ніколаєв – автором «Слова...». О. Назаревський, оцінивши дотепність І. Забеліна, який розчленував «”приспівку” на дві – одну від особи Бояна, а другу, ніби відповідь, від особи Ходина», все ж таки визнав її неприйнятною [Назаревський 1959, с. 191].

Ми ж погодимося побачити тут Ходину, ще одного дружинного співця, Боянова сучасника. Давньоруської фіксації імені Ходина не знайдено, проте воно відбилосся в слов'янській топоніміці, є й по батькові Ходинич в акті 1552 року з Білорусі [Васильєв 2012, с. 135–136; пор. Николаєв 2020, с. 605]. Ця кон'єктура дає змогу хоч пристойно структурувати коструbate речення. Хто казав? Боян і Ходина. Хто вони? «Святъславля, п̄снотворца стараго времени Ярославля». Кому сказали? «Ольгова коганя хоти». Цю

інтерпретацію дотепно ускладнив С. Ніколаєв: «Завдяки тому, що прикметник Святъславль може означати як ‘той, що належить Святославу’, так і ‘той, що належить Святославам’, автор (Ходина?) поєднав в одній фразі Бояна, який жив у XI ст. за Святослава Ярославича, і Ходину, який жив у XII ст. за Святослава Всеволодовича, – обидва вони були піснетворцями, але за різних Святославів. Мабуть, вислів належить Боянові, а додавання про Ігоря – Ходині» [Ніколаєв 2020, с. 603–604]. Своєрідну позицію зайняв Б. Гаспаров. Виходячи з перегуків у змалюванні Бояна в «інтродукції» та в цьому початку «коди», він зазначив, що слово «хоти» «з набагато більшою вірогідністю може бути співвіднесено з бажанням Бояна (“хотяше пѣсь творити”), ніж із загадковою (і ніде до того не згаданю) “хотью” (‘дружиною’, ‘коханою’, ‘улюбленцем’?) Олега Святославича... <...> Аналогічне зауваження може бути висловлене з приводу кон’єктури виразу “ходы на”: “Ходына»» [Гаспаров 1984, с. 218].

В останній праці С. Ніколаєв робить спробу спростити всю конструкцію, звільнившись від «хоти» як іменника: «Не виключено, що це загадкове слово починає наступне речення і є опискою замість хотя ‘якщо, хоча’...» [Ніколаєв 2020, с. 606].

«Тяжко ти головы, кромѣ плечю, зло ти тѣлу, кромѣ головы» – А. Толочко побачив у цій паремії відбиток давніх теорій про взаємозв’язок князя й економіки його держави.

Солнце свѣтится на небесѣ, Игорь-князь въ Руской земли. – Подібну логіку звеличення Н. Тихонравов знаходив у рядках із билини:

«Одно солнце на небе, один месяц;
Один донской казак на святой Руси,
Илья Муромец, сын Иванович».

[Тихонравов 1866, с. 68]

Дъвици поють на Дунаи, вьются голоси чрезъ море до Кіева. – «Море», як і в українських ліричних піснях, це 'великий масив води'.

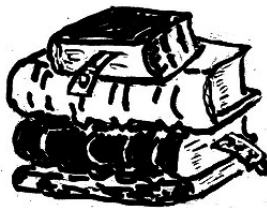
Игорь ѣдетъ по Боричеву къ святѣй Богородици Пирогощей. – Тобто спускається Боричевим узвозом з Гори на Поділ до церкви Успіння Богородиці (докладніше див. Розділ 10).

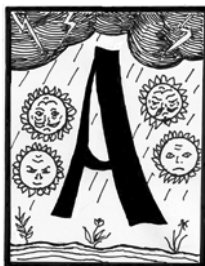
Слава Игорю Святъславличю, буй-туру Всеволоду, Владимиру Игоревичу! – В. Перетц зазначив: «Співати славу, закінчуючи повідання, засвоїла й народня усна поезія, пор. у думках» – і навів «формули закінчення» [Перетц 1926, с. 329], пізніше вивчені Ф. Колессою [Колесса 1937]. Генетичний зв'язок цих формул із дружинною поезією варто уважно простежити.

Страны ради, гради весели. – Маленька за обсягом «стилістична симетрія». В. Колесов допоміг Авторіві, дотепно перекомпонувавши словесний матеріал у своїй «реконструкції» цих рядків: «Гради ради, веси весели» [Колесов 1983, с. 17; пор.: Колесов 1976, с. 36].

...слава Игорю Святъславличю, буй-туру Всеволоду... – У Першодруку – «Святъславлича», «Всеволодѣ».

Амїнь. – З грецької мови αμῖν у значенні 'істинно'. Наприкінці світської дружинної поеми видається не на своєму місті, але корелює з її назвою «Слово...».

Абрамович 1991 – Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Київ, 1991.

Адмони 1985 – Адмони В. Г. Скальды при дворе конунгов // ТОДРЛ. 1985. Т. 38.

Адрианова-Перетц 1949 – Адрианова-Перетц В. П. Древнерусская литература и фольклор. (К постановке проблемы) // ТОДРЛ. 1949. Т. 7.

Адрианова-Перетц 1962 – Демократическая поэзия XVII в. / подгот. текста, прим. В. П. Адриановой-Перетц. Москва ; Ленинград, 1962.

Адрианова-Перетц, 1968 – Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI–XIII веков. Ленинград, 1968.

Адрианова-Перетц, 1972 – Адрианова-Перетц В. Древнерусская литература и фольклор. Ленинград, 1972.

Азбелев 1974 – Азбелев С. Н. Изобразительные средства героических сказаний (к проблематике изучения) // РФ. 1974. Т. 14.

- Азбелев 1976 – Азбелев С. Н. Текстологические приемы изучения повествовательных источников о Куликовской битве в связи с фольклорной традицией // Источниковедение отечественной истории : сб. статей. 1975. Москва, 1976.
- Азбелев 1981 – Азбелев С. Н. Фольклоризм «Задощины» и «Слово о полку Игореве» // Литература Древней Руси : сб. науч. тр. Москва, 1981.
- Азбелев 1982 – Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора. Ленинград, 1982.
- Акимова 2006 – Акимова М., Шапир М. Борис Исаакович Ярхо и стратегия «точного литературоведения» // Методология точного литературоведения : избр. тр. по теории литературы / Б. И. Ярхо ; изд. подгот. М. В. Акимова, И. А. Пильщиков и М. И. Шапир ; под общей ред. М. И. Шапира. Москва, 2006. (Philologica russica et speculativa; т. V).
- Алексеева 1966 – Исторические песни XVII века / изд. подгот. О. Б. Алексеева и др. Москва ; Ленинград : Наука, 1966.
- Алексеева 1971 – Исторические песни XVIII века / изд. подгот. О. Б. Алексеева и Л. М. Емельянов. Ленинград, 1971.
- Андреев 1929 – Андреев Н. П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. Ленинград, 1929.
- Анісов 1976 – Анісов В., Серета Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. Київ, 1976.
- Анцукевич 1938 – Анцукевич Н. П. Слово о полку Игореве: Перевод на современный язык ритмической речью, с историческим введением, объяснениями и приложением текста. Вильна, 1938.
- Астахова 1938 – Былины Севера / зап., вступ. ст. и коммент. А. М. Астаховой. Москва ; Ленинград, 1938. Т. 1. Мезень и Печора.
- Афанасьев 1865 – Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими ска-

заниями других родственных народов. Москва, 1865. Т. 1.

Базанов 2013 – Базанов М. А. Идеологический отдел ЦК КПСС и монография А. А. Зимина «Слово о полку Игореве» // История и историки. 2011–2012. Историографический вестник / отв. ред. А. Н. Сахаров. Москва, 2013.

Балади 1988 – Балади. Родинно-побутові стосунки. Київ, 1988. (Українська народна творчість).

Барсов 1887 – Барсов Е. В. Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси. Москва, 1887. Т. 2.

Барсов 1889 – Барсов Е. В. Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси. Москва, 1889. Т. 3.

Барт 1987 – Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов / пер. с фр. Г. К. Косикова // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв.: трактаты, статьи, эссе. Москва, 1987.

Баскаков 1985 – Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». Москва, 1985.

Бахтин 1975 – Бахтин М. М. Эпос и роман (О методологии исследования романа) // Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. Москва, 1975.

Белова 2008 – Белова О. В., Петрухин В. Я. Фольклор и книжность: миф и исторические реалии. Москва, 2008.

Беринда 1961 – Лексикон славенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступна стаття В. В. Німчука. Київ, 1961. (Пам'ятки української мови XVII ст.).

Бестужев-Рюмин 1868 – О составе русских летописей до конца XIV века. 1. Повесть временных лет. 2. Летописи южно-русские / исследование К. Бестужева-Рюмина. Санкт-Петербург, 1868.

Білецький 1959 – Білецький О. І. «Слово о полку Ігоревім» та українська література XIX–XX ст. // Матеріали до вив-

- чення історії української літератури. Київ, 1959. Т. I.
- Бобров 2005а – Бобров А. Г. «Волшебные превращения» в «Слове о полку Игореве» // О древней и новой русской литературе : сб. статей в честь проф. Н. С. Демковой. Санкт-Петербург, 2005.
- Бобров 2005б – Бобров А. Г. Проблема подлинности «Слова о полку Игореве» и Ефросин Белозерский // Acta Slavica Iaponica. 2005. Т. 22.
- Бобров 2014 – Бобров А. Г. Происхождение и судьба мусин-пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве» // ТОДРЛ. 2014. Т. 62.
- Боброва 1969 – Боброва Е. И. К новому истолкованию плача Ярославны // ТОДРЛ. 1969. Т. 24.
- Богданов 2005 – Богданов В. М., Носов Н. В. «Слово о полку Игореве» – великая мистификация. Разгадка тайн великого памятника древнерусской письменности. Санкт-Петербург, 2005. (Секретные материалы).
- Боплан 1990 – Боплан Г. Л. де. Опис України / пер. з фр. Я. С. Кравця, З. П. Борисюк. Київ, 1990.
- Боровский 1982 – Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. Киев, 1982.
- Бородін 1971 – Бородін В. Над текстами Т. Г. Шевченка. Київ, 1971.
- Брайчевський 2005 – Браїчевський М. Ю. Автор «Слова о полку Ігоревім» і культура Київської Русі. Київ, 2005.
- Брун 1979 – Брун Т. А. Муромская «Повесть о чудесах Виленского креста» // ТОДРЛ. 1979. Т. 34.
- Бубнов 2012 – Бубнов Н. Ю. Слово о полку Игореве и поэзия скальдов. Москва, 2012.
- Бугославский 1938 – Бугославский С. А. Слово о полку Игореве. Историко-литературный очерк. Москва, 1938.
- Будовниц 1950 – Будовниц И. У. Идеиное содержание «Слова о полку Игореве» // Известия АН СССР. Серия

- истории и философии. 1950. Т. 7. № 2.
- Буланин 1995 – Буланин Д. М. Селивановский Семен Иоанникиевич // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». Санкт-Петербург, 1995. Т. 4. П–Слово.
- Булахов 1989 – «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке : краткий энциклоп. словарь / сост. М. Г. Булахов. Минск, 1989.
- Булаховский 1952 – Булаховский Л. А. О первоначальном тексте «Слова о полку Игореве» // ИОЛЯ. 1952. Т. XI. Вып. 5.
- Булаховский 1952а – Булаховский Л. А. Функция чисел в «Слове о полку Игореве» // Мовознавство. 1952. Т. X.
- Булаховский 1955 – Булаховский Л. А. Заметки к спорным местам «Слова о полку Игореве» // Рад. літературознавство. 1955. № 18.
- Булаховский 1978 – Булаховский Л. А. Избранные труды : в 5 т. Киев, 1978. Т. 1. Славистика. Русский язык.
- Бурыкин 2017 – Бурыкин А. А. К разгадке тайны так называемого Олонецкого списка «Слова о полку Игореве» // Вестник Костромского гос. ун-та. Спец. выпуск. Кострома, 2017.
- Бурыкин 2017а – Бурыкин А. А. Слово о полку Игореве. Текст. Язык. Автор. Санкт-Петербург, 2017.
- Ваденюк 1880 – Ваденюк П. Е. Темное место в «Слове о полку Игореве» // Сб. Археолог. ин-та. Санкт-Петербург, 1880. Кн. 3.
- Васильев 2012 – Васильев В. Л. Славянские топонимические древности Новгородской земли. Москва, 2012.
- Венедиктов 1974 – Венедиктов Г. Л. Внелогическое начало в фольклорной поэтике // РФ. 1974. Т. 14.
- Веселовский 1877 – Веселовский А. Новый взгляд на Слово о полку Игореве // ЖМНП. 1877. Август.
- Веселовский 1940 – Веселовский А. Н. Историческая поэтика. Ленинград, 1940.
- Виноградова 1965 – Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / сост. В. Л. Виноградова. Москва ; Ленинград,

1965. Вып. 1.

Виноградова 1967 – Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / сост. В. Л. Виноградова. Москва ; Ленинград, 1967. Вып. 2.

Виноградова 1969 – Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / сост. В. Л. Виноградова. Москва ; Ленинград, 1969. Вып. 3.

Виноградова 1973 – Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / сост. В. Л. Виноградова. Москва ; Ленинград, 1973. Вып. 4.

Виноградова 1978 – Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / сост. В. Л. Виноградова. Москва ; Ленинград, 1978. Вып. 5.

Виноградова 1984 – Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / сост. В. Л. Виноградова. Ленинград, 1984. Вып. 6.

Виноградова 1985 – Виноградова В. Л. О некоторых словах и выражениях в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. Москва, 1985.

Владимиров 1900 – Владимир П. В. Древняя русская литература Киевского периода XI–XII веков. Киев, 1900.

Водолазкин 1995 – Водолазкин Е. Г. Шевченко Тарас Григорьевич // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». Санкт-Петербург, 1995. Т. 5.

Войтович 2007 – Войтович Л. Чи були мечі харалужні? // Вісник Ін-ту археології. Львів, 2007. Вип. 2.

Ворд 1988 – Ворд Д. С. Лиричный элемент в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве»: Комплексные исследования / отв. ред. А. Н. Робинсон. Москва, 1988.

Высоцкий 1966 – Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Киев, 1966.

Высоцкий 1985 – Высоцкий С. А. Киевские граффити и «Слово о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время / отв. ред. Б. А. Рыбаков. Москва, 1985.

Вяземский 1875 – Вяземский П. П., кн. Замечания на «Слово о полку Игореве». Санкт-Петербург, 1875.

Гаген-Торн 1979 – Гаген-Торн Н. Боян – песнотворец български // Български фолклор. 1979. Кн. 2.

Галятовський 1985 – Галятовський Іоанікій. Ключ розуміння / підгот. до вид. І. П. Чепіга. Київ, 1985. (Пам'ятки української мови XVII–XVIII ст. Серія художньої літератури).

Гаспаров 1984 – Гаспаров Б. Поэтика «Слова о полку Игореве». Wien, 1984. (Wiener Slawistischer Almanach Sonderband 12).

Гербель 1854 – Игорь, князь Северский. Поэма / пер. Николая Гербеля. Санкт-Петербург, 1854.

Гильфердинг 1950 – Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года. Москва ; Ленинград, 1950. Т. 2.

Гоголь 1952 – Гоголь М. В. Твори : у 3 т. Київ, 1952. Т. 3.

Голенищев-Кутузов 1963 – Голенищев-Кутузов И. Н. Эпос сербского народа // Эпос сербского народа / изд. подгот. И. Н. Голенищев-Кутузов. Москва, 1963. (Литературные памятники).

Голиченко 1989 – Голиченко Т. Мифологические мотивы в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и древнерусская философская культура. Москва, 1989.

Головацкий 1878 – Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. Москва, 1878. Ч. 1. Думы и думки.

Головин 1846 – [Головин] Н. Примечания на Слово о полку Игореве. Москва, 1846.

Голосовкер 1987 – Голосовкер Я. Э. Логика мифа. Москва, 1987.

Голубовский 1884 – Голубовский П. [Рец. на кн.: Темный мѣстця въ «Словѣ о Пльку Игоревѣ». Пояснивъ Ом. Партыцкій. Часть перша. У Львовѣ. 1883 г.] // Киевская старина. 1884. Август.

Гординський 1963 – Гординський Св. «Слово о полку Игореві» і українська народна поезія. Вибрані проблеми. Вінніпег, 1963.

Гордлевский 1947 – Гордлевский В. А. Что такое «босый волк»? (К толкованию «Слова о полку Игореве») // ИОЛЯ. 1947. Т. 6. Вып. 4.

Грабович 2000 – Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо. Київ, 2000.

Грабович 2001 – Грабович Г. Вічне повернення містифікацій // Критика. 2001. № 1–2.

Гребнева 2000 – Гребнева Э. Я. «Слово о полку Игореве» в славянском контексте. Самара, 2000.

Григорьев 1904 – Архангельские былины и исторические песни, собр. А. Д. Григорьевым. Москва, 1904. Т. 1.

Гринцер 1978 – Гринцер П. А. Стилистическое развертывание темы в санскритском эпосе // Памятники книжного эпоса: Стиль и типологические особенности. Москва, 1978.

Грица 1972 – Грица С. Й. Функція музичного елемента в співанках-хроніках // Співанки-хроніки. Новини / упоряд. О. І. Дей, С. Й. Грица. Київ, 1972.

Грицаєнко 2013 – Грицаєнко Л. М. Основи красномовства : навч. посіб. Київ, 2013.

Грінченко 1908 – Словарь української мови, зібрала редакція журналу «Кіевская Старина» / упорядк., з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. У Києві, 1908. Т. 2.

Грінченко 1909 – Словарь української мови, зібрала редакція журналу «Кіевская Старина» / упорядк., з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. У Києві, 1909. Т. 3.

Гронський 2005 – Гронський Й. Топоніміка літописного Пліснеська // Ольжині читання. Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р. Львів, 2005.

Грушевська 1927 – Українські народні думи Катерини Грушевської. Київ, 1927. Т. перший корпусу.

- Грушевська 1931 – Українські народні думи Катерини Грушевської. Харків, 1931. Т. другий корпусу.
- Грушевський 1993 – Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т. 9 кн. Київ, 1993. Т. 1.
- Грушевський 1993а – Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т. 9 кн. Упоряд. В. В. Яременка, приміт. С. К. Росовецького. Київ, 1993. Т. 2.
- Грушевський 1996 – Історія української літератури : в 6 т. 9 кн. / М. Грушевський ; упоряд., приміт. С. К. Росовецького. Київ, 1996. Т. 6. Кн. 1.
- Гудзий 1955 – Слово о полку Игореве / вступ. стаття, ред. текста, прозаич. пер. и примеч. Н. К. Гудзия. Москва, 1955.
- Гудзій 1959 – Гудзій М. К. «Слово о полку Ігоревім» // Матеріали до вивчення історії української літератури. 1959. Т. I. С. 155–164.
- Гумилев 1970 – Гумилев Л. Н. Поиски вымышленного царства. (Легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). Москва, 1970.
- Гурченко 2015 – Гурченко Л. Славяно-русские древности в «Слове о полку Игореве» и «небесное» государство Платона. Москва, 2015. URL: <https://mybrary.ru/books/nauchnye-i-nauchno-populjarnye-knigi/sci-linguistic/page-2-197069-leonid-gurchenko-slavyano-russkie-drevnosti-v-slove-o.html>.
- Гусев 1987 – Гусев В., Марченко Ю. «Стрела» в русско-белорусско-украинском пограничье (К проблеме изучения локальных песенных традиций) // РФ. 1987. Т. 24.
- Даль 1957 – Пословицы русского народа / сборник В. Даля. Москва, 1957.
- Даль 1956, т. 2 – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва, 1956. Т. 2.
- Даль 1956, т. 4 – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва, 1956. Т. 4.
- Дей 1987 – Балади / упорядк. О. І. Дея та А. Ю. Ясенчук.

Київ, 1987. (Бібліотека української усної народної творчості).

Демкова 1973 – Демкова Н. С. К вопросу о времени написания «Слова о полку Игореве» // Вестник Ленингр. ун-та. 1973. № 14. История язык, литература. Вып. 3.

Демкова 1980 – Демкова Н. С. Проблемы изучения «Слова о полку Игореве» // Чтения по древнерусской литературе. Ереван, 1980.

Демкова 1989 – Житие Аввакума / подгот. текста и коммент. Н. С. Демковой // Памятники литературы Древней Руси. XVII в. Москва, 1989. Кн. 2.

Демкова 1996 – Демкова Н. С. Повторы в «Слове о полку Игореве» // Средневековая русская литература. Поэтика, интерпретации, источники : сб. статей / Н. С. Демкова. Санкт-Петербург, 1996.

Демянчук 1980 – Демянчук Г. Біля джерел. Львів, 1980.

Державец 1979 – Державец И. М. Агафья Ростиславна – автор «Слова о полку Игореве»? // Памир. 1979. № 8.

Державин 1941 – Державин Н. С. Троян в «Слове о полку Игореве» // Сборник статей и исследований в области славянской филологии / Н. С. Державин. Москва ; Ленинград, 1941.

Дестунис 1883 – Дестунис Г. С. Разыскания о греческих богатырских былинах средневекового периода. СПб., 1983.

Дмитриев 1952 – Дмитриев Л. А. Комментарии к тексту «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве». Ленинград, 1952. (Библиотека поэта. Большая серия).

Дмитриев 1962 – Дмитриев Л. А. Н. М. Карамзин и «Слово о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1962. Т. 18.

Дмитриев 1967 – Дмитриев Л. А. «Слово о полку Игореве» и русская литература // Слово о полку Игореве. Ленинград, 1967. (Библиотека поэта. Большая серия).

Дмитриев 1970 – Дмитриев Л. А. «Слово о полку Игореве» // Русская литература и фольклор. (XI–XVIII вв.) / отв. ред.

- В. Г. Базанов. Ленинград, 1970.
- Дмитриев 1976 – Дмитриев Л. А. Книга академика В. Н. Петрета «Слово о полку Игореві – пам'ятка феодальної України–Русі XII віку» (К 50-летию издания) // ТОДРЛ. 1976. Т. 31.
- Дмитриев 1985 – Слово о полку Игореве / сост. Л. А. Дмитриева и др. Ленинград, 1985. (Библиотека поэта. Большая серия).
- Дмитриев 1991 – Мог ли Владимир Ярославич Галицкий быть автором «Слова о полку Игореве»? // Рус. литература. 1991. № 1.
- Дмитриева 1995 – Дмитриева Р. П. Шляков Николай Васильевич // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». Санкт-Петербург, 1995. Т. 5.
- Добродомов 1998 – Добродомов И. Г. Готские девы и русское золото в «Слове о полку Игореве» // Герменевтика древнерусской литературы. Москва, 1998. Сб. 9.
- Дорошевич 1972 – Дорошевич Э., Конон Вл. Очерк истории эстетической мысли Белоруссии. Москва, 1972.
- Дробленкова 1991 – Слово о полку Игореве. Библиографический указатель (1968–1987 гг.) / сост. Н. Ф. Дробленкова, Л. В. Соколова, Ю. В. Пелешенко, Л. И. Зарембо. Ленинград, 1991.
- Дубенский 1844 – Русские достопамятности. Часть третья. Слово о полку Игореве. Москва, 1844.
- Дыбо 2010 – Слово о полку Игореве / под ред. Андрея Чернова ; стиховая запись, перевод, комментир. прозаический перевод и статьи А. Ю. Чернова ; реконструкция древнерус. текста и примеч. д. ф. н. А. В. Дыбо ; статья д. ф. н. А. Г. Боброва. Санкт-Петербург, 2010.
- Еремин 1950 – Еремин И. П. «Слово о полку Игореве» как памятник политического красноречия Киевской Руси // «Слово о полку Игореве» : сб. статей. Москва, 1950.
- Жданов 1893 – Жданов И. Н. История русской словесно-

- сти. Санкт-Петербург, 1893.
- Жданов 1904 – Жданов И. Н. Литература Слова о полку Игореве // Сочинения : в 2 т. / И. Н. Жданов. Санкт-Петербург, 1904. Т. 1.
- Жданов 1904а – Жданов И. Н. Русская поэзия в домонгольскую эпоху // Сочинения : в 2 т. / И. Н. Жданов. Санкт-Петербург, 1904. Т. 1.
- Железный 2010 – Железный А. И. Новое слово о Полку Игореве. Нетрадиционный взгляд. [Киев], 2010.
- Жикаренцев 2009 – Жикаренцев В. Слово о полку Игореве – послание предков о том, как вернуть Разум на нашу землю. Санкт-Петербург, 2009.
- Жирмунский 1974 – Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974.
- Забелин 1894 – Забелин И. Заметки об одном темном месте в Слове о полку Игореве // Археологические известия и заметки. Москва, 1894. № 10.
- Заклинський 1906 – Заклинський Р. Пояснення одного темного місця у Слові о полку Ігоревім. Львів, 1906.
- Зализняк 2004 – Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. 2-е изд., перераб. с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва, 2004.
- Зализняк 2004а – Зализняк А. А. «Слово о полку Игореве»: взгляд лингвиста. Москва, 2004.
- Зализняк 2008 – Зализняк А. А. «Слово о полку Игореве»: взгляд лингвиста. 3-е изд. Москва, 2008.
- Зимин 1968 – Зимин А. А. «Слово о полку Игореве» и восточнославянский фольклор // Рус. фольклор. 1968. Т. 11.
- Зимин 1980 – Задонщина. Древнерусская песня-повесть о Куликовской битве / выбор, подгот. и коммент. А. А. Зимина. Тула, 1980.
- Зимин 2006 – Зимин А. А. Слово о полку Игореве. Санкт-Петербург, 2006.

- Зіновіїв 1971 – Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті / підгот. тексту І. П. Чепіги. Київ, 1971. (Пам'ятки української мови XVII–XVIII ст. Серія художньої літератури).
- Знойко 1989 – Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. Київ, 1989.
- Иванов 1965 – Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Москва, 1965.
- Иванов 1991 – Иванов В. В., Топоров В. Н. Велес // Мифы народов мира. Москва, 1991. Т. 1. А–К.
- Ироическая 1800 – Ироическая песнь о походе на половцов удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича... Москва, 1800.
- Іоніді 1985 – Легенди та перекази / упорядк. та примітки А. Л. Іоніді. Київ, 1985. (Українська народна творчість).
- Каган-Тарковская 1993 – Каган-Тарковская М. Д. Легендарные списки «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1993. Т. 48.
- Каринский 1917 – Каринский Н. Очерки из истории псковской письменности и языка. II. Мусин-пушкинская рукопись Слова о полку Игореве как памятник псковской письменности XV–XVI в. Петроград, 1917.
- Карсанов 1988 – Карсанов А. Н. К вопросу о «времени бусовом» в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве». Комплексные исследования / отв. ред. А. Н. Робинсон. Москва, 1988.
- Квятковский 1966 – Квятковский А. Поэтический словарь. Москва, 1966.
- Кирдан 1972 – Украинские народные думы / изд. подгот. Б. П. Кирдан. Москва, 1972. (Эпос народов СССР).
- Киреевский 1977 – Собрание народных песен П. В. Киреевского. Записи Языковых в Симбирской и Оренбургской губерниях. Ленинград, 1977. (Памятники русского фольклора).
- Киреевский 1986 – Собрание народных песен П. В. Ки-

реевского. Записи П. И. Якушкина. Ленинград, 1986. Т. 2. (Памятники русского фольклора).

Кирша 1977 – Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым. 2-е доп. изд. / подгот. А. П. Евгеньева и Б. Н. Путилов. Москва, 1977. С. 32. (Литературные памятники).

Кінан 2000 – Кінан Е. Слово про те, як Ярослав, князь Галицький, у султанів стріляв // Критика. 2000. № 12.

Клейн 1976 – Клейн И. Донец и Стикс (Пограничная река между светом и тьмою в «Слове о полку Игореве») // Культурное наследие Древней Руси. Истоки. Становление. Традиции. Москва, 1976.

Кожевников 2000 – Кожевников В. А. Игоревы князю Богь путь кажесть (К проблеме главной идеи «Слова о полку Игореве») // Ежегодная богословская конф. Православного Свято-Тихоновского богословского ин-та : материалы. Москва, 2000.

Козырев 1975 – Козырев В. А. Словарные параллели к лексике «Слова о полку Игореве» в современных брянских и других народных говорах // Брянские говоры («Труды кафедры русского языка Ленингр. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена», III). Ленинград, 1975.

Козырев 1976 – Козырев В. А. Словарный состав «Слова о полку Игореве» и лексика современных русских народных говоров // ТОДРЛ. 1976. Т. 31.

Колесов 1976 – Колесов В. В. Ударение в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1976. Т. 31.

Колесов 1983 – Колесов В. В. Ритмика «Слова о полку Игореве» (К вопросу о реконструкции) // ТОДРЛ. 1983. Т. 37.

Колесса 1921 – Колесса Ф. М. Про генезу українських дум. Львів, 1921.

Колесса 1937 – Колесса Ф. Формули закінчення в українських народних думах у зв'язку з питанням про наверству-

вання дум // ЗНТШ. 1937. Т. 155. Праці філологічної секції.

Колпакчи 1997 – [Колпакчи Н.] Слово о полку Игореве. Аж XII века героическая поэма переработана по фене для ценителей искусства. Москва, 1997.

Кононович 1959 – Кононович С. С. Типографшик Селивановский // Книга. Исследования и материалы. Москва, 1959.

Кордун 1992 – Кордун В. Сонцестояння : поезії // стаття В. Стуса. Київ, 1992.

Корш 1909 – Корш Ф. Е. Слово о полку Игореве. Санкт-Петербург, 1909. (Исследования по русскому языку. Т. 2. Вып. 6).

Косарик 1938 – [Косарик Д.] Об Игоре и его возвращении из плена // Советская Украина. 1938. [Май].

Костин 2014 – Костин А. «Слово о полку Игореве» – подделка тысячелетия. Москва, 2014. (Величайшие исторические подлоги).

Крекотень 1987 – Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упор., прим. і вступ. стаття В. І. Крекотня. Київ, 1987. (Бібліотека української літератури).

Крюкова 1953 – Крюкова М. Беломорские былины / записи Э. Г. Морозовой-Бородиной ; предисл. А. Морозова. Архангельск : Архангельское книжное изд-во, 1953.

Кузьмина 1947 – Кузьмина В. Д. «Слово о полку Игореве» как памятник мировой литературы // Слово о полку Игореве : сб. статей под ред. И. Г. Клубуновского и В. Д. Кузьминой. Москва, 1947.

Кулиш 1856 – Записки о Южной Руси / издал П. Кулиш. Санкт-Петербург, 1856. Т. 1.

Купала 1985 – Купала Я. Слова аб палку Ігаровым // Слово о полку Игореве. Ленинград, 1985. (Библиотека поэта. Большая серия).

Леви-Строс 1994 – Леви-Строс К. Первобытное мышление / пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского. Москва, 1994.

- Леві-Строс 1997 – Леві-Строс К. Структурна антропологія / пер. з фр. З. Борисюк. Київ, 1997.
- Лихачев 1949 – Лихачев Д. С. Из наблюдений над лексикой «Слова о полку Игореве» // ИЮЛЯ. 1949. Т. 8. Вып. 6.
- Лихачев 1949а – Лихачев Д. С. Повести о Николе Заразском // ТОДРЛ. 1949. Т. 7.
- Лихачев 1950 – Лихачев Д. С. Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва, 1950. (Литературные памятники).
- Лихачев 1950а – Лихачев Д. С. Устные истоки художественной системы «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве : сб. исследований и ст. Москва ; Ленинград, 1950.
- Лихачев 1966 – Слово о полку Игореве и памятники Куликовского цикла. К вопросу о времени написания «Слова» / ред. Д. С. Лихачев и Л. А. Дмитриев. Москва ; Ленинград, 1966.
- Лихачев 1972 – Лихачев Д. С. Курбский и Грозный – были ли они писателями? // Рус. литература. 1972. № 4.
- Лихачев 1978 – Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Ленинград, 1978.
- Лихачев 1979 – Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд., доп. Москва, 1979.
- Лихачев 1981 – Лихачев Д. С. «Летописное время» у Достоевского // Литература – реальность – литература / Д. С. Лихачев. Ленинград, 1981.
- Лихачев 1984 – Лихачев Д. С., Панченко А. М., Поньрко Н. В. Смех в Древней Руси. Ленинград, 1984.
- Лихачев 1985 – Лихачев Д. С. Княжеские певцы по свидетельству «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1985. Т. 38.
- Лихачев 1985а – Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Ленинград, 1985.
- Лихачев 1986 – Лихачев Д. С. Предположение о диалогическом строении «Слова о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве» : сб. статей. Ленинград, 1986.
- Лорд 1994 – Лорд А. Б. Сказитель / пер. с англ. Москва, 1994.

- Лотман 1958 – Лотман Ю. М. О слове «папорзи» в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1958. Т. 14.
- Максимович 1833 – Максимович М. [Рец. на кн.: Вельтман А. Ф. Песнь ополчению Игоря Святославича, князя Новгород-Северского. Москва, 1833] // Молва. 1833. № 23, 24.
- Максимович 1834 – Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. Часть первая. Москва, 1834.
- Максимович 1936 – Максимович М. А. Песнь о полку Игореве. Статья первая // ЖМНП. 1936. Апрель.
- Малик 1985 – Малик В. Черлені щити. Харків, 1985.
- Малышев 1946 – Малышев В. Памятники древней культуры // Ленинское знамя (Петрозаводск). 1946. 24 авг. № 169.
- Манн 2009 – Манн Р. «Песнь о полку Игореве». Новые открытия. Москва, 2009.
- Мартос 1988 – Мартос П. Эпизоды из жизни Шевченка // Воспоминания о Тарасе Шевченко. Киев, 1988.
- Маслов 1953 – Слово о плъку Игоревѣ в українських художніх перекладах і переспівах ХІХ–ХХ ст. / до вид. підг. С. І. Маслов. Київ, 1953.
- Махновець 1959 – Давній український гумор і сатира / упоряд., вступ. ст. та приміт. Л. Махновця. Київ, 1959.
- Махновець 1964 – Махновець Л. Є. Сатира і гумор української прози ХVІ–ХVІІІ ст. Київ, 1964.
- Махновець 1989 – Махновець Л. Є. Про автора «Слова о полку Игоревім». Київ, 1989.
- Медведєв 1984 – Медведєв В. Автор невідомий... і відомий // Літературна Україна. 26 січня 1984 р.
- Медынцева 1978 – Медынцева А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора ХІ–ХІV века. Москва, 1978.
- Мей 1850 – [Мей Л.] Слово о полку Игореве... // Москвитянин. 1850. № 22. Ноябрь. Кн. 2. Отд. 1.
- Мелетинский 1968 – Мелетинский Е. М. «Эдда» и ранние формы эпоса. Москва, 1968. (Исследования по теории и

истории эпоса).

Мелиоранский 1902 – Мелиоранский П. М. Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве» // ИОРЯС. 1902. Т. 7. Кн. 2. Окремий відбиток.

Менгес 1979 – Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве» / пер. с англ. А. А. Алексеева. Ленинград, 1979.

Метлинский 1854 – Народные южнорусские песни / издание А. Метлинского. Киев, 1854.

Мещерский 1985 – Мещерский Н. А., Бурькин А. А. Комментарии к тексту «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве. Ленинград, 1985. (Библиотека поэта. Большая серия).

Микитенко 1993 – Микитенко Ю. Від «Слова» до «Іліади»: Петро Ніщинський – перекладач : літературно-критичний нарис. Київ, 1993.

Миллер 1877 – Миллер В. Ф. Взгляд на «Слово о полку Игореве». Москва, 1877.

Мисюк 1999 – Мисюк В. С. Право на гипотезу: к вопросу об авторе «Слова о полку Игореве» / Южнорусский союз писателей, 1999. URL: <http://ursp.org/index.php/proizvedeniya/item/2933>.

Михайлов 1986 – Михайлов А. Д. Об одной старофранцузской параллели «Слову о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве» / отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград, 1986.

Моисеева 1995 – Моисеева Г. Н., Творогов О. В. Гойгел-Сокол Михаил Тимофеевич // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». Санкт-Петербург, 1995. Т. 2. Г–И.

Мосенкис 2006 – Мосенкис Ю. Л. Поэтическая реконструкция Слова о полку Игореве и летописная поэзия. Киев, 2006.

Мосенкіс 2005 – [Мосенкіс Ю. Л.] Нова редакція коментованої реконструкції вірша «Слова о полку Игоревім» //

Мова та історія. Київ, 2005. Вип. 75/76/77.

Назаревский 1958 – Сборник ответов на вопросы по литературоведению. Москва, 1958. (АН СССР. Советский комитет славистов. IV Междунар. съезд славистов). [Відповідь О. А. Назаревського].

Накамура 1988 – Накамура Ё. «Слово о полку Игореве» и «Повесть о доме Тайра». Сравнение с точки зрения системы цветов // Слово о полку Игореве. Комплексные исследования / отв. ред. А. Н. Робинсон. Москва, 1988.

Н. Д. Н. 1889 – Н. Д. Н. К биографии Т. Г. Шевченко // Киевская старина. 1889. Март.

Нечкина 1938 – Нечкина М. Борьба за русскую землю // Правда. 9 мая 1938 г.

Никитин 1978 – Никитин А. Л. Наследие Бояна в «Слове о полку Игореве». Сон Святослава // Слово о полку Игореве. Памятники литературы и искусства XI–XVII веков. Москва, 1978.

Никитин 1985 – Никитин А. Точка зрения : документальная повесть. Москва, 1985.

Никитин 1998 – Никитин А. Л. Слово о полку Игореве. Тексты. События. Люди. Москва, 1998.

Никифоров 1978 – Никифоров А. И. Фольклор и «Слово о погибели Рускыя земли» / публикация С. Н. Азбелева // Из истории русской фольклористики. Ленинград, 1978.

Никифоров 1981 – Никифоров А. И. О фольклорном репертуаре XII–XVIII вв. На материале «Слова о полку Игореве», «Задонщины», «Повести о разорении Рязани», Псковской летописи, Азовских повестей и других памятников / публикация С. Н. Азбелева // Из истории русской советской фольклористики. Ленинград, 1981.

Николаев 2014 – Николаев С. Л. Лексическая стратификация «Слова о полку Игореве» // Slověne. 2014. Vol. 3. № 2.

Николаев 2020 – Николаев С. Л. Слово о полку Игореве:

Реконструкция стихотворного текста. Москва ; Санкт-Петербург, 2020.

Николаева 2005 – Николаева Т. М. Слово о полку Игореве. Поэтика и лингвистика текста. Слово о полку Игореве и пушкинские тексты. 2-е изд., стереот. Москва, 2005.

Німчук 1967 – Німчук В. В. «Слово о полку Ігоревім» і народна мова // Мовознавство. 1967. № 4 ; 1968, № 1.

Новиков 1938 – Новиков И. Слово о полку Игореве и его автор. Москва, 1938.

Новиков 1938а – Новиков И. Сын тысяцкого: Повесть об авторе «Слова о полку Игореве» // Новый мир. 1938. № 5.

Новикова 1957 – Русские народные песни / составитель А. М. Новикова. Москва, 1957.

Номис 1993 – Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / уклад М. Номис. Київ, 1993. (Літературні пам'ятки України).

Овчинников 1980 – Овчинников Р. В. Манифесты и указы Е. И. Пугачева. Москва, 1980.

Огоновський 1876 – Огоновський О. «Слово о полку Ігоревѣ» поетичний пам'ятник руської письменності XII в. У Львові, 1876.

Окольский 1864 – Копия диариуша экспедицией военной... // Летопись событий в Юго-Западной России составил Самоил Величко. Киев, 1864. Т. 4. Приложения.

Охрименко 1985 – Охрименко П. П., Охрименко О. Г. Сущность и значение народных преданий и легенд, бытующих в наше время, о событиях и героях «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и наша современность : тезисы докладов и сообщений науч. конф., посвященной 800-летию «Слова». Сумы, 1985.

Охрименко 1988 – Охрименко П. П., Охрименко О. Г. Образ Ярославны в фольклоре Путивля и Путивльщины // Древнерусский город Путивль : тезисы докладов и сообщений

- обл. науч. конф., посвященной 1000-летию г. Путивля. Путивль, 1988.
- Павличко 1986 – Павличко Д. Поеми та притчі. Київ, 1986.
- Павлов 1902 – Павлов Н. М. (Бицын Н.). «Слово о полку Игореве». Заметки об исследованиях памятника и переложение на современный язык. 2-е изд. Москва, 1902.
- Партицький 1883 – Партицький О. Темний мѣстця въ «Словѣ о плъку Игоревѣ». Львів, 1883. Ч. 1.
- Перетц 1926 – Перетц В. Слово о полку Игоревім: пам'ятка феодальної України-Русі XII віку. Вступ. Текст. Коментар. У Києві, 1926.
- Перетц 1930 – Перетц В. Н. «Слово о полку Игореве» и древнеславянский перевод библейских книг // ИОРЯС. 1930. Т. 3. Кн. 1.
- Пиккио 2003 – Пиккио Р. «Слово о полку Игореве» как памятник религиозной литературы Киевской Руси // *Slavia orthodoxa*. Литература и язык. отв. ред. Н. Н. Запольская, В. В. Калугин. Москва, 2003.
- Пінчук 1990 – Пінчук С. П. «Слово о полку Игоревім» : посіб. для вчителя. Київ, 1990.
- Платон 1899 – Творения Платона / пер. с греч. В. Соловьева. Москва, 1899. Т. 1.
- Плисецкий 1963 – Плисецкий М. М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. Москва, 1963.
- Плисецкий 1982 – Плисецкий М. М. Героико-эпический стиль в восточнославянских колядках // *Обряды и обрядовый фольклор*. Москва, 1982.
- Подлипчук 2004 – Подлипчук Ю. В. «Слово о полку Игореве»: Научный перевод и комментарий. Москва, 2004.
- Пономарев 1884 – Пономарев С. Из писем Максимовича к Шевченку // *Киевская старина*. 1884. № 4.
- Попов 1950 – Попов П. Н. «Слово о полку Игореве» в переводе Т. Шевченко // *Слово о полку Игореве* : сб. исследова-

ний и ст. Москва ; Ленинград, 1950.

Потебня 1914 – Потебня А. А. К истории звуков русского языка. Вып II. Заметка о двух песнях. Варшава, 1914.

Потебня 1914 – Потебня А. А. Слово о полку Игореве. Текст и примечания. 2-е изд. С доб. из черновых рукописей о «Задонщине». Объяснение малорусской песни XVI века. Харьков, 1914.

Прийма 1958 – Прийма Ф. Я. Р. Ф. Тимковский как исследователь «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1958. Т. 14.

Прийма 1968 – Прийма Ф. Я. Южнославянские параллели к «Слову о полку Игореве» // РФ. 1968. Т. 14.

Прийма 1976 – Прийма Ф. Я. «А мои ти куряни свѣдоми къ мети...» (Опыт комментария) // Культурное наследие Древней Руси. Истоки. Становление. Традиции. Москва, 1976.

Прицак 2008 – Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Игоревім». Київ : Обереги, 2008.

Прозоровский 1882 – Прозоровский Д. Новый опыт объяснительного изложения «Слова о полку Игореве» // Зап. Отделения рус. и слав. археологии Императорского археологического общества. Санкт-Петербург, 1882. Т. 3.

Путилов 1982 – Путилов Б. Н. Героический эпос черногорцев. Ленинград, 1982.

Путилов 1988 – Путилов Б. Н. Героический эпос и действительность. Ленинград, 1988.

Пушик 1990 – Пушик С. Криваве весілля на Каялі (Слов'янська міфологія і «Слово о полку Игоревім») // Дараби плывуть у легенду. Повість, есе, оповіді / С. Пушик. Київ, 1990.

Ранчин 2019 – Ранчин А. М. Слово о полку Игореве: Путеводитель. Санкт-Петербург, 2019.

Рахно 2016 – Рахно К. Жир и жирные времена: об одном символе в «Слове о полку Игореве» // *Studia mythologica slavica*. Ljubljana, 2016. Т. XIX.

Рахно 2014 – Рахно К. «Земля незнаема» и иранский суб-

- страт «Слова о полку Игореве» // *Studia mythologica slavica*. Ljubljana, 2014. Т. XVII.
- Рахно 2020 – Рахно К. Ю. «Шестокрильци» и вопрос их атрибуции как серафимов // *Вестник Северо-Восточного федерального ун-та им. М. К. Амосова*. 2020. № 1 (75).
- Ржига 1925 – Ржига В. Композиция Слова о полку Игореве // *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. 1925. Ročník IV. Sešit 1. Zvláštní otisk.
- Ржига 1961 – Слово о полку Игореве: поэтические переводы и переложения / под общей ред. В. Ржиги, В. Кузьминой и В. Стеллецкого. Москва, 1961.
- Робинсон 1978 – Робинсон А. Н. Солнечная символика в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве». Памятники литературы и искусства XI–XVII веков : сб. статей / отв. ред. О. А. Державина. Москва, 1978.
- Робинсон 1979 – Робинсон А. Черное солнце рода Игоревы // *Неделя*. 1979. № 12 (992).
- Робинсон 1980 – Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв.: Очерки литературно-исторической типологии. Москва, 1980.
- Розов 1970 – Розов М. М. Маловідомі джерела з історії української мови. Рукописи греко-уніатського капітулу м. Перемишля // *Питання історії української мови*. Київ, 1970.
- Росовецький, 1985 – Росовецький С. К. «Слово о полку Ігоревім» в контексті спадкоємних зв'язків давньої російської та староукраїнської літератур // *Рад. літературознавство*. 1985. № 7.
- Росовецький 1988 – Росовецький С. К. Слідами Мусін-Пушкінського збірника із «Словом о полку Ігоревім» // *Писемність Київської Русі і становлення української літератури* : зб. наук. праць. Київ, 1988.
- Росовецький 2001 – Росовецький С. Світова література та деякі закономірності її розвитку. Вступна розповідь. Ма-

теріал для вчителя // Всесвітня літ. в сер. навч. закладах України. 2001. № 8 (526).

Росовецький 2008 – Росовецький С. Український фольклор у теоретичному висвітленні : підручник. Київ, 2008.

Росовецький 2013 – Росовецький С. Інтертекстуальність творів Шевченка // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. / редкол. : М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. Київ, 2013. Т. 3: І–Л. (НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка).

Росовецький 2019 – Росовецький С. По следам полка Игорева. Роман. Москва, 2019.

Руди 1995 – Руди Т. Р. Никифоров Александр Исакович // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». Санкт-Петербург, 1995. Т. 3.

Рыбаков 1963 – Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. Москва, 1963.

Рыбаков 1971 – Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. Москва, 1971.

Рыбаков 1972 – Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». Москва, 1972.

Рыбаков 1991 – Рыбаков Б. А. Петр Бориславич. Поиск автора «Слова о полку Игореве». Москва, 1991.

Савельев 1859 – С[авельев] П. [Примечание к статье Н. И. Надеждина] // Известия императорского археологического общества. Санкт-Петербург, 1859. Т. 1. Вып. 3.

Савка 1965 – Савка М. Т., Тимчишин Я. Д. До історії виробництва мечів харалужних // Укр. істор. журнал. 1965. № 10.

Салмина 1981 – Салмина М. А. Из комментария к «Слову о полку Игореве» // ТОДРЛ, 1981. Т. 36.

Салмина 1995 – Салмина М. А. Карна // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». Санкт-Петербург, 1995. Т. 3. К–О.

Салмина 1995а – Салмина М. А. Списки «Слова» // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». Санкт-Петербург, 1995. Т. 5. Слово Даниила Заточника – Я. Дополнения.

Карты. Указатели.

Сапунов 1962 – Сапунов Б. В. Ярославна и древнерусское язычество // Слово о полку Игореве – памятник XII века. Москва ; Ленинград, 1962.

Сбитнев 2018 – Сбитнев Ю. Великая княгиня. [Харьков], 2018.

Свистящук 1992 – Свистящук В. Где ковались мечи харалужские? // Вечерний Донецк. 1992. № 130–134, 136–139, 146.

Семенов 1989 – Семенов В. Б. По следам Олонецкого списка «Слова о полку Игореве» // Север. 1989. № 5.

Серегина 2011 – Серегина Н. С. «Слово о полку Игореве» и русская певческая гимнография XII века. Москва, 2011.

Січинський 1991 – Січинський В. Чужинці про Україну. Львів, 1991.

Скляренко 2003 – Скляренко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». Київ, 2003.

Скляренко 2018 – Скляренко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» // Скляренко В. Г. Дослідження з етимології та історичної лексикографії української мови. До 80-річчя від дня народження. Київ, 2018.

Смирницкая 1970 – Язык поэзии // Младшая Эдда / пер. О. А. Смирницкой. Ленинград, 1970.

Смирницкая 1982 – Древнеанглийская поэзия / изд. подгот. О. А. Смирницкая, В. Г. Тихомиров. Москва, 1982.

Смирнов 1988 – Смирнов Ю. Восточнославянские баллады и близкие им формы: Опыт указателя сюжетов и версий. Москва, 1988.

Смолицкий 1956 – Смолицкий В. Г. Вступление в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1956. Т. 12. С. 5–19.

Сокол 1976 – Сокол М. Т. К вопросу о творце «Песни о полку Игореве» // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. Днепропетровск, 1976.

Соколова 1986 – Соколова Л. В. Зачин в «Слове о полку

Игоре́ве» // Исследования «Слова о полку Игореве» / отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград, 1986.

Соколова 1993 – Соколова Л. В. Мотив живой и мертвой воды в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1993. Т. 48.

Соколова 2004 – Спор о подлинности «Слова о полку Игореве: История одной неосуществленной публикации: (по письмам из архивов Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева) / подгот. текстов к печати, вст. ст. и коммент. Л. В. Соколовой // ТОДР. 2004. Т. 56.

Соколова 2010 – История спора о подлинности «Слова о полку Игореве»: материалы дискуссии 60-х годов / вст. ст., сост., подгот. текстов и коммент. Л. В. Соколовой. Санкт-Петербург, 2010.

Соловьев 1948 – Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Исторические записки. 1948. № 25.

Соловьев 1964 – Соловьев А. В. Восемь заметок к «Слову о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1964. Т. 20.

Стеблин-Каменский 1980 – Стеблин-Каменский М. И. «Круг земной» как литературный памятник // Круг земной / Стурлусон Снорри ; изд. подгот. А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский. Москва, 1980. (Литературные памятники).

Стеблин-Каменский 1984 – Стеблин-Каменский М. И. Мир саги: Становление литературы. Ленинград, 1984.

Стеллецкий 1965 – Слово о полку Игореве: древнерусский текст и переводы / вступ. статья, ред. текстов, прозаич. и поэтич. переводов, примеч. к древнерус. тексту и словарь В. И. Стеллецкого ; стихотв. переложение и пояснения к нему Л. И. Тимофеева. Москва, 1965.

Степанов 1967 – Степанов А. Слово о полку Игореве, Игоря, сына Святославова, внука Олегова [Перевод] // Слово о полку Игореве / вступ. ст. Д. С. Лихачева ; сост. и подго-

- товка текстов Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева ; примечания О. В. Творогова и Л. А. Дмитриева. Ленинград, 1967. (Библиотека поэта. Большая серия).
- Сулейменов 1989 – Сулейменов О. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя // Аз и Я. Эссе: Публицистика: Стихи: Поэмы. Алма-Ата, 1989.
- Сулима 1989 – Сулима В. Не десять соколов : роман, повісті. Київ, 1989.
- Сумаруков 1983 – Сумаруков Г. В. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве»? Москва, 1983.
- Сумаруков 1997 – Сумаруков Г. В. Затаенное имя. Тайнопись в «Слове о полку Игореве». Москва, 1997.
- Таланчук 1993 – Героїчний епос українського народу : хрестоматія / упорядк. та прим. О. М. Таланчук, Ф. С. Кислого. Київ, 1993.
- Татищев 1964 – Татищев В. Н. История Российская : в 7 т. Москва ; Ленинград, 1964. Т. 4.
- Творогов Л. 1948 – Творогов Л. В. Об охране и сборе древнерусских рукописей (по поводу письма в редакцию чл.-корр. АН СССР М. Н. Тихомирова) // Вопросы истории. 1948. № 9.
- Творогов Л. 1949 – Творогов Л. А. Новое доказательство псковского происхождения непосредственного оригинала Мусин-Пушкинского списка текста «Слова о полку Игореве». Псков, 1949.
- Творогов О. 1967 – Примечания // Слово о полку Игореве / вступ. ст. Д. С. Лихачева ; сост. и подготовка текстов Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева ; примечания О. В. Творогова и Л. А. Дмитриева. Ленинград, 1967. (Библиотека поэта. Большая серия).
- Творогов О. 1995 – Творогов О. В. Клюка // Энциклопедия «Слова о полку Игореве» : в 5 т. Санкт-Петербург, 1995. Т. 3. К–О.

- Творогов О. 1995а – Творогов О. В. «Темные места» в «Слове» // Энциклопедия «Слова о полку Игореве» : в 5 т. Санкт-Петербург, 1995. Т. 5. Слово Даниила Заточника – Я. Дополнения. Карты. Указатели. 1995.
- Тимофеев 2007 – Тимофеев В. П. Другое Слово о полку Игореве. Москва, 2007.
- Тиунов 1950 – Тиунов И. Д. Несколько замечаний к «Слову о полку Игореве» // Слово о полку Игореве : сб. исслед. и ст. Москва ; Ленинград, 1950.
- Тихонравов 1866 – Слово о полку Игореве / издано для учащихя Н. Тихонравовым. Москва, 1866.
- Ткач 2008 – Ткач М. Слово о полку Ігоревім. Графічна реконструкція, переклад, словник-довідник. Київ, 2008.
- Третьяков 1963 – Третьяков В. К. Избранные произведения. Москва, 1963.
- Ухов 1970 – Ухов П. Д. Атрибуции русских былин. Москва, 1970.
- Федоров 1988 – Федоров А. Ю. «Слово о полку Ігоревім» в світлі суспільної психології часу // Писемність Київської Русі і становлення української літератури : зб. наук. праць. Київ, 1988. С. 87–100.
- Федотов 1981 – Федотов О. И. Стихование – наука строгая (критические заметки) // Русская литература. 1981. № 1.
- Филин 1966 – Словарь русских народных говоров / гл. ред Ф. П. Филин. Москва ; Ленинград, 1966. Вып. 2. Ба-Блазняться.
- Франко 1955 – Франко І. Вибрані статті про народну творчість. Київ, 1955.
- Франчук 1988 – Літописні оповіді про похід князя Ігоря / упорядк., текстолог. дослідження та пер. В. Ю. Франчук. Київ, 1988.
- Френкель 1984 – Кудруна / изд. подгот. Р. В. Френкель. Москва, 1984.
- Хейни 1988 – Хейни Д. В. К вопросу о просодической си-

стеме «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве». Комплексные исследования. Москва, 1988.

Худаш 1995 – Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів: Утворення від слов'янських автохтонних відкомполитних скорочених особових власних імен. Київ, 1995.

Чапленко 1950 – Чапленко В. Мова «Слова о полку Игоревім». Вінніпег, 1950.

Чемерицкий 1977 – Чемерицкий В. А. Литература Древней Руси // История белорусской дооктябрьской литературы. Москва, 1977.

Чернов 2006 – Чернов А. Ю. Хроники изнаночного времени. «Слово о полку Игореве»: текст и его окрестности. Санкт-Петербург, 2006.

Четтерджи 1958 – Четтерджи С. К. Слово о полку Игореве – образец старославянского героического эпоса. 1958 (ротатор).

Чистов 1973 – Чистов К. В. Текстологические проблемы поэтического наследия И. А. Федосовой // Фольклор и этнография Русского Севера. Ленинград, 1973.

Чистов 1975 – Чистов К. В. Специфика фольклора в свете теории информации // Типологические исследования по фольклору : сб. ст. памяти В. Я. Проппа. Москва, 1975.

Чубинський 1874 – Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования. Том пятый. Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. СПб., 1874.

Шарлемань 1948 – Шарлемань Н. В. Из реального комментария к «Слову о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1948. Т. 6.

Шарлемань 1950 – Шарлемань Н. В. «Дебрь Кисаню» – «дебрь Киянь» // «Слово о полку Игореве» : сб. исследо-

- ваний и статей. Москва ; Ленинград, 1950.
- Шарлемань 1950а – Шарлемань Н. В. Природа в «Слове о полку Игореве» // Слово о полку Игореве : сб. исследований и статей. Москва ; Ленинград, 1950.
- Шарлемань 1955 – Шарлемань Н. В. Заметки к «Слову о полку Игореве» // ТОДРЛ, 1955. Т. 11.
- Шарлемань 1961 – Шарлемань Н. В. Где был Путивль, упоминаемый в «Слове о полку Игореве»? // ТОДРЛ. 1961. Т. 17.
- Шарлемань 1997 – Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси / сост. В. Е. Борейко ; коммент. В. Н. Грищенко. Киев, 1997. (Серия «История охраны природы», № 13).
- Шарыпкин 1976 – Шарыпкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве» и поэзия скальдов // ТОДРЛ. 1976. Т. 31.
- Шаулич 1963 – Шаулич Н. К вопросу о происхождении сербских героических песен косовского цикла // Рус. фольклор. 1963. Т. VIII.
- Шафарик 1847 – Шафарик П. Й. Славянские древности. Москва, 1847. Т. 1. Кн. 1.
- Шевченко 2003 – Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. Київ, 2003. Т. 2: Поезія 1847–1861.
- Шевченко 2003а – Шевченко Т. Повне зібр. тв. : у 12 т. Київ, 2003. Т. 4.
- Шевченко 2003б – Шевченко Т. Повне зібр. тв. : у 12 т. Київ, 2003. Т. 6.
- Шевчук 1985 – Шевчук В. Велесич. Роман. Київ, 1985.
- Шептаев 1957 – Шептаев Л. С. Заметки к древнерусским литературным памятникам // ТОДРЛ. Т. 13. 1957.
- Шервинский 1978 – Шервинский С. В. «Див» в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве». Памятники литературы и искусства XI–XVII веков. Москва, 1978.
- Шляков 1928 – Шляков Н. В. Боян // ИОРЯС. Ленинград, 1928. Т. 2. Кн. 2.
- Шторм 1950 – Шторм Г. По следам «Слова» // Литератур-

- ная газета. 1950. 12 декабря.
- Щепкина 1953 – Щепкина М. В. Замечания о палеографических особенностях рукописи «Слова о полку Игореве» (К вопросу об исправлении текста памятника) // ТОДРЛ. 1953. Т. 9.
- Югов 1945 – Слово о полку Игореве / пер. и ком. Алексея Югова ; вступ. статьи акад. Б. Д. Грекова и акад. А. С. Орлова. Москва, 1945.
- Югов 1955 – Югов А. К. Образ князя-волшебника и некоторые спорные места в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1955. Т. 11.
- Югов 1962 – Югов А. Судьбы родного слова. Москва, 1962.
- Югов 1969 – Югов А. Поругание великой поэмы // Наш современник. 1969. № 10.
- Югов 1975 – Слово о полку Игореве / пер., коммент. и статьи Алексея Югова. Москва, 1975.
- Якобсон 1958 – Якобсон Р. О. Изучение «Слова о полку Игореве» в Соединенных Штатах Америки // ТОДРЛ. 1958. Т. 14.
- Якобсон 1969 – Якобсон Р. О. Композиция и космология плача Ярославны // ТОДРЛ. 1969. Т. 24.
- Яременко 1990 – ПВЛ / Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруськ., післяслово, коммент. В. В. Яременка. Київ, 1990.
- Ярхо 1929 – Песнь о Роланде / пер. Ф. Г. де Ла Барта ; ред., вступ. ст. и коммент. Б. И. Ярхо ; предисл. П. С. Когана. Москва ; Ленинград, 1929. (Русские и мировые классики).
- Ярхо 2006 – Ярхо Б. И. Методология точного литературоведения : избр. тр. по теории лит. / изд. подгот. М. В. Акимова, И. А. Пильщиков и М. И. Шапир ; под общей ред. М. И. Шапира. Москва, 2006. (Philologica russica et speculativa; т. V).
- Яценко 1981 – Яценко Б. И. Северские князья в «Слове о полку Игореве» // Рус. литература. 1981. № 3.

- Яценко 1995 – Яценко Б. И. Святослав Ольгович Черниговский // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». Санкт-Петербург, 1995. Т. 4.
- Яценко 2006 – Яценко Б. И. Слово о полку Игоревім як історичне джерело. Таємниці давніх письмен. Київ, 2006.
- Boileau 1966 – Boileau. *Euvres complètes*. Paris, 1966. (Bibliothèque de la Pléiade).
- Campbell 1959 – Campbell J. *The Masks of God: Primitive Mythology*. N. Y., 1959. V. I.
- Chatterjee 1958 – Chatterjee S. K. The Word about Igor's Folk (Slovo o pulki Igoreve) as a Specimen of Old Slav and Indo-European Heroic Poetry // *Journal of Asiatic Society: Letter*. Calcutta, 1958. Vol. 24. № 2.
- Franko 1907 – Franko, Iwan. Beiträge zur Quellenkritik einiger altrussischer Denk mäler (III. Die Komposition des «Слово о полку Игореве») // *Archiv für slavische Philologie*. 1907. B. 29. H. 2, 3.
- Gerhardt 1952 – Gerhardt D. Rusland und sein Igorlied // *Archiv für Kulturgeschichte*. 1952. T. 34. S. 67–80.
- Keenan 1971 – Keenan E. L. *The Kurbskii-Groznyj Apocrypha. Tye Seventeenth-Century Genedis of the "Correspondence" Attributed to Prince A. M. Kurbskii and Tsar Ivan IV*. Cambridge, Mass., 1971.
- Keenan 2003 – Keenan E. L. *Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale*. Cambridge, 2003.
- Klein 1972 – Klein J. Zur struktur des Igorlieds. München, 1972. (Slavistische Arbeiten, 2).
- Krapp 1936 – *The Exeter Book, The Anglo-Saxon Poetic Records*. V. 3 / old English text, digitised from G. Ph. Krapp and E. V. Dobbie (eds). N. Y., 1936.
- Lord 1951 – Lord A. B. Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos // *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. 1951. Vol. 89.

Magoun 1955 – Magoun F. P. The Theme of the Beasts of Battle in Anglo-Saxon Poetry // Neophilologische Mitteilungen. 1955. V. 56. № 3–4.

Wollman 1958 – Wollman S. Slovo o pluku Igorově jako umělecké dílo. [Praha], 1958. (Rozpravy Československé Akademie Věd, roč. 68, seš. 10).

Абрамович Д. 162, 169, 343	Андреєв Н. 154, 344
Авакум, протопіп 47, 141, 171,
172, 352	Андрій Боголюбський 283
Авдєєва І. 161	<i>Андрійко</i> 287
Агафія Ростиславівна 65, 70, 352	<i>Андромаха</i> 96
<i>Адам</i> 305	Андронік Комнін 261
Адмоні В. 105, 343	Анісов В. 30, 344
Адріанова-Перетц В. 37, 38,
104, 143, 180, 189, 279, 282,
314, 336, 339, 343, 358	<i>Антей</i> 128
Азбелєв С. 10, 11, 81, 95, 97,
343, 344, 361	Антоній Великий 301
Айзеншток І. 33, 37	Антоній Печерський 169
Акімова М. 186, 344, 373	Анцукєвич Н. 267, 280, 306,
319, 344
Алексєєв А. 360	<i>Аполлон</i> 107
Алексєєва О. 144, 148, 154,
158, 332, 344	<i>Астара</i> 275
Амосов М. 365	Артемідор 301
	Астахова А. 142, 344
	Афанасьєв А. 279, 289, 344
	Ахав 143, 269
	<i>Ахіллєс</i> 77

¹Персонажів подано курсивом.

Бадзарелі Е. 327
Базанов М. 9, 345, 352
Бантиш-Каменський М. 48
Барац Г. 309
Бароян К. 208
Барсов Є. 136, 139, 140, 186,
275, 285, 320, 322, 323, 345
Барт де Ла Ф. Г. 373
Барт Р. 120, 345
Баскаков Н. 59, 181, 182, 281,
324, 325, 345
Батиґа 293
Батий 206
Бахтін М. 93, 97, 123, 345
«Бахус-Діоніс» 305
Беда Вельмишановний 105
Белова О. 274, 275, 345
Беловод Просович
Беовульф 187, 188
Беринда Памво 64, 345
Бестужев-Рюмін К. 96, 345
Білецький О. 28, 33, 37, 98, 345
Біловод Просович 65
Блохін І. 206, 217, 218
Бобров А. 22, 66, 67, 308, 346
Боброва Є. 328, 346, 353
Богдан Хмельницький див.
Хмельницький Б.
Богданов В. 12, 58, 346
Богданович М. 131
Богоматір 163, 168, 175, 184,
289, 325, 336
Богута Н. 209
Бодяньський О. 28, 29
Бокатов І. 205, 207, 208
Болеслава Святославівна
Боняк 178
Бооз 304
Боплан Г. Л. де 301, 346
Борейко В. 372
Борис Вячеславович 227, 242
Борисюк З. П. 346, 358
Боровський Я. 107, 325, 346
Бородін А. 7
Бородін В. 31, 68, 145, 346
Боян 3, 29, 54, 62, 70, 72, 73,
78, 83, 92, 101–109, 111–115,
117, 124–126, 128, 136, 139,
150, 164, 192, 193, 196, 200,
202, 224, 225, 232, 234, 237,
238, 252, 256, 260, 261–263,
266–269, 274, 283, 322, 334,
338–340, 349
Брагі Старий 107
Брайчевський М. 71, 346
Брун Т. 171, 346
Брюнхільд 292
Брячислав Василькович 144,
231, 251, 317
Буало Н. див. Voileau 124
Бубнов Н. 293, 346
Бугославський С. 74, 346
Будовніц І. 184, 346
Буланин Д. 9, 347
Булахов М. 57, 58, 59, 347
Булаховський Л. 51, 119, 136,
267, 272, 273, 276, 287, 320,
323, 324, 326, 338, 339, 347

Булгаков М. 10, 82
Бурачок А. 74
Бурикін О. 58, 137, 156, 215,
216, 295, 296, 299, 325, 347, 360
Бус 199, 229, 247, 297, 304,
305, 324
Буслаєв Ф. 81, 104, 177

Ваденюк П. 137, 347
Василь Буслаєв 115
Василь Гнатович 293
Василько 299
Васильєв В. 262, 339, 347
Василько Всеволодич 317
Вацлав з Олеська 328
Велес 8, 12, 13, 101, 106, 107,
121, 125, 126, 196, 225, 238,
268, 325, 355
Величко Самійло 362
Вельтман А. 369
Венедиктов Г. 109, 111, 149,
332, 347
Веселовський А. 94–96, 112,
177, 289, 347, 348
Виноградова В. 48, 140, 162,
179, 182, 300, 321, 347, 348
Висоцький С. 102, 348
Вишня Остап 54
Відсид, співець 107, 108
Владимиров П. 314, 319, 348
Водолазкін Є. 5, 33, 348
Войтович Л. 281, 348
Володимир I Святославович
180, 263, 274, 280
Володимир Глібович 230, 248,
283, 309
Володимир Ігоревич 234, 257,
279, 328, 341
Володимир Мономах 159, 177,
242, 263, 266, 283, 322
Володимир Святославич 67
Володимир старий 35, 224,
232, 237, 253, 263
Володимир Ярославович 65,
68, 283, 353
Володислав Кормилич, бо-
ярин 69
Волх Всеславьєвич 150, 153,
154, 155, 271, 280, 333
Вольга 115, 153, 260, 333
Вольман С. див. Wollman
127, 188, 266
Вольфдїтріх 330
Ворд Д. 127, 187, 348
Всеволод Буй-Тур 33, 35, 75,
139, 148, 225–227, 229, 234,
239, 242–245, 247, 257, 268–
270, 272, 279, 283, 287, 293,
299, 307, 308, 315, 341
Всеволод Василькович 144,
231, 251, 317
Всеволод Велике Гніздо 230,
248, 310, 311
Всеволод Ростиславич 75, 76
Всеволод Ярославович 231,
242, 250, 283
Всеслав Полоцький 22, 56, 104,
114, 134, 139, 153, 191, 200,

231, 232, 251, 252, 316– 323,
325, 326, 334
В'яземський П. 27, 81, 289,
300, 349

Гаген-Торн Н. 101, 349
Галятівський Іоаннікій. Див.
Іоаннікій
Галятівський
Гамалія 28
Гамлет 22
Гаральд Сигурдарсон 115
Гаспаров Б. 168, 188, 189, 191,
192, 266, 267, 269, 274, 276,
278, 280, 288, 290, 294, 302,
323–325, 327, 334, 340, 349
Гектор 77, 96
Гелена 289
Георгій Амартол 143
Гербель Н. 29, 30, 349
Герострат 11
Герхардт Д. Див. Gerhardt D. 93
Герцен А. 356
Гільгамеш 187
Гільфердинг А. 153, 349
Гза (Гзак), хан 120, 121, 164,
171, 172, 174, 177, 178, 180,
181, 183, 184, 202, 226, 234,
241, 256, 278, 336
Гладкова В. 208, 209
Глібовна (Ольга Глібівна) 227,
242, 282, 327
Гоголь М. 21, 122, 123, 124, 349

Гойгел-Сокол М. див. Сокол М.
217, 360
Голенищев-Кутузов І. 94, 120,
349
Голіченко Т. 38, 349
Головацький Я. 277, 328, 349
Головін Н. 283, 304, 320, 325, 349
Голосовкер Я. 123, 349
Голота 120
Голубовський П. 68, 302, 303, 349
Гомер 88, 89
Гонсіоровський О. 313
Гординський Св. 263, 265, 269,
284, 286, 287, 288, 312, 322, 350
Гордлевський В. 297, 350
Горький М. 186
Грамацін Н. 29, 42, 285, 288,
311, 320
Грабович Дж. 11, 12, 350
Гребнева Е. 266, 350
Греков Б. 373
Григор'єв А. 288, 350
Григорій Печерський 162
Гринцер П. 91, 141, 142, 350
Грица С. 73, 350
Грицаєнко Л. 121, 350
Грищенко В. 372
Грімм Я. 177
Грінченко Б. 140, 270, 306, 350
Гронський Й. 297, 298, 350
Грунський М. 137, 313, 318,
320, 335, 336
Грушевська К. 112, 120, 162,
350, 351

Грушевський М. 19, 20, 41,
43, 58, 82, 119, 291, 351

Гудзій М. 53, 54, 98, 285,
313, 322, 335, 336, 351

Гумениченко П. 208

Гумільов Л. 52, 273, 300,
330, 351

Гурченко Л. 289, 351

Гусев В. 43, 351

Гутенберг І. 65

Давид, цар 73

Давид Ростиславич 230, 232,
249, 253

Дажь(Даждь)-Бог 227, 228,
243, 244, 285, 288

Даль В. 04, 144, 162, 208, 351

Данило Галицький 114

Данило Заточеник 22, 104,
284, 310, 366, 370

Дауните А. 206

Девгеній 321

Дей О. 43, 350, 351

Демкова Н. 5, 122, 127, 128,
141, 151, 152, 172, 190, 310,
346, 352

Дем'янчук Г. 281, 352

Державец І. 70, 352

Державін Г. 14

Державін Н. 267, 352

Державіна О. 365

Дестуніс Г. 324, 352

Джеймс Р. 180, 279

Джультета 22, 41

Дибо А. 58, 102, 269, 290,
311, 353

Дие 192, 197, 199, 225, 229,
239, 247, 272–275, 302, 372

Дилевський Н. 315

Діоскури 269

Дмитро Іванович, князь 67

Дмитро Туптало (Ростовський)
9, 24

Дмитрієв Л. 5, 8, 24, 38, 50, 55,
68, 188, 189, 270, 292, 322, 328,
329, 336, 339, 352, 353, 358,
368, 369

Дмитрієва Р. 267, 353

Добриня Никитич 74, 162, 288

Добровський Й. 11

Добродомов І. 300, 304, 353

Доленга-Ходаковський З. 274

Дорошевич Е. 22, 353

Дорошенко П. 9

Достоєвський Ф. 123, 358

Драгоманов М. 212

Дробленкова Н. 23, 353

Дубенський Д. 276, 291, 312,
313, 316, 326, 353

Дюк Степанович 272, 322

Дядищева-Росовецька Ю. 4, 5

Еленор 324

Ельфістон Дж. 48

Ердман Ф. 309

Євгенієва А. 34, 277, 356

Євпраксія 206

- Єрмак* 279
Єрофеев Вен. 54
Єфремов С. 50
Єфремова Л. 41, 43
Єфросин, книжник 67, 279, 345
Єрьомін І. 122, 313, 353
- Жванецький М. 82
Жданов І. 50, 95, 96, 116, 117, 133, 147, 269, 270, 289, 330, 353, 354
Желєзний А. 59, 319, 320, 354
Жикаренцев В. 261, 354
Жирмунський В. 151, 354
Житецький П. 89
Жля 129, 192, 199, 228, 244, 290
Жогжа
Жулинський М. 366
- Забелін І. 67, 104, 339, 354
Заклинський Р. 297, 354
Залізняк А. 14, 15, 61, 102, 265, 276, 278, 283, 321, 322, 326, 331, 337, 354
Замойський Ян 207
Запольська Н. Н. 363
Запорізька Г. 205
Зарембо Л. 353
Захарка 299
Зевс 124
Зімін А. 7, 8, 9, 52, 279, 280, 333, 354
- Зіновіїв Климентій, див.
Климентій Зіновіїв 207, 355
Зічі М. 29
Знойко О. 69, 355
Зосима 333
- Івакін Ю. 33
Іван Богуславець 35
Іван Вишенський 121
Іванець (Іванцев) П. 50
Іван князь, син Євпраксії 206
Іванко 299
Іван Коновченко, *Вдовиченко* 272
Іван IV Грозний 11, 358
Іванов Вяч. 268, 273, 274, 355
Іванечко-соколець 182
Іванушка 271
Ігор Святославович 2, 7, 11, 12, 14, 15, 17, 28, 31, 35, 62, 65–69, 75–79, 81, 87, 93, 98, 107, 120, 121, 127, 133, 134, 139, 145, 147, 148, 150, 151, 152, 154, 155, 159, 164, 165, 167, 168, 171, 174–176, 178, 184, 186, 190, 191, 193, 196, 198, 201, 202, 204, 205, 207–214, 217, 224–231, 233, 234, 237–247, 249, 250, 254–257, 261, 263, 264, 267–269, 272, 276, 279, 287, 288, 289, 293, 299, 302, 304, 307, 308, 315, 327, 332–334, 336, 340, 341, 344, 345–374

- Ідолице погане*
Ізопольський Г. 286
Ізяслав Василькович 22,
131, 134, 135, 141–147,
231, 251, 316
Ізяслав Ярославович
Іларіон, архієпископ 171
Ілля Муровленін (Муромець)
152, 283
Ілля, пророк 143 210
Інгвар Ярославович 231,
250, 321
Іоан пресвітер 351
Іоїл Биковський 8, 12, 22,
24, 52
Іон 124
Іониді А. 155, 355
Іоаннікій Галятовський див.
Галятовський 169, 170, 349
Іоаннікій
Іосиф Флавій 270
Ісайя Ростовський, св. 322
Істрін В. 20
Ісус Христос 105, 163, 172,
184, 261, 269
- Йосафат* 269
- Каган-Тарковська М. 215,
216, 355
Калайдович К. 136, 285
Калга
Калин-цар 152
Кантемір А. 159
- Караджич Вук 270
«Кара Жлан» (Чорний Дракон)
290
Карамзін Н. 14, 270, 323, 352
Каринський Н. 61, 214, 216, 355
Карна 129, 192, 199, 228, 244,
290, 366
Карна, римська богиня 290
Карпенко С. 161
Карсанов А. 305, 355
Катерина II 58, 209, 223, 261,
267, 291, 297, 298, 323
Катирев-Ростовський І., князь
204
Каток І. 217
Каток О. 217, 218
Квятковський А. 36, 355
Кедмон 1052
Кемпбел Дж. Див. Campbell J.
125
Кизима Л. 206
Кирдан Б. 91, 134, 137, 141,
143–145, 155–157, 160, 165,
175, 183, 355
Кирєєвський П. 146, 149, 150,
160, 183, 270, 274, 355
Кирил Туровський 65, 128
Кирша Данилов 150, 154, 156,
270, 322, 356
Кислий Ф. 369
Кінан Е. 11, 69, 298, 309, 356
Клабуновський І. 357
Клейн Й. 190, 333, 334, 356

- Климентій Зіновій див. Зіновіїв Климентій
Кобяк Карлиєвич 228, 233, 245, 253, 293
Коган П. 373
Кожевников В. 315, 356
Коженевський Ю.
Козачковський А. 28, 29
Козирев В. 58, 59, 158, 261, 306, 356
Козленко М. 210
Колесов В. 108, 141, 356
Колесса Ф. 36, 89, 90, 96, 341, 356
Колпакова Н. 122
Колпакчи Н. 55, 357
Кониський О. 30
Конон Вл. 22
Кононенко О. 217, 218
Кононович С. 9, 10, 357
Конрад Дж. 21
Кончак, хан 75, 120, 121, 133, 155, 164, 171, 172, 174, 177, 178, 180–184, 202, 226, 230, 233, 234, 241, 249, 255, 256, 278, 288, 304, 309, 313, 336
Кордун В. 54, 357
Корш Ф. 262, 270, 273, 313, 315, 320, 357
Косарик Д. 204, 205, 357
Косіков Г. 345
Костін А. 12, 14, 357
Котков С. 158
Котляревський І. 114, 324
Кочкар, боярин 65
Кравець Я. 345
Кравченко М., кобзарь 97
Краснощеков, *граф* 153
Крекотень В. 68, 179, 207, 357
Кримський А. 50
Крісті Агата 12
Крюкова М. 132, 357
Курбський А. 358
Куземська Т. 209
Кузьмина В. 25, 357, 365
Куліш П. 141, 144, 357
Кумбал-цар 183
Купала Я. 136, 357
Кухарський А. 304
Кушвід В. 209

Леві-Строс К. 149, 193, 357, 358
Левченко М. 50
Лермонтов М. 146
Лещинський С. 158, 164
Лик 324
Лисенко Д. 206, 209
Литвинов С. 210
Лихачов Д. 5, 11, 23, 37, 55, 81, 85, 93, 105, 109, 117, 123, 128, 132, 136, 168, 181, 206, 218, 265, 266, 285, 287, 288, 303, 307–309, 311–313, 318–320, 322, 324, 325, 334, 336, 339, 358, 360, 368, 369
Лібгарда 330
Лонгінов А. 290, 298, 313
Лорд А. 88–90, 92, 109, 132, 134, 358

Лотман Ю. 313, 314, 359
Лук'яненко А. 161
Лященко О. 115

Мазуренко С. 207
Майков А. 291, 327
Максимовський І. 209
Максимович М. 13, 27–29, 31, 33, 34, 39, 119, 131, 158, 285, 286, 288, 290, 300, 311, 313, 318, 321, 322, 335, 338, 359
Малик В. 56, 74, 262, 359
Малишев В. 13, 217, 218, 219, 359
Малиновський А. 48, 223, 284
Мальцев Г. 123
Мальцев Н. 208
Мамай 204
Манас 120
Манн Р. 261, 359
Маньковський М. 137, 320
Марія Васильковна 65
Марія Полоцька 70
Маркес Г. 21
Марко Королевич 270
Мартос П. 30, 31, 359
Марченко Ю. 351
Маруся-Богуславка 35
Маслов С. 33, 50, 312, 324, 325, 359
Махновець Л. 68, 102, 103, 161, 168, 179, 296, 297, 311, 314, 322, 334, 335, 336, 338, 359

Меґоун Ф. див. Magoun 91, 141, 317
Медведев В. 69, 359
Мединцева А. 102, 359
Мей Л. 28, 31, 359
Мелетинський Є. 112, 190, 359
Меліоранський П. 273, 281, 310, 360
Мельникова О. 209
Менгес К. 59, 275, 296, 360
Метлинський А. 266, 285, 286, 337, 360
Метченко Н. 161
Мещерський М. 58, 137, 156, 299, 324, 325, 231, 336, 360
Микитенко Ю. 51, 360
Миколаєнко Л. 206
Микула 115, 153, 260, 333
Микулін Василій 170, 171, 177, 183
Мирний П. 263
Митуса, співець 65, 72
Михайло 299
Михайлов А. 271, 360
Мишанич О. 5
Міллер В. 27, 81, 84, 98, 99, 101, 177, 300, 318, 360
Міронег, тисяцький 65
Місюк В. 69, 70, 360
Міцкевич А. 44
Міхей, пророк 269
Моїсеєва Г. 69, 297, 360
Моїсей 72

- Мокош* 274
 Моравчик Д. 300
 Морозов А. 357
 Морозова-Бородіна Е. 357
 Мосенкіс Ю. 5, 11, 275, 309, 321, 360
 Мстислав Володимирович
 Хоробрий 224, 237
 Мстислав, князь 96, 103, 179
 Мстиславичі 231, 250, 316
 Мстислав Ярославич (?) 230, 249, 314
Муса Кеседжія 270
 Мусін-Пушкін А. 12, 22, 24, 58, 355, 365, 369
- Навот* 143
 Надеждін Н. 275, 366
 Назаревський О. 5, 135, 218, 323, 326, 339, 361
 Назаревський М. 5,
 Накамура Й. 191, 361
 Нечуй-Левицький І. 263
 Н. Д. Н. 361
 Нечкіна М. 213, 361
 Никифоров А. 81, 87, 361, 366
 Никон, патріарх 172
 Никола Заразький 358
 Никоненко А., лірник 141, 143
 Нікітін А. 101, 262, 361
 Ніколаєв С. 59, 60, 62–64, 67, 85, 98, 194, 195, 261–263, 267, 274, 277–279, 284, 291, 304, 306, 308, 309, 311, 313, 315, 316, 318, 319, 321, 326, 327, 332, 335, 339, 340, 361
 Ніколаєва Т. 70, 71, 193, 194, 265, 362
 Німчук В. 58, 345, 362
 Ніщинський П. 51, 360
 Новиков І. 55, 66, 362
 Новикова А. 158, 159, 362
 Новицький М. 30
 Номис 273, 362
 Носов Н. 12, 58, 346
- Обіда (Образа) діва* 129, 198, 228, 244, 288–290
Овлур (Влур) 151, 154, 178, 233, 254, 255, 332
 Овсянко І. 208
 Овчинников Р. 121, 362
 Огоновський О. 287, 288, 290, 304, 311, 313, 316, 318, 320, 322, 335, 362
 Окольський С. 175, 362
Олег, ім'я назване помилково 229, 299
Олег Віщий 207
Олег «Гориславович» 35, 70, 103, 104, 107, 142, 198, 217, 227, 234, 242, 243, 256, 267, 283, 284, 338, 339
Олексій попович 35, 162
Олена Троянська
 Олійник Л. 208
Ольга, княгиня 70
 Ольговичі, князі 142, 196, 231, 250, 264, 265, 278, 315

Ольбер Ратиборович 307
 Ольстин Олексич, воєвода 68
 Омір (Гомер) 77
 Орлов А. 289, 298, 311, 314,
 318, 320, 373
Ортніт 330
 Островський А. 357
 Оссіан 13
 Островський А. 28
 Островський Д. 214, 215
 Острозький В., князь 264
 Охрименко О. 208, 210,
 212, 362
 Охрименко П. 208, 210,
 212, 362

 Павич М. 21
 Павличко Д. 54, 55, 363
 Павлов Н. (Біцин Н.) 273, 320
 Павлюк М. 32, 33, 37, 363
Паўлючок 299
 Палій С. 155, 212
Пандора 199, 302
 Партицький О. 67, 290, 303,
 304, 306, 311, 314, 318, 335,
 349, 363
 Пархоменко В. 181
Патрокл 96
 Пахарєва Т. 209
 Пелешенко Ю 353
 Переверзів В. 213
 Перетц В. 10, 50, 51, 58, 89,
 131, 137, 148, 156, 182, 186,
 195, 203, 204, 216, 266, 269,
 270–272, 278, 279, 280, 285,
 286, 293–295, 298–301, 303,
 305, 306, 315, 316, 318, 319,
 320, 322, 325, 328, 330, 332,
 333, 335, 337, 339, 341, 353,
 363
 Переяслова З. 211
 Перрі М. 88, 89, 92, 109,
 132, 134
 Перун 274
 Пеструхін В. Я.
Петро, апостол 169, 209,
 210, 264
 Петро Бориславич 65, 366
Петро Муромський 41, 47
 Петрухін В. 274, 275
 Петрянов-Соколов І. 57
 Пільщиків І. 344, 373
 Пікіо Р. 261, 264, 265, 269,
 270, 329, 363
 Пікульова Н. 211
 Пінчук С. 81, 290, 363
 Платон 124, 125, 351, 363
 Плісецький М. 163, 261, 278,
 285, 287, 324, 335, 363
 Подлипчук Ю. 262, 268, 363
 Подшивалова А. 211
 Пожарський С., воєвода
 144, 318
 Пожарський Я. 320
Пожарській, князі 144
 Поздеєва І. 219
 Покровський М. 213
 Покровський Н. 218

- Полікарп, архімандрит 76, 77
Полуботок П. 155
Понирко Н. 358
Пономарев С. 31, 363
Попов П. 30, 32, 33, 34, 37, 42, 363
Потебня О. 48, 83, 96, 138, 140, 148, 149, 182, 183, 185, 276, 282, 286, 287, 289, 299, 300, 311–313, 315, 316, 320, 322, 325, 334, 364
Прийма Ф. 136, 270, 271, 295, 364
Приліпа 78
Пріцак О. 11, 69, 296, 298, 305, 325, 339, 364
Прозоровський Д. 304, 313, 336, 364
Пропп В. 88, 123, 152, 371
Пугачов Є. 121, 150, 362
Путілов Б. 94, 97, 356, 364
Пухкал А. 208
Пушик С. 52, 68, 305, 364
Пушкін А. 13, 49, 55, 121, 193
- Радлов В. 89
Ранчин А. 116, 364
Рахно К. 5, 262, 273, 289, 292, 301, 303, 315, 364, 365
Редедя 96, 103, 224, 237
Ренсом Дж. 33, 181
Ржига В. 67, 186, 188, 260, 266, 299, 302, 365
Рибаків Б. 66, 75, 108, 114, 115, 167, 168, 178, 180, 285, 348, 366
Рибников П. 272, 311
- Робінсон А. 93, 181, 264, 265, 355, 361, 365
Рождественська М. 102
Розов М. 301, 365
Роланд 73, 120, 187, 373
Роман, князь 179
Роман Мстиславич 230, 249, 314
Роман Святославович 96, 224, 237
Романець Т. 204
Ромео 22, 41
Росовецька-Дядищева Ю. 4
Росовецький С. 2, 21, 24, 44, 79, 150, 204, 212, 261, 329, 351, 365, 366
Ростислав Всеволодович 158, 159, 160, 161, 162, 163, 174, 201, 234, 255, 334
Ростислав Юрієвич
Ростислав Рюрикович 294
Руди Т. 87, 366
Руставетлі 103
Рюриковичі 265
Рюрик Ростиславич 75, 230, 232, 249, 253
- Савельєв П. 275, 366
Савка М. 281, 366
Сагайдачний П. 82, 179
Садко 156
Сакович Касіян 82, 179
Саладин (Салах ед Дін) 312
Салміна М. 217, 260, 276, 290, 305, 366

Салтан 160
Саломатін С. 2, 5
Самійленко-Коломієць Д. 286
Самійленко-Коломієнко Я. 286
Самійло Кішка 156, 157,
175, 176
Санерг 275
Сапунов Б. 38, 329, 367
Сбітнев Ю. 70, 303, 305, 367
Свирид дід 54
Свистящук В. 281, 367
Святополк Ізяславич 227,
242, 284
Святополк Окаянний 81
Святослав Всеволодич
Київський 69, 75–78, 120,
129, 140, 176, 179, 190, 199,
228, 229, 245, 246, 247, 253,
292–294, 296, 297, 298, 299,
305, 307, 308, 310, 340
Святослав Ігоревич 103
Святослав, князь, прихильник
Бояна 70, 234, 256, 338, 339
Святослав, ім'я із вставки 299
Святослав Ольгович 23, 69,
279, 373
Святослав Рильський 65, 229
Святослав Ярославич 340
Северюжка, скоморох 76
Селивановський С. 9, 10, 347,
357
Семаргл 54
Семенов В. 216, 367
Серегіна Н. 284, 297, 304, 367
Сигон Есевонський 264
Симеон Полоцький 82
Середа Є. 344
Сід 187
Сірко Іван 155, 233
Січинський В. 106, 367
Скляренко В. 48, 51, 265, 266,
296, 297, 300, 309, 311–314,
318, 321–323, 334–336, 367
Скопін Михайло 97
Смирницька О. 48, 105, 367
Смирнов Ю. 43, 367
Смолицький В. 83, 367
Снегірьов І. 318
Сновид 78
Соболевський А. 214, 271
Сокіл М. 68, 217, 297,
360, 367
Соколова Л. 8, 10, 38, 83, 112,
353, 367, 368
Сокольник 142
Сократ 124
Соловій Будимирович 115
Соловій-Розбійник 283
Соловійов А. 300, 310, 315,
322, 368
Соловійов В. 363
Соломон, цар 154, 287
Соснора В. 55
Софія-Ахамот 289
Срезневський І. 321
Сталін І. 213
Стахорна А. 207
Стеблін-Каменський М. 74,
105, 141, 368
Стеллецький В. 5, 289, 334,
338, 365, 368

Степанов А. 67, 273, 280, 339, 368
Стефан-воєвода 133
Стрибог 197, 226, 241, 280, 325, 330, 332
Стурлусон Снорі 105, 112, 113
Стус В. 357
Сулейменов О. 52, 59, 139, 290, 294, 295, 298, 324, 369
Сулима В. 56, 369
Сулима М. 5
Сумаруков Г. 51, 70, 369
Суровень-Суровець, богатир 183
Сухан, богатир 132
Суханов П. 217

Таланчук О. 151, 163, 369
Татищев В. 66, 154, 329, 369
Тверітінов С. 210
Творогов Л. 22, 134, 135, 214–216, 369
Творогов О. 5, 292, 313, 320, 322, 334, 336, 339, 360, 369, 370
Теофілакт Сімоката 106
Тимковський Р. 136, 285, 364
Тимофеев В. 52, 290
Тимофеев Л. 368, 370
Тимофій, книжник 65
Тихомиров В. 367
Тимчишин Ф. 366
Тихомиров М. 369
Тихомиров Р. 213
Тихонравов Н. 58, 159, 192, 276, 282–284, 287, 290, 301, 309, 311, 320, 326, 333, 337, 340, 370

Тіселтон-Дейєр Т. 49
Тіунов І. 136, , 370
Ткач М. 63, 64, 262, 277, 306, 307, 370
Толочко А. 340
Топоров В. 268, 273, 355
Торір Йокуль 141
Торольд (Турольдус)
Траян, імператор 319, 325
Тредіаковський В. 12, 124, 370
Троїцький І. 214
Троян 3, 12, 101, 106, 107, 125, 126, 193, 196, 198, 225, 227, 232, 238, 242, 244, 251, 267, 268, 273, 283, 288, 318, 319, 321, 325, 332, 352
Трясило Тарас 30

Умай (Хумай), богиня 289
Ухов П. 88, 164, 182, 337, 370

Февронія Муромська 41, 47
Федір безродний, бездольний 34, 132, 134, 137, 142
Федір, юродивий 171, 172, 177
Федоров А. 5, 84, 21, 370
Федосова Ірина, народна поетка 104
Федотов О. 195, 370
Федькович О. 33
Феодосій Печерський 169

- Феофан. Історик 105
Філімонов К. 214, 215
Філін Ф. 42, 370
Філіпенко С. 209
Фогельвейде В. дер 93
Франко І. 20, 98, 119, 133, 185, 370
Франчук В. 168, 272, 370
Френкель Р. 139, 140, 370
Фролова Т. 209
- Хаймс Е. Див. *Haymes E.* 92
Хармс Д. 82
Хейні Д.-В. 108, 109, 370
Хірін Т. 48
Хмельницький Б. 53
Ходаковський З. 36
Ходина, співець 67, 70, 104, 136, 164, 234, 256, 338, 339
Хорс 77, 175, 200, 232, 252, 274, 325
Хотен 75, 76, 77, 78
Хоткевич Л. 208
Хоцц 136
Хреля, кесарь 315
Худаш М. 262, 371
- Чапленко В. 371
Чаусова Є. 207
Чемерицький В. 22, 371
Чепіга І. 355
Черний, князь 206
Чернов А. 58, 65, 67, 70, 102, 269, 339, 353, 371
Четтерджі С. 25, 371
- Чивіліхін В. 52, 66
Чистов К. 83, 104, 371
Чорна (Цорна), княжна 206
Чорний, князь 206
Чубинський П. 140, 275, 275, 312, 371
Чурай Маруся 73
- Шамбінаго С. 299, 302
Шапір М. 186, 344, 373
Шарипкін Д. 103, 104, 372
Шарлемань М. 40, 51, 68, 142, 262, 276, 295, 298, 315, 317, 327, 329, 336, 338, 371, 372
Шарукан, хан 199, 229, 247, 304
Шауліч Н. 106, 372
Шафарик П. 304, 372
Шевченко Т. 3, 6, 13, 27, 29–44, 47, 55, 114, 127, 280, 344, 346, 348, 361, 366, 372
Шевчук Вас. 55, 372
Шейн П. 330
Шелл О. 122
Шемяка Іван Дмитрович, князь 67
Шептаєв Л. 306, 372
Шервінський С. 273, 372
Шефтель М. 300
Шимон Африканович 169, 170
Шишков А. 28, 29, 307
Шкляревський І. 55
Шляков Н. 103, 267, 353, 372
Шторм Г. 218, 372

Шукшин В. 54
Щелкан 180
Щепкін М. 29
Щепкіна М. 5, 137, 138,
298, 373
Щурат В. 297

Югов А. 55, 273, 290, 313,
320, 322, 333, 373
Юрій Довгорукий 283

Ягодкін 215
Язикови 355
Язиков П. 183
Якобсон Р. 38, 48, 81, 153,
191, 282, 299, 316, 319, 320,
323, 324, 329, 335, 373
Якушкін П. 356
Ян Вишатич 262
Ян Радеславич 68
Яременко В. 98, 159, 160,
351, 373
Ярославичі 231, 251, 316
Ярославна 14, 28, 30, 31, 32,
37–43, 63, 65, 70, 78, 120, 138,
147, 148, 152, 175, 176, 201,
205–207, 210–212, 232, 233,
253, 254, 291, 305, 326, 327,
32–332, 346, 367, 373
Ярослав Володимирович
(Осмомисл) 15, 70, 178, 230,
249, 311, 312
Ярослав Мудрий 70, 107, 115,
139, 180, 224, 227, 232, 234,
237, 242, 252, 263, 283, 318,
338, 339
Ярослав, онук Всеслава 231
Ярослав Всеволодич
Чернігівський 230, 247, 283,
307, 309
Ярхо Б. 73, 186, 187, 188, 191,
344, 373
Яценчук А. 351
Яценко Б. 24, 68, 69, 302, 303,
306, 373, 374

Voileau N. див. Буало Н. 124,
374
Campbell J. див. Кемпбел Дж.
125, 374
Chaterjee див. С. Четтерджи
25, 374
Gerhardt D. 94, 374
Keenan E., див. Кінан Е. 7, 11,
298, 374
Klein J., див. Й. Клейн 374
Krapp G. 108, 374
Franko див. Франко І. 374
Haymes E. 92
Lord A 90, 374
Magoun F. 91, 141, 374
Tuoldus 73
Wollman S. Див. Вольман С.
127, 374

S. K. Rosovetsky
«The Lay of Igor's Campaign» in its relationship with
folklore

This book sums up the results of the author's many years of active interest in the problems of studying The Lay of Igor's Campaign - indeed, many years, because his first article on the Lay was published forty-five years ago.

The structure of the book is peculiar. The main part consists of 12 chapters, sequentially setting out the main scientific plot of the publication, and 3 excursions, in which questions are considered that are indirect in relation to the relationship of the «Lay ...» with folklore, but important for the general interpretation of the monument. The fragment «Instead of an introduction, or About modern skepticism» begins, that analyzes the folkloristic aspect of the positions of skeptics A. A. Zimin and S. N. its manifestations (G. Yu. Grabovich, E. L. Keenan, V. M. Bogdanov, N. V. Nosov, A. G. Kostin, etc.).

In chapter 1, «To Whom Does It Belong, 'The Lay...'?» the historical situation with the understanding of the nationality of the monument is considered, the «legal» difficulties arising from the unconditional russification of the work are identified,

and doubts are expressed about the legality of its appropriation by the Belarusian history of literature.

Excursus 1 «The Lay...» and Taras Shevchenko» demonstrates the organic nature of the Ukrainian poet's appeal to the translation and poetic arrangements of the monument, reveals the circumstances and results of his artistic interpretation of the text.

In excursus 2 «Differences in the reception of «The Lay ...» among the Eastern Slavs», these differences are carved at two levels of development of the monument, artistic and scientific. As a common feature, the remarkable freedom in interpretation of the text is indicated, which can be appreciated by comparison with the history of the text of a monument of a similar fate - the only copy of the Old English poem «The Battle of Maldon», which died in a fire in 1731. National specializations of scientific and literary interpretations of the «Lay ...» are outlined. Russian scientists and writers tried to provide a more or less complete and perfect line of critical publications, «research publications», translations of scientific and poetic, historical fiction and «essay novels». Ukrainians and Belarusians generally perceived the Russian tradition of studying the monument as a model. An exception was the publication in 1926 in Ukraine of the fundamental monograph by V. N. Peretz «The Lay about Igor's Regiment - a monument to feudal Ukraine-Rus in the 12th century. Introduction. Text. Comment». In the following decades, Ukrainian scientists specialized in certain areas of study of the «Lay ...»: in particular, N. V. Charlemagne, perhaps exhaustively, explained the world of animals in the natural scenery of the poem, and L. A. Bulakhovsky left the best works about the language «Lay... « and witty analyzes of dark places; the last tradition tried to continue the linguist V. G. Sklyarenko. Belarusian philologists were not so active.

Along with the scientific tradition of studying the Lay there

is a pseudoscientific one, and in it there is a gradation, where the position closest to academic «word studies» is taken by such representatives of «hypothetical literary criticism» as L. N. Zimin among the Russians, L. E. Makhnovets and O. M. Pritsak among the Ukrainians. The authors of the «novel-essay» V. L. Chivilikhin and the essay «Bloody wedding on Kayala» S. G. Pushik are close to outright amateurs. The author considers the reception of the «Lay...» in Ukrainian (D.V. Pavlichko, V.M. Kordun) and Russian (I.I.Shklyarevsky, V.A.Sosnora, N. Kolpakchi) poetry, in Russian (I.A. . Novikov) and Ukrainian (Vas. A. Shevchuk, V. K. Malik, V. I. Sulima) fiction.

Excursus 3 «Language» of the Lay...» is devoted to the study of the linguistic shell of the monument against the background of East Slavic dialects. A successful example is given of a continuous dialectological examination of the vocabulary of the «Lay...» conducted by the Russian linguist S. L. Nikolaev (2014), and an unsuccessful one - «Dictionary-reference book» Lay's about Igor's regiment «in the context of Ukrainian written sources, samples of folklore and dialects» N. M. Tkach (2008).

Chapter 2 «Authorship of the «Lay...» from the perspective of a folklorist» traces the attributions of the monument proposed in Russian (I. A. Novikov, B. A. Rybakov, V. A. Chivilikhin, A. G. Bobrov, A. Yu. Chernov and others) and Ukrainian (N.V. Charlemagne, L.E. Makhnovets, O.I. Pritsak) science. Folklore of modern times does not know the concept of «author of the text» and even more so his cult. In ancient Russia, as the image of Boyan in the «Lay ...» shows, they remembered the outstanding druzhina singers, but this tradition disappeared after the Mongol invasion. Attempts to decipher the author of the Lay ... remain in vain. The author of the Lay ... may be an information invisible, that is, not be reflected in the Old Russian writing at all; even if he is mentioned somewhere in

the chronicle, in order to identify this person with the Author, there is not enough information nearby.

Chapter 3 «Literary work or recording of folklore text?» states that the dynamics of ideas about the attitude of the Lay to oral poetry resembles a pendulum swinging from the extreme idea of the complete folklore nature of the monument (F.I. Buslaev, A.I. Nikiforov, S.N. , literary (P.P. Vyazemsky, V.F. Miller, V.P. Adrianova-Peretz, S.P. Pinchuk). This pendulum seems to hang in the middle position, when R.O. Yakobson and D.S. Likhachev see in the Lay both a folklore and a literary text. Meanwhile, the polemic with Boyan is a manifestation of «theoretical self-awareness» (K. V. Chistov), unthinkable in folklore, as well as the accuracy of extensive historical information noted by V. F. Miller. All this testifies in favor of the hypothesis according to which the author-singer “wrote down his own text” (D. S. Likhachev).

Chapter 4 «Oral Song and the Genres of the Ancient Epic» offers a consistent test of hypotheses about the genre of the oral version of «The Lay». This, undoubtedly, was not an epic, as A. I. Nikiforov thought. The «formula structure» (M. Perry, A. B. Lord) could testify to the epic nature, however, the verse in «Lay...» is preserved only in quotations or imitations of Boyan, among the formulas there are also book origin, while all of them are individually rethought. There are also peculiarities. The artistic time does not correspond to the epic one described by M. M. Bakhtin and I. N. Golenishchev-Kutuzov. The author also establishes the reasons that do not allow attributing the Lay to the genre of «pre-dumas» or «pereddums», that is, to «lyric-epic cantilens» (A. N. Veselovsky), as the predecessors of the epic. Interpretation of the genre of the Lay as a «post-song» is also impossible.

In chapter 5 «Veles's grandson Boyan - the grandson of Troyan?» various aspects of the modern interpretation of the

image of Boyan are considered: the most probable time of the life of this squad singer, A. Yu. Chernov's attempt to read Boyan's name in the famous graffiti of the St. Sophia Cathedral in Novgorod, N. V. Shlyakov and D. M. Sharypkin's guesses about the origins of his poetic manner, the genre specificity of the fragments attributed to him in the Lay, calling him a grandson and Troyan as well. The image of Boyan is compared with the skalds, with the singers of the ancient Germans and Baltic Slavs, and specifically with the Old Germanic Braga and Old English widsith. The use in one of the "stylizations" for Boyan of the specifically folklore technique "metaphysical disclosure of the process" (G. L. Venediktov) constitutes the transition to the next chapter 6, "New about the druzhina poetry". After all, another such technique, «negative comparison» or «Slavic antithesis», found in a different stylization after Boyan, proves that he worked in accordance with the canons of the Slavic song. The phenomenon of Old Russian squad poetry, first comprehended by I. N. Zhdanov, is given a broader and more democratic interpretation. Druzhina poetry was not limited to «glories» and «laments».

In Chapter 7, the fragmentation of the Lay is explained by the orientation towards a similar structure of the Slavic lyric song, and the author's characteristic omniscience is explained by the relapse of the shamanic type of creativity inherent in Boyan. At the same time, the shamanic ecstasy is replaced by lyricism, still closely tied to the folklore way of creativity. The author's individuality is manifested in the transformation of epic and other formulas, in an episodic appeal to the «grim» style.

Chapter 8 «Squad in the structure of «The Lay»» begins with the statement of the main task of the book. A new understanding of the squad poetry of Kievan Rus makes it possible to undertake searches in the structure of the Lay

... for some genres and plots known in the folk song of the Eastern Slavs of the centuries. So, in the poetic story about the death of Izyaslav Vasilkovich, the plot of an old Russian squad ballad was reflected, the structure of which lends itself to reconstruction on the basis of folk songs that continue life in the national oral traditions of Ukrainians, Russians and Belarusians - three-dimensional dumas and a field of innumerable points. a wounded warrior (Cossack, soldier), later a robber, a «good fellow» or a chumak. Revealed the use of a fragment of folklore methods of text organization, as well as epic formulas and themes. A reading of the «dark place» is suggested. The Polotsk prince Izyaslav Vasilkovich, unknown to historians, died in the artistic world of the Lay ... instead of Prince Igor Svyatoslavovich, who took himself and reproach for defeat, which the protagonist would otherwise have listened.

Chapter 9 “Songs about flight and “The Lay...”” proves the embodiment in the structure of the final of the monument not of a fairy tale (N. S. Demkov), but of a squad song about an escape from the steppe captivity, while the Author was aware of at least two versions of this songs - with the endings of a happy and sad. The structure of the first included (1) the arrival of the fugitive to the river, (2) his respectful address to it; (3) river responses with a promise of help; (4) keeping the promise by the river (salvation from the pursuit). The fragment about the death of Prince Rostislav Vsevolodovich in Stugna reflects the structure of the song about the escape with a tragic ending: this is (1) the treachery of the river; (2) the death of a fugitive; (3) mourning by his mother; (4) nature’s longing for the lost.

These observations are supplemented in Chapter 10, The Christian Legend as Oral Source. The phrase about Prince Igor’s trip to the «Theotokos Pirogoschey», which had no place in the reconstruction of the ancient squad song about

the escape of the «Horobra» from the steppe captivity, finds an undeniable analogy in the ancient Russian Christian legend on a similar plot. New Testament origin (Acts, 12; 6-19), it is recorded in Ukrainian (one of the miracles of the Pechersk Mother of God in the book of 1665 by Ioanniki Galyatovsky) and Russian («The Tale of the Vilna Cross», the story of the holy fool Theodore in the «Life of Archpriest Avvakum») options. In both Russian texts there are analogues of the pursuit of the fugitive and the discussion of its failure by Gzak and Konchak.

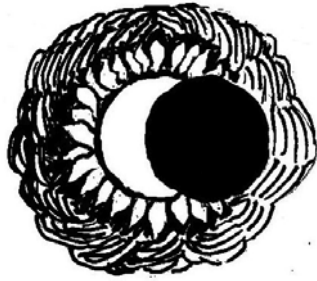
Chapter 11 «The structure of the» Lay...» from the point of view of its folklorism» falls into two interrelated parts. The first critically analyzes the results of studies of the poetic structure of the monument by A.A. Potebnya, E. V. Barsov, V. F. Rzhiga, B. S. Yarkho, D. S., L. A. Dmitriev, J. Klein, N. S. Demkova, J. Nakamura, B. M. Gasparov, T. M. Nikolaeva. The second part of the chapter summarizes the author's observations on the structure of the monument, made while studying its folklore sources and parallels.

Chapter 12 «The Lay...» in folklore "traces various aspects of the influence of the monument on East Slavic folklore. The author criticizes V. N. Peretz's concept of the significance of the impact of the Lay on Russian, Ukrainian and Belarusian songs. Such an impact, much narrower geographically and only in oral prose, became possible only in the twentieth century, after decades of popularizing the monument. The article presents and analyzes partially unpublished texts of the modern oral tradition about the characters and events of the «Lay ...», recorded by students of the Kiev University in the Novgorod-Seversky and Putivl districts of Ukraine in 1977-1988. The opinion of the Sumy ethnographers P. P. Okhrimenko and O. G. Okhrimenko about the preservation of reflections of the real events of Ancient Rus in modern texts about the heroes of the Lay is being contested. In addition to the well-known legend

about the Olonets list, the one recorded by the author in 1981 in Novgorod-Seversky is considered as a phenomenon of intellectual folklore about the monument.

«Reconstruction of the text» is to restore the verbal forms of the list «the Lay ...», which was at the disposal of the first publishers. The “Rhythmic Translation” into Ukrainian is intended to popularize the textual and interpretive innovations proposed in the book. The extensive «Commentary» explains the Old Russian text and, to a very small extent, the Ukrainian translation. When choosing material for commenting, preference was given to folklore parallels, Ukrainian authors and studies of the last decade. The book is completed with a list of references and an index.

Станіслав Росовецький
Слово о полку Ігоревім у взаємозв'язках із фольклором
Монографія

Редактор Н. Ленська
Іменний покажчик Ю.Б. Дядищевої-Росовецької
Комп'ютерна верстка С.С. Росовецького
Дизайн обкладинки і оригінал-макет автора

Підписано до друку 16.11.2021 р. Друк офсетний.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 26,93.
Формат 64 x 90 1/16.
Наклад 200 прим.

ФОП Саломатін Сергій Миколайович

Тел. +38 067 209 50 44

E-mail: salomatin.sergii@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції

серія ДК №7496

дата видачі 27.10.2021 р.

Станіслав Росовецький - доктор філологічних наук, професор. Пропонована книжка підбиває підсумок його багаторічного діяльного зацікавлення „Словом о полку Ігоревім“.

Новий метод виявлення фольклорних витонків „Слова...“ дозволив розпізнати уснопоетичні, про топити твору в дружинній пісенності XII ст. та за можливості віятворити їхню структуру. Автор дає відверті відповіді на деякі складні питання інтерпретації з пам'ятки. Подано реконструйовані тексти (листу, за яким здійснювалося Першовидання, ритмічний переклад його та докладний до них коментар.

Це книжка для студентів і викладачів, для всіх, хто цікавився „Словом...“ і сучасними його дослідженнями.

ISBN 978-617-95194-0-6

9 786179 519406